A.C.S. Peacock

Çeviren: Zeynep Rona

SELÇUKLU DEVLETİ'NİN KURULUŞU

YENİ BİR YORUM

TÜRKİYE İŞ BANKASI
Kültür Yayınları

2. basım

A.C.S. Peacock SELÇUKLU DEVLETİ'NİN KURULUŞU

TARİH

A.C.S. PEACOCK
SELÇUKLU DEVLETİ'NİN KURULUŞU
YENİ BİR YORUM

ÖZGÜN ADI
EARLY SELJUQ HISTORY: A NEW INTERPRETATION

İNGİLİZCE ÖZGÜN METİNDEN ÇEVİREN
ZEYNEP RONA

Sertifika No: 29619

EDİTÖR
ALİ BERKTAY

GÖRSEL YÖNETMEN
BİROL BAYRAM

DÜZELTİ - DİZİN
SERKAN GÜNDÜZ

GRAFİK TASARIM UYGULAMA
TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI

1. BASIM: OCAK 2016, İSTANBUL
2. BASIM: NİSAN 2016, İSTANBUL

ISBN 978-605-332-669-4

BASKI
MİMOZA MATBAACILIK SANAYİ VE TİCARET ANONİM ŞİRKETİ
MERKEZ EFENDİ MAH. DAVUTPAŞA CAD. NO: 123 KAT: 1-3
ZEYTİNBURNU İSTANBUL (0212) 482 99 10
Sertifika No: 33198

TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI
İSTİKLAL CADDESİ, MEŞELİK SOKAK NO: 2/4 BEYOĞLU 34433 İSTANBUL
Tel. (0212) 252 39 91
Faks (0212) 252 39 95

A.C.S. Peacock

Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu

yeni bir yorum

Çeviren: Zeynep Rona

TÜRKİYE İŞ BANKASI
Kültür Yayınları

İÇİNDEKİLER

Haritalar ve Şekiller

Şekiller

Kısaltmalar

Yayınlar

AEMAe	*Archivum Eurasiae Medii Aevi*
BSOAS	*Bulletin of the School of Oriental and African Studies*
EI[2]	*Encyclopaedia of Islam*, ikinci baskı
EIr	*Encyclopedia Iranica*
İA	*İslam Ansiklopedisi*
IJMES	*International Journal of Middle East Studies*
JAOS	*Journal of the American Oriental Society*
JESHO	*Journal of the Economic and Social History of the Orient*
JRAS	*Journal of the Royal Asiatic Society*
REArm	*Revue des Etudes Arméniennes*
REB	*Revue des Etudes Byzantines*
REI	*Revue des Etudes Islamiques*
WZKM	*Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenländes*
ZDMG	*Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*

Genel

a.g.e.	adı geçen eser
a.g.m.	adı geçen makale
a.y.	aynı yerde
a.yz.	aynı yazar
bkz.	bakınız
ç.	çoğul
çev.	çevirmen
ed.	editör
hd.	hükümdarlık dönemi
karş.	karşılaştır
ö.	ölümü
örn.	örneğin
ty.	tarih yok
vd.	ve devamı
yay.y.	yayın yeri yok
yak.	yaklaşık

Liz'e

Teşekkür

Bu kitabın, özellikle de V. Bölüm'ün araştırması için gerekli fonları sağlayan Ankara'daki British Institute'e en derin teşekkürlerimi sunmak isterim. Enstitünün kütüphanecisi Yaprak Eran ile yöneticisi Gülgün Girdivan'a değerli yardımları için ve Bilkent Üniversitesi Kütüphanesine, Türk Tarih Kurumuna ve Doğu ve Afrika Araştırmaları Okuluna (School of Oriental and African Studies) önceden bilinmeyen bazı kaynaklara ulaşmamı sağladıkları için çok teşekkür ederim. Kitaptaki haritaları Penny Copeland çizdi. Tahran'dan David Durand-Guédy'ye, Isfahani'nin *Nusretü'l-Fetre* adlı çalışmasının beni ilgilendiren bölümlerini ve o olmadan ulaşamayacağım başka Farsça yayınları sağladığı için müteşekkirim; yardımları için kendisine çok şey borçluyum. Deborah Tor, Selçuklu tarihi üzerine yaptığı bazı araştırmaların yayımlanmadan önce kopyalarını yollama nezaketini gösterdi ve bu kitabın bazı bölümleriyle ilgili düşüncelerini belirtti. İran ve Türkiye Tarihi Araştırmaları dizisinin editörü Carole Hillenbrand'a bu kitabı diziye dahil ettiği ve Routledge'daki ekibe de yayımladığı için teşekkür borçluyum. Bütün hatalar tabii ki bana aittir. Her zamanki gibi bana destek veren aileme, özellikle de bu kitabı ithaf ettiğim eşim Liz'e çok teşekkür ederim.

Ankara, Mart 2009

Giriş
Ortaçağ ve Modern Tarihyazımında Erken Selçuklular

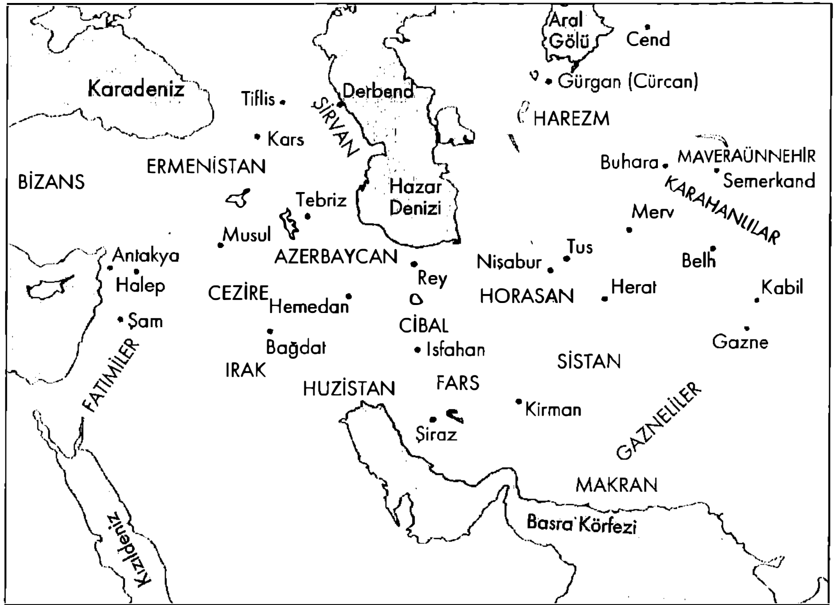
Bu kitap, Batı Avrasya bozkırlarında, kendi halinde bir aşiret (ya da boy)[1] olarak yaşayan bir grup Türkün, Ortadoğu ve Orta Asya'yı egemenliği altına alacak bir imparatorluk kurmaları üzerinedir. 11. yüzyılın ilk yarısında, Selçukoğullarının (Dukak oğlu Selçuk Bey'in soyu) yönetimindeki Türkler, İslam uygarlığının bazı merkezlerini –Maveraünnehir, İran ve Irak'taki büyük kentleri– ele geçirdikten sonra Anadolu ve Kafkasya'ya ulaşmışlardı. Orta Asya, İran, Irak ve Anadolu'da hüküm süren Gazneliler, Büveyhiler ve Bizans İmparatorluğu bu göçebe Türk orduları karşısında yenilmişlerdi.[2] Bu kitap, bir aşiretin çok kısa bir zaman dilimi içinde imparatorluğa dönüşme sürecini ele almakta ve özellikle Selçukluların ikinci sultanı Alp Arslan'ın 465/1072'deki ölümüne kadar süren ve pek az bilinen kuruluş dönemi üzerine yoğunlaşmaktadır.

11. ve 12. yüzyılları kapsayan Selçuklu egemenliği Ortadoğu'da demografi, din ve yönetim bağlamında bir dönüm noktasıdır. Selçuklu istilalarıyla birlikte büyük göçlerin meydana gelmesi –hatta aslında bu istilaların o göçlerin bir parçası olması– sonucu bölgenin nüfus yapısı kalıcı bir değişime uğramıştır. Bugün halen Ana-

dolu, Azerbaycan ve Kafkasya'da yaşayan Türk nüfus, bölgeye bu dönemde yerleşenlerin vârisleridir. Selçuklu dönemi, 10. yüzyılda İran ve Irak'ta Şii Büveyhilerin, Suriye, Mısır ve Kuzey Afrika'da da İsmailiye mezhebinden Fatımilerin yükselmesiyle gerileyen Sünni egemenliğinin Ortadoğu'da yeniden güç kazandığı bir dönemdir. Selçuklu egemenliği sırasında el-Gazali gibi bir bilgin, sufilik (tasavvuf) ile Sünniliği yeniden barıştırmış ve medrese sistemi ancak bundan sonra kurulabilmişti. Göçebe kökenli Selçuklular, ele geçirdikleri toprakları İran-İslam geleneği çerçevesinde yönetebilmek için meşhur vezir Nizamü'l-Mülk (ö. 485/1092) gibi İranlı idarecilerden yardım almışlardır. Her ne kadar Selçuklu yönetimi uygulama açısından Gazneliler ve Büveyhiler gibi kendinden önceki yönetimlerin gelenekleriyle bağlantılı olsa da, sonuçta klasik biçimine ulaşmış ve yüzyıllar boyu değişmeden devam etmiştir. Bunun en güzel örneği, ikta olarak anılan toprak tahsisi sistemidir. İkta sistemi hem Abbasilerde hem de Büveyhilerde vardı, ama sistemin, bütün karmaşıklığına karşın geliştirilebilmesi Selçuklular döneminde olmuş, hatta bir türü 19. yüzyıla, Kaçar dönemine kadar İran'da kullanılmaya devam etmiştir.

Ancak Selçukluların öneminin bir başka nedeni de, Ortadoğu'yu 11. yüzyıldan 15. yüzyıla kadar ellerinde tutacak olan göçebe fatihlerin ilk dalgasını oluşturmalarıdır. 13. yüzyıl başında Harezmşahlar Selçukluların izinden giderek, Kafkasya'da geçici bir devlet kurmuşlardı. Hükümdarları göçebe olmamasına karşın, ordunun ve halkın çoğunluğu göçebe olan Harezmşahlar, Moğollar tarafından yıkılmıştı. Yöredeki Moğol egemenliği 14. yüzyılın ortalarına değin sürmüş, sonrasında gelen son göçebe fatih Timur da 15. yüzyılın başlarında itibaren Anadolu ve Suriye'den Orta Asya'ya kadar uzanan bölgeye hükmetmişti. Timurlular en parlak dönemlerinde bile Moğollar kadar büyük bir imparatorluk kuramasalar da, Osmanlı sultanı Bayezid gibi Asya'nın batısında egemen olan en önemli hükümdarları bile yenebilecek bir güce ulaşmışlardı.

Kısa süren Harezmşahlar dönemi akademisyenlerin yeterince ilgisini çekmemiş,[3] ama hem Moğollar, hem de Timurlular çok sayıda ayrıntılı yayına konu olmuşlardır.[4] Oysa Selçuklular, uzun yıllar

Harita 1 *Alp Arslan'ın saltanatının sonunda Selçuklu İmparatorluğu*

çok geniş topraklara egemen olmalarına karşın (Moğol hükümdarları bölgede 90 yıl, Selçuklular ise İran ve Irak'ta yaklaşık bir buçuk yüzyıl), modern akademisyenler tarafından neredeyse bütünüyle göz ardı edilmiştir. Ortadoğu'yu yönetmiş olan Büyük Selçuklularla ilgili bir Batı dilinde yazılmış, kitap boyutunda tek bir araştırma mevcut değildir; kullanılabilir kaynaklar daha geniş kapsamlı çalışmaların içinde yer alır ve bu göçebe aşiretlerin elde ettikleri olağanüstü başarıların arkasındaki nedenleri irdelemekten çok, kronolojik bir anlatı niteliğindedir. Türk akademisyenlerin yazdığı daha ayrıntılı kaynaklar vardır, ama onlar da Selçuklu fetihlerinin ve yönetiminin niteliğini yeterince tahlil etmemişlerdir. Carole Hillenbrand,[5] Anne Lambton[6] ve George Makdisi[7] gibi bazı akademisyenlerin, Selçuklu döneminin özel yönlerini ya da alanlarını inceleyen bazı çalışmaları bulunmaktadır. Ancak bunların hiçbiri Selçuklu Devleti'nin kuruluşu üzerine yoğunlaşmamıştır, ayrıca Selçuklular, yalnızca en az anlaşılmış göçebe hanedan olmanın yanı sıra, bütün önemli İslam imparatorlukları içinde de en az tanınanıdır.

1072 öncesi dönem, Selçukluların, kendi halinde yaşayan göçebelerden, yönetim ve kültür alanında İslam-İran sentezini devralmış bir imparatorluğun hükümdarlarına, yani sultanlara dönüşme sürecine tanıklık etmiştir. Konunun önemi bu kadar açık olmakla birlikte, fetihler üzerine ancak bir avuç makale bulunur, bunların çoğu da Claude Cahen tarafından 1940'lar ile 1960'lar arasında yazılmıştır.[8] Dolayısıyla bu kitap, ortaçağ İslam dünyası ve Ortadoğu'daki Türk egemenliğinin başlangıcıyla ilgili bilgi dağarcığımızdaki büyük boşluğu doldurmayı amaçlamaktadır. Bugüne kadar yapılmış araştırmaların çoğu gibi öyküsel bir tarih değildir. Erken Selçuklu tarihinin, yazara göre bu kuruluş dönemini anlayabilmek açısından can alıcı öneme sahip olan ve bu alana değinip geçen birkaç akademisyenin göz ardı ettiği ya da yanlış anladığı kilit sorunlarını çözümlemeyi hedeflemektedir. Selçukluların bilimsel düzlemde algılanmasında hâlâ üç temel sav geçerlidir: Selçuklu hükümdarları İran-İslam geleneği doğrultusunda ülkeyi yönetmek ister, dolayısıyla Selçuklu sultanları, göçebe tebaalarından utanç duyar; Selçuklular Sünnidir ve bunu hararetle savunurlar.[9] Bu kitap, bu savların erken Selçuklu dönemini yeterince açıklamadığını ortaya koymayı hedeflemektedir.

I. Bölüm'de Selçukluların ortaya çıktığı bozkır ortamını incelerken, onların, Batı Avrasya'nın siyasal yapısını kökten değiştiren daha kapsamlı bir dizi göç bağlamında değerlendirilmeleri gerektiğini belirttim. Ayrıca, çoğu bilim insanının sıcak bakmadığı bir konuya değinerek, Selçukluların köklerinin Rusya'nın güneyindeki Hazar Kağanlığı'nda olabileceğini öne sürdüm. Türkmen aşiretlerinin Selçuklu fetihlerinde oynadığı rolü II. Bölüm'de ele aldım. Selçukluların kazandığı zaferlerde göçebe aşiretlerin kilit rol oynadığını bütün akademisyenler kabul eder, ama Selçuklu hanedanı ile aşiretler arasındaki ilişkilere ender olarak değinilir. Hatta 431/1040'ta Horasan'ın başkenti Nişabur'u ele geçirdikten sonra kendini sultan ilan eden Tuğrul Bey'in, utanç kaynağı olarak gördüğü aşiretleri, göz önünden uzaklaştırmak için Bizans topraklarına akına yolladığına dair genel bir kanı vardır. Hal böyle olunca, aşiretler, üstü kapalı olsa da, genellikle daha akıllı önder-

lerin akılsız yardımcıları olarak görülürler. Aşiretler ile Selçuklu hanedanı arasındaki karmaşık ilişkileri araştırdığım zaman, bunun tam tersini gördüm; hanedanlığın ilk yıllarına, Selçukoğullarının, aşiretlerin desteğini kazanabilmek için verdikleri çetin mücadeleler damgasını vurmuştur. V. Bölüm'de görüleceği gibi bu dinamik, Selçukluların 447/1055'te Bağdat'ı ele geçirmesinden sonra da sürmüş ve Tuğrul, ordusuna köle askerleri dahil etmeye başlamıştır.

Moğollar gibi başka göçebe toplulukların savaş yöntemleri ve İslam dünyasındaki başka zaman dilimleri ve yerlerdeki savaş yöntemleriyle ilgili bol miktarda araştırma olmasına karşın, Selçukluların bu erken dönemde askeri güçlerini nasıl kullandıklarını öğrenme konusunda pek bir çaba gösterilmemiştir.[10] Sonuç olarak akademisyenler çoğu kez Türkmenlerin disiplinli olmadıklarını düşünmüşlerdir.[11] Buna karşılık, Türkmenler Orta Asya'da ve Horasan'da Gaznelileri, İran ve Irak'ta Büveyhileri yenmiş, Anadolu'da da Bizans güçlerini fiilen yok etmişlerdir. III. Bölüm'de Selçukluların taktikleri ve stratejileri, askerlerinin sayısı ve göçebe bir ordunun 11. yüzyıl ortalarından itibaren önemli ölçüde nasıl profesyonelleştiğini ele alarak, bozkırdan çıkan askerlerin aslında akademisyenlerin genel kanısının tersine, epeyce gelişmiş bir ordu oluşturduklarını kanıtlamaya çalıştım.

IV. Bölüm'de Selçuklular ve din üzerine odaklandım. Geleneksel olarak Selçuklular tam anlamıyla Sünni İslam yandaşları olarak görülmüşlerdir. Ama şimdi akademisyenler, Sünni Canlanması olarak nitelenen 11. yüzyıldaki oluşumun tohumlarının Selçukluların Irak'a gelmesinden çok önce, Halifeler Kadir ve Kaim'in Şii Büveyhilere karşı giriştikleri entelektüel mücadelede atıldığını kabul etmektedirler.[12] Her şeye karşın Selçuklular hâlâ koyu Sünni ve her şeyden öte, Hanefilik mezhebinin fanatik takipçileri olarak algılanırlar, hatta karşı görüşte olanları Nişabur'daki meşhur bir sorgulama aracılığıyla baskı altına aldıkları, eziyet ettikleri söylenir. Bu bölümde Selçukluların Sünniliğe bağlılık derecelerini inceledim ve aslında onların din politikalarının, siyasal koşullara göre değişik zaman ve yerlerde farklılıklar gösterdiği görüşünü ileri sürdüm. Bırakın Sünniliğe fanatik boyutlarda bağlı olmalarını, Selçuklu

aşiretleri arasında İslam öncesi inançların hâlâ önem taşıdığına, hatta Şiiliğe bile bir miktar sempati duyduklarına ilişkin veriler olduğunu gördüm.

V. Bölüm'de Selçukluların Bizans egemenliği altındaki Anadolu'ya nasıl nüfuz ettiklerini ve genellikle önemli bir dönüm noktası olarak kabul edilen 463/1071 Malazgirt zaferinin, Bizans'ın doğudaki egemenliğini nasıl sona erdirdiğini yeniden gözden geçirerek değerlendirmeye çalıştım. Malazgirt'ten neredeyse 40 yıl önce başlayan Selçuklu istilalarının, cihat amacından ya da verimli İran ve Irak topraklarının taraftarlarınca talan edilmesini engellemek isteyen sultanların onların dikkatini başka yere yönlendirme kaygısından çok, göçebe aşiretlerin zorlamasından kaynaklandığını göstermeye çalıştım. Ayrıca bu istilaların yarattığı etkiyi değerlendirirken, Bizans yönetimi altında bulunan Anadolu'nun büyük bölümündeki ekonomik gerileme ile nüfus azalmasının –Ortadoğu'daki diğer bölgelerde de olduğu gibi– Selçukluların bölgeye gelmesinden çok önce başladığını ortaya koymak istedim. Selçuklu istilalarının başarısı kısmen, Anadolu'daki geniş alanların doğudan gelecek akınlarla baş edemeyecek kadar seyrek nüfuslu, kötü teçhiz edilmiş olmasından ve bu alanların savunmalarının yetersizliğinden kaynaklanıyordu. Bizans'ın 1040'tan başlayarak Türkmenler ile başa çıkamaması aslında Malazgirt'in başlı başına bir dönüm noktası olmaktan çok, sembolik bir öneme sahip olduğunu düşündürür.

Özetle, bu kitapla, Selçuklu devletinin kuruluş dönemiyle ilgili geleneksel imajı yeniden irdelemek ve değerlendirmek istedim. Ayrıca bu incelemeyi yaparken, sultanları ve vezirlerini ön plana almak yerine, ilk sultanların da bir parçası olmaya devam ettikleri göçebe aşiretlerin toplumsal dinamiklerine odaklandım. Çünkü Selçuklu istilaları, mucizevi bir biçimde –ve birden– İranlılaştırılmış bir aşiret reisinin muzaffer ilerleyişinden çok, kalıcı demografik ve siyasal sonuçlar yaratan bir göçtü. Moğollar gibi sonraki dönemlere oranla elimizdeki kaynaklar daha az olduğundan, ileri sürdüğüm bazı savlar, eski çağlardan günümüze uzanan bir zaman dilimi içinde varlık gösteren başka Avrasya göçebe toplumlarıyla

kurulan benzerliklere dayanmaktadır. Bu yaklaşımın da bazı sorunlar yarattığı bir gerçektir. Örneğin, 11. yüzyılda yaşayan bir Selçuklu Türkmen hanesinin kaç kişiden oluştuğunu, III. Bölüm'de yaptığımız gibi, 18. ve 19. yüzyıl Kazak ve Kırgız göçebe topluluklarıyla ilgili bildiklerimize dayanarak hesaplamak acaba mantıklı mıdır? Bu karşılaştırmanın aslında hiçbir şey *kanıt*lamadığını ilk ben söyleyebilirim, ama bu verilere dayanarak kabaca hesaplayabileceğimiz bir sayıyı, bir tartışma zemini olarak kabul edebileceğimizi düşünüyorum. Erken Selçuklu dönemine ait kaynakların arzu edilenden çok daha az –ama belki de çoğu kez varsayılandan daha fazla– olduğunu kabul ettiğimize göre, bu kitap temelde ne Selçuklular, ne de ardıllarıyla ilgili kesin bir şeyler kanıtlamanın peşindedir. Benim amacım, konuya, bugüne değin okuduklarımızdan daha kapsamlı ve çok yönlü bir yorum getirebilmektir.

Erken Dönem Selçuklu Tarihine İlişkin Kaynaklar

Bir tarihçi için, herhangi bir göçebe toplumun tarihini yazmaya çalışmak çetin bir mücadeledir. Her ne kadar Ermeni ve Gürcü kaynakları ile bazı arkeolojik verileri (özellikle V. Bölüm'de), genellikle bugüne kadar yapılan araştırmalarda yararlanıldığından daha fazla kullanmış olsam da, kaynaklarımın çoğunu, ortaçağ Arapçası ve Farsçasıyla yazılmış tarih kayıtları oluşturuyor. Kaynakların sayısı, Barthold'un, ortaçağ Orta Asya'sını ele aldığı çığır açıcı kitabı *Turkestan Down to the Mongol Invasion*'ı (Moğol İstilasına Kadar Türkistan) yazdığı yaklaşık yüzyıl öncesinden daha fazla olmamasına karşın, bugün bu kaynakları daha iyi anladığımızı söyleyebiliriz. Son yapılan akademik araştırmalar Arapça ve Farsça yazılmış tarih kitaplarının edebiyat geleneğinin bir parçası olduğunu ve öyle okunması gerektiğini vurgulamaktadır.[13] İslam tarih yazımı da, aynı şekilde, çoğu kez siyasetle yakın ilişki içindeydi; kitaplar çoğunlukla sipariş üzerine ya da hükümdarların veya vezirlerin dikkatlerini çekmek ve gözlerine girebilmek için yazılıyordu. Dolayısıyla tarih kitaplarının genellikle siyasi gündemi desteklemek, özellikle de bir hanedanın meşruiyetini pekiştirmek

niyetiyle kaleme alındığı söylenebilir. Anlatılan vakalarda, geçmişin kaydını doğru tutmak kaygısı o kadar da ağır basmıyor, bu anlatılar yazarın siyasal ya da edebi açıdan amacına ulaşmasında bir araç olarak görülüyordu.[14]

Herhangi bir ortaçağ İslam devletinden kalan önemli bir arşiv bulunmadığından, dönemle ilgili temel kaynak olarak bu metinlere güvenmek zorundayız. Göçebe topluluklarla uğraşırken karşılaşılan bir başka sorun da –*Moğolların Gizli Tarihi* gibi ender örneklerin dışında– bu metinlerin, fethedilen toprakların yerleşik halkı tarafından kaleme alınmış olmasıdır. Bu yabancı istilacılara düşmanca bir yaklaşımları olsa da olmasa da, kaçınılmaz olarak taraflıydılar ve çoğunlukla onları tam anlayamadıklarını gösteren bir bakış açısıyla yazılmışlardı. Aslında eğer Ortadoğu'nun ortaçağına ait bir siyasal tarih yazma niyetinden bütünüyle vazgeçmezseniz, bu taraflı tutuma karşı yapabileceğiniz tek şey, yararlanacağınız kaynağı kullanmadan önce, yazarın edebi ve siyasal gündeminin ne olduğunu dikkatle gözden geçirmek ve eğer mümkünse onu başka kaynaklarla karşılaştırmaktır. Bu nedenle erken Selçuklu dönemiyle ilgili kullandığım belli başlı kaynaklarla ilgili kısa bir değerlendirme yapmayı uygun gördüm. Bunun her şeyi kapsayan bir araştırma olması hedeflenmemiştir, amacımız bu edebi metinlerdeki sorunlara karşı okurları uyarmaktır.[15]

Beyhaki: *Tarih-i Mesudi*

Selçukluların ortaya çıkışıyla ilgili yazılmış en erken tarihli Farsça kaynak Gazneli tarihçi Beyhaki'nin (385/995-470/1077), *Tarih-i Mesudi* adlı kitabıdır.[16] Bu kitabın günümüze ulaşan bölümleri, 421/1030-431/1040 arası Sultan Mesud dönemini kapsar. Beyhaki, Gazne sarayında üst düzey bürokrat olarak Sultan Mesud'a hizmet etmişti. Yapıtın tümü büyük olasılıkla çok daha kapsamlıydı, ama savurganlık olacağı düşüncesiyle hepsi kopya edilmemiş, dolayısıyla da büyük bölümü günümüze ulaşmamıştır. Bu kadarıyla bile İslam tarih yazımı içinde en dikkat çekici olanı – ve modern anlamda en rahat okunabilenidir. Gazne siyasetine, Sultan

Mesud ile vezirlerinin kişiliklerine, sarayda dönen entrikalara, hatta Gazne'nin en zengin bölgesi Horasan'ın Selçukluların eline düşmesine yol açan beceriksizce alınmış siyasal ve stratejik kararlara ışık tutan benzersiz bir kaynaktır. Beyhaki, üst düzey bir bürokrat olarak, tarihçiler için büyük önem taşıyan çok sayıda resmi belgeye ulaşmış ve bunları kitabına dahil etmişti. Selçuklu kamplarına sızan Gazneli ajanların raporları ile Selçuklu yöneticilerin Sultan Mesud'a yazdığı dilekçelerin kopyaları bizim açımızdan özellikle önemlidir. Beyhaki ayrıca, Gazneliler ile Türkmenler arasındaki çarpışmaların görgü tanıklarının anlattıklarını da aktarır ve Gaznelilerin çöküş dönemine ilişkin eşsiz bilgiler verir. Selçukoğullarından Çağrı ile Gazneliler arasında yapılan barış anlaşmasının da Beyhaki'nin elinden çıktığı anlaşılmaktadır.[17]

Dolayısıyla Beyhaki, Selçuklu kuruluş dönemine ışık tutması açısından olağanüstü bir öneme sahiptir; yazdığı tarih, Selçukluların Orta Asya ve İran'daki varlıklarına değinen, ama aşağıda ayrıntılı olarak ele alacağımız Selçuklu yanlısı *Melikname* geleneği doğrultusunda olmayan ender kaynaklardan biridir ve yazar yaşadığı dönemle ilgili olayları anlatmaktadır. Her ne kadar *Tarih-i Mesudi*'nin günümüze ulaşan bölümleri, Selçukluların yükselişini, Sultan Mesud döneminde Horasan'ın istilasından, Dandanakan'da Gaznelilere karşı kazandıkları büyük zafere ve Tuğrul'un Horasan'ın başkenti Nişabur'u ele geçirmesine kadarki olayları kapsayan en kritik yıllarını ayrıntılı biçimde ele alsa da, Gazne sarayının bakış açısından kaleme alındığından, hem kronoloji hem de odaklandığı olaylar bağlamında kapsamı sınırlıdır. Ancak Beyhaki'nin kitabı alışıldık bir hanedan tarihi olmayıp yazarın, tarih aracılığıyla ahlak dersi verme isteği çerçevesinde biçimlenmiştir. *Tarih-i Mesudi* bu açıdan, birçok hükümdarın ısmarladığı türde, doğrudan meşrulaştırıcı nitelikteki tarih kitaplarından çok, filozof ve tarihçi İbn Miskeveyh'in Arapça yazdığı *Tecaribü'l-Ümem* adlı kitabıyla benzerlik göstermektedir.[18] Gene de Beyhaki'nin anlatısı, ilk bakışta bıraktığı izlenim çerçevesinde değerlendirilmemelidir. Beyhaki, tarihini yazmaya başladığında hâlâ saraydaki görevinin başındaydı; dolayısıyla topladığı belgelerden bazılarının orijinal

olması mümkündü, ama herhalde hepsi değildi. Abdürreşid döneminde (440/1049-443/1052) bazı olaylardan ötürü gözden düşünce çok sayıda belge imha edilmişti.[19] Jürgen Paul'un belirttiği gibi,[20] bir casusun yazdığı raporun transkripsiyonundan ibaretmiş gibi gözüken bir paragraf aslında yazarın niyetine uygun daha genel bir ders vermek veya kıssadan hisse çıkarmak amacını güdüyor olabilir. Sözünü ettiği "gerçek olaylar" doğru bile olsa, "ayrı bir amaç gütmeden aktarılmış basit bir tarihsel anlatıdan faklı bir işlev" yüklenebilir.[21]

Gerdizi: *Zeynü'l-ahbar*

Gerdizi'nin Gazne Sultanı Abdürreşid için yak. 443-44/1051-52 tarihlerinde[22] yazdığı Farsça tarihte de Selçuklularla ilgili, özellikle de Gazneli Sultan Mahmud ve Sultan Mesud'la aralarındaki ilişkiler bağlamında bilgiler vardır. Yazarın kendisi, kitabın belli bölümlerinin Gazne hanedanını yüceltmek amacıyla yazılmış olduğunu belirtir.[23] Her ne kadar ilk bakışta göründüğü gibi salt olay anlatılarına dayalı kuru bir tarih kitabı olmasa da, Selçukluların, başka kaynaklar tarafından da yaygın olarak desteklenen ilk Horasan göçünü oldukça ölçülü ve sade bir anlatımla aktarmıştır. III. Bölüm'de ele alındığı gibi göç eden Selçukluların sayısıyla ilgili verdiği rakamlar akla yatkındır.[24] Kaynağın eski olması ona özel bir değer katar, ama doğrudan Selçukluları ilgilendiren bölümler oldukça sınırlıdır.

Melikname Geleneği

Beyhaki ve Gerdizi tarafından o dönemde yazılan ve günümüze ulaşan iki değerli kaynak dışında, eğer Alp Arslan'a[25] ithaf edilen *Melikname*[26] olmasaydı Selçukluların köklerine ilişkin neredeyse hiçbir bilgiye sahip olamayacaktık. *Melikname*'nin özgün metni günümüze ulaşmamıştır, ama bu eserden yapılmış bazı alıntılar sonradan yazılmış başka kitapların içinde korunmuştur. Bunlar içinde en eksiksiz kopya, 15. yüzyılda İran'da Mirhond

(Mîrhâvend/Mîrhand) tarafından derlenen *Ravzatü's-Safa*'dır. Ebu'l-Ferec'in (Bar Hebraeus), 13. yüzyılda Süryanice yazdığı *Chronicon*'un (*Ebu'l-Ferec Tarihi*) Selçuklularla ilgili bölümü de *Melikname*'den alınmıştır.[27] 13. yüzyılın başlarına tarihlenen ve Sadreddin Ali el-Hüseyni'ye atfedilen *Ahbarü'd-devleti's-Selçukıyye*'nin (Hüseyni'nin yazdığı tartışmalı olsa da, kitap onun adıyla yayımlandığından, burada onun adıyla anılacaktır) ilk bölümleri ile İbnü'l-Esîr'in *el-Kâmil fi't-Tarih* adlı kapsamlı tarihinin Selçukluların ilk dönemleriyle ilgili bazı bölümleri de büyük oranda *Melikname* anlatısına dayanan önemli iki kaynaktır.[28]

Melikname, Selçukluların kökeni üzerine odaklanmış görünmektedir;[29] Alp Arslan dönemini içerip içermediği pek net olmamakla birlikte, Tuğrul'un hükümdarlık dönemini kapsadığına kesin gözüyle bakılabilir. Özgün kaynak gerektiği gibi korunamamıştır, ondan hareketle yazılan diğer kaynaklar arasındaysa bazı önemli bilgi farklılıkları vardır. Örneğin, bazı İslam tarihleri, Tuğrul'u halifenin sadık bir hizmekârı olarak gösterirken, Ebu'l-Ferec'e göre Halife, Tuğrul'dan halkını kendinden emin ve taviz vermeyecek biçimde yönetmesini isteyince, Tuğrul'un bunu kabul etmediğini yazar.[30] Bunun Ebu'l-Ferec'in Selçuklulara olan kişisel düşmanlığını mı yansıttığı, yoksa *Melikname*'nin yazıldığı Alp Arslan'ın sarayında halifeye karşı pek dostane olmayan yaklaşımların açığa çıkmasının, eskiden olduğu gibi sakıncalı görülmediği anlamına mı geldiğini kanıtlamak mümkün değildir. I. Bölüm'de, Alp Arslan adına hazırlanan özgün metnin, Selçukluların İslam'la daha yakın bir bağ içinde olduklarını göstermek amacıyla, 11. yüzyıl sonu ya da 12. yüzyılda gözden geçirilerek yeniden kaleme alındığını öne sürüyorum. Ayrıca *Melikname*'nin Arapçaya çevrildiğini bildiğimiz kopyası da günümüze ulaşmamıştır.[31]

Sıbt İbnü'l-Cevzi: *Miratü'z-Zaman*

Daha eski, özellikle de Bağdat ve Irak'ta olanlarla ilgili değerli bilgiler içeren bir başka 13. yüzyıl kaynağı da Arapça yazılmış olan *Miratü'z-Zaman*'dır. Henüz bütünü yayımlanmamış olsa da Sel-

çuklularla ilgili bazı bölümleri Ali Sevim tarafından yayına hazırlanarak basılmıştır. Sıbt İbnü'l-Cevzi'nin kendisinin belirttiği üzere bu bilgiler Bağdatlı tarihçi Garsunni'me'nin (416/1025-480/1088) çalışmalarından alınmıştır.[32] Anlattığı olayların çoğunun görgü tanığı olan Garsunni'me'nin özellikle ilk üç Selçuklu sultanı, Tuğrul, Alp Arslan ve Melikşah dönemleriyle ilgili anlattıkları, döneme tanıklık etmesi açısından çok değerlidir. Verdiği bilgiler eşsizdir, ama yorumlayabilmek gene kolay değildir. Garsunni'me'nin anlattıklarını aktaran tek kaynak Sıbt'tır ve ondan günümüze ulaşan birbirinden çok farklı iki düzeltilmiş metindeki farklılıklar, yayımlanmış metne tam olarak yansımamıştır.[33] Dolayısıyla, Sıbt'ın ulaştığı bilgilerden çoğunun bu erken kaynaktan geldiği kesindir, ama aradan geçen zaman içinde bu metinde ne kadar değişiklik yapıldığını bilmek mümkün değildir.

Isfahani: *Nusretü'l-Fetre*

Isfahani'nin 12. yüzyıl sonlarında yazdığı *Nusretü'l-Fetre* adlı kitabı henüz yayımlanmamıştır; eşsiz bir elyazması Paris'teki Ulusal Kütüphanede (Bibliothèque Nationale, MS arabe 2145) korunmaktadır. Akademisyenler genellikle, Bündari tarafından 13. yüzyılda kısaltılmış ve Houtsma tarafından 1889'da yayımlanmış *Zübdetü'n-Nusra* adlı kopyayı kullanmaktadırlar. Her ne kadar Bündari, *Nusretü'l-Fetre*'nin birçok bölümünü fazlasıyla kısaltmış olsa da, Selçuklu tarihinin Melikşah döneminin başına kadarki bölümüyle ilgili ilk 48 yaprak, neredeyse harfi harfine aynen kopya edilmiştir. Bundan ötürü referanslara kolay ulaşılabilmesi için özgün elyazmasına değil, bir-iki önemsiz farkı göz ardı ederek, Houtsma'nın baskısına başvurmayı yeğledim. *Zübdetü'n-Nusra*'nın geri kalan büyük bölümü Selçuklu veziri Anuşirvan bin Halid'in yak. 527/1133'te Bağdat'ta yazılmış anılarından alınmıştır. İlk bölümün kaynaklarının kimler oldukları belirtilmemiş olmakla birlikte, bu kaynakların özellikle Tuğrul ve Alp Arslan'ın hükümdarlık dönemlerinin odaklandığı Bağdat'taki olaylar hakkında iyi bilgi sahibi olduğu ortadadır. Bu bilgilerin Selçuklu sarayından çık-

mış olması da muhtemeldir. Isfahani ile Anuşirvan Selçuklu tarihine, kişisel öfkelerinden kaynaklanan olumsuz düşüncelerle yaklaşmakla birlikte, bu erken döneme ilişkin anlattıklarının doğruluğu ve önyargılarıyla ilgili daha somut çıkarımlar yapmak zordur; söz konusu dönemin öncesinde ikisi de siyasal açıdan etkindi (ya da Isfahani'nin durumunda hayattaydı). Her halükârda Isfahani/Bündari, Tuğrul Bey'in halifeyle ilişkilerini bilmesine karşın, Türkmenler ile ilgili pek bir şey anlatmaz.[34]

Yararlandığımız temel İslam kaynakları bunlardır, ama bunlardan başka Arapça ve Farsça tarih çalışmalarından da bazı bölük pörçük bilgiler elde etmek mümkündür. Aralarında Malazgirt Muharebesi üzerine daha geç tarihlerde yazılmış ve kaynak değeri sorgulanabilecek çok sayıda metinden,[35] Selçuklu ilerlemesi karşısında İsmailiye mezhebini İran ve Irak'ta yaymaya çalışan Fatımi din adamı Müeyyed Fiddin'in, tarafsız olmayan, ama çok değerli bilgiler içeren anılarına kadar uzanan çeşitli metinler bulunmaktadır.[36] Ancak sonraki dönemlerde çoğu İranlı tarihçi Zahirüddin-i Nişaburi'nin (12. yüzyıl sonları), erken Selçuklu döneminin gelişigüzel anlatıldığı ve pek bir özelliği olmayan *Selçukname*'sinden yararlanmışlardır.[37] Belki de en üzücü şey, İbn Hassûl'ün Tuğrul için yazdığı Türkleri konu alan ve büyük olasılıkla Tuğrul'un kendisinin nasıl tanınmasını istediğine ilişkin önemli bilgiler içeren kitabının, giriş bölümü dışında bütünüyle kayıp olmasıdır.[38] Yerel tarihler bazen son derece yararlı bilgiler içerir, ama buraya eklenmesi gereken bir başka önemli kaynak kuşkusuz İbnü'l-Esîr'in, nereden aldığı bilinmeyen, ama *Melikname* geleneğinin dışında olduğu düşünülen Iraklı Türkmenlerle ilgili çalışmasıdır.[39] Aslında erken Selçuklu dönemi, tuhaf bir biçimde, Selçuklu tarihinin bazı daha geç dönemlerine oranla birçok açıdan şaşılacak kadar kapsamlı ve iyi belgelenmiştir. Gerdizi ve Beyhaki gibi o dönemde yazılmış ve günümüze eksiksiz ulaşmış iki kaynağın yanı sıra, bazı metinlerde farklı biçimlerde korunan 11. yüzyıla ait *Melikname* ile Sıbt İbnü'l-Cevzi tarafından nakledilen Garsunni'me bu dönemin önemli yazılı tanıklıklarıdır. Ancak gene de hangi bölümlerin 11. yüzyıla tarihlendiğini, hangilerininse daha sonraki yenilemelerden

kaynaklandığını söylemek oldukça zor, hatta imkânsızdır. Eğer *Melikname*'nin Alp Arslan için yazıldığı varsayımından hareket edersek, Selçuklularla ilgili en aydınlatıcı metin olduğunu da kabul etmemiz gerekir, ancak metindeki tarihsel karışıklık, bugün neden yapıldığı ya da amacının ne olduğu anlaşılamayacak kadar çok şeyin bir arada harmanlanmış olduğunu düşündürür.[40]

Kaynaklardaki bu sorunlar dönemle ilgili yapılan bütün yorumların tartışmaya açılabileceği anlamına gelmekle birlikte, benim burada sunduğum yeni kurgu bir ölçüye kadar, V. Bölüm'de yapıldığı gibi, başka kanıtlar ya da verilerle sınanabilir. Ayrıca Doğu Anadolu ve Kafkasya'daki Selçuklu fetihleriyle ilgili elimizdeki İslami kaynakları destekleyen, Yunan ve daha da önemlisi, aynı ya da yaklaşık tarihlerde yaşamış Ermeni ve Gürcü tarihçiler de bulunmaktadır. Tabii bunların da kendilerine özgü sorunları ve önyargıları vardır. Selçuklularla ilgili dönemin temel Ermeni kaynağı sayılan Aristakes Lastivertsi, Selçukluları, Tanrı'nın Ermenilere yolladığı bir ceza olarak değerlendirmiş, olayları kayıt altına alırken bir yandan da halkının kaderine ağıtlar yakmıştır. Buna ek olarak, bazı yazarların Selçuklularla ilgili bilgilere ulaşmak için Müslümanların yazdığı tarih kitaplarına başvurdukları bilinmektedir, bu da Ermeni tarih yazımı geleneğinin başka etkenlerden bütünüyle yalıtılmış olmadığını gösterir.[41] Kafkasya'daki Selçuklu yerleşmelerini tanımlamaları açısından özellikle değerli olan Gürcü tarihleri, Gürcü sarayı için yazılmışlardı ve bazı krallar tarih sayfalarından silinip giderken, bazıları da bu kitaplar aracılığıyla meşrulaştırılmaya çalışılıyordu.[42] Ancak, bütün eksikliklerine karşın, bu kaynaklar Selçuklulara İslam kaynaklarından farklı, ama gene de 11. yüzyıla ait bir bakış açısı getiriyordu. Ayrıca 11. yüzyıl Anadolu'su hakkında sahip olduğumuz arkeolojik bulgular –bölük pörçük ve çoğu kez değerlendirmesi sorunlu olsa bile– giderek artmaktadır. Orta Asya, Batı İran, Irak ve Suriye'de yapılan arkeolojik araştırmalar da Selçuklu fetihlerine ışık tutmaktadır. Ancak göçebe toplumların arkeolojik kayıt tutma konusunda pek de güvenilir olmadıkları bilinir, dolayısıyla ele geçen veriler genellikle Türkmen aşiretlerinden çok, Selçukluların ilişki içinde oldukları başka toplumlar hakkında bilgi içermektedir.

Erken Selçuklu Dönemine İlişkin Modern Tarihyazımı

Yukarıda da belirtildiği gibi Selçuklularla ilgili günümüzde yapılan araştırmaların sayısı yetersizdir. 19. yüzyılın sonlarında yayımlanan dört ciltlik *Recueil des textes relatifs à l'histoire des Seldjoucides*, hanedanla ilgili araştırmalara temel oluşturması açısından belki de en önemli dönüm noktası sayılabilir. Ancak Houtsma'nın yayına hazırladığı dört metin –Bündari (ilk 48 yaprak dışında), Kirmani, İbn Bibi'nin kısaltılmış Farsça metni ve bunun Osmanlıca uyarlamasının bazı bölümleri– burada tartıştığımız erken döneme ilişkin pek az bilgi içermektedir. Barthold'un, yayımlandığı 1900'den günümüze kadar değerini koruyan Türkistan hakkındaki anıtsal kitabı, erken Selçuklu dönemiyle ilgili ilk önemli araştırmadır.[43] Ancak, Selçuklular bu kitapta şaşılacak kadar küçük bir rol oynarlar ve Samaniler, Gazneliler ve Karahanlılar tarafından gölgede bırakıldıkları kesindir. Barthold'un onlara yönelik ilgisinin temelinde sekizinci tezi yatıyordu: "Göçebe toplumlarda geçerli olan klan mülkiyeti ilkesi iktidarın birliği ilkesini zayıflatıyordu."[44] Sonraki çoğu yazarın ve İslam tarih yazımı geleneğinin tersine Barthold, Selçuklu hanedanının göçebe köklerine bağlı olduğunu ve İran-İslam geleneği kapsamındaki hükümdarlık ve kültür ideallerini reddettiğini vurgulamış, ama sonraki yazarların da yinelediği gibi ilk Selçuklu hükümdarlarının dindar olduklarını kabul etmiştir.[45]

Batı dillerindeki standart Selçuklu araştırmasına örnek olarak, *Cambridge History of Iran*'ın V. cildinde yer alan Bosworth makalesi gösterilebilir.[46] Selçukluların, diğer 11. yüzyıl hanedanlarıyla birlikte ele alındığı bu bölüm, bu cildi okuyan herkesin, kronolojik bir özet için mutlaka başvurması gereken, övgüye değer bir anlatısal tarih örneğidir. Aynı yazarın, Gazne devletinin ilk dönemini ele aldığı bir başka kitabında ise Selçuklulara ilişkin daha analitik bir yaklaşım sergilenir.[47] Selçuklular, bu kitabın 7. ve 9. bölümlerinde Gazneliler tarihi bağlamında incelenmiş, 7. Bölüm'de Selçukluların ortaya çıkışı, 9. Bölüm'de de Gazneliler ile Selçukluların Ho-

rasan için giriştikleri savaşlar ele alınmıştır. Bosworth'a göre, her ne kadar göçler karmaşık olgular olup kolay kolay tekil olaylara bağlanamazsa da, Selçuklu hanedanının yükselişi, aşiretler halinde Maveraünnehir'e göç etmeleriyle başlar, bu göçlerin nedeni de büyük olasılıkla yaşadıkları yerlerde otlakların azlığı ve Orta Asya'da Samanilerin yerini alan Karahanlı ve Gazneli devletlerinin ordularında hizmet ederek ekonomik olanaklarını geliştirmekti.[48] Bosworth erken Selçukluları "barbarlar" ve "bir haydut çetesi"[49] olarak tanımlamış ve bu söylediklerini Gazne üzerine yazdığı kaynaklarda da tekrarlamıştır. Dolayısıyla Horasan'a gelişleri bir "trajedi" olarak nitelendirilen Türkmenler, "doğaya ve toprağa karşı sorumsuz davrandıkları" gerekçesiyle suçlanmışlardı.[50] Ancak, Selçuklular bölgeye gelişlerini hiç de bir trajedi olarak görmezler, ayrıca göçebe toplumlar ile yerleşik düzende yaşayanların yaşam biçimleri arasındaki farkları, sorumluluk ya da sorumsuzluk gibi sözlerle nitelemek kuşkusuz çok da uygun bir yaklaşım değildir. Her ne kadar Bosworth'ın araştırması, Gaznelilerin, Horasan'ın kaybına neden olan yönetim ve askeri taktikler konusundaki zaaflarını anlamamız açısından son derece değerli olsa da, Selçukluların amaçlarını ya da ne tür bir topluluk olduklarını anlamamıza pek katkısı yoktur. Ancak Bosworth'a haksızlık etmemek için, çalışmasının başlığından da anlaşılacağı üzere amacının bu olmadığını belirtmek gerek.

Fransız bilim adamı Claude Cahen'in erken Selçuklu tarihi üzerine yazdığı kitabının da çok büyük önemi vardır.[51] Cahen, erken Selçuklu tarihine ilişkin kaynakları incelemeye ve Anadolu'da ortaya çıkışları ile bölgeyi istila etme süreçlerini yeniden kurgulamaya çalışmıştır. Cahen'in çalışması büyük ölçüde siyasal tarihle ilgili olmakla birlikte, kendisi aynı zamanda Türkmen göçebe topluluklarının oynadığı kritik rolün de farkındaydı. Ancak Cahen, ne Selçukluların yükseliş nedenlerini, ne de Selçuklu hanedanı ile aşiretler arasındaki ilişkileri derinlemesine irdelemeye pek girişmemişti. Selçukluların Ortadoğu'da çok geniş alanları fethetmek konusundaki müthiş başarısı veri kabul edilmiş, ama bunun açıklaması yapılmamıştır.

Bugüne kadar yazılan en kapsamlı Selçuklu araştırması Sovyet bilim adamı S.G. Agacanov'un[52] *Oğuzlar* adlı kitabıdır. Ancak *Oğuzlar*,[53] Batı'da pek dikkat çekmemiştir. Yazarın, Orta Asya'daki Selçuklu devleti üzerine sonradan kaleme aldığı çalışması da Almancaya çevrilmiş olmakla birlikte aynı kaderi paylaşmıştır.[54] Her iki çalışma da temel olarak yeni bir kronolojik tarihsel anlatı kurgulamayı hedefler; birinci kitap Türkmen aşiretlerini, ikinci kitap da doğudaki Selçuklu devletini ele alır. Ayrıca *Oğuzlar*, Türkmen aşiretlerinin toplumsal yapısı üzerine de uzun bir bölüm içerir. Bugün güncelliğini yitirmiş eski Sovyet kuramsal kavramlarının baskın olduğu ve özellikle aşiretlerin "feodal" yapısı üzerine ısrar eden bu bölüm, ne yazık ki kitabın eskiliğini gösterir. Elinizdeki kitabın II. Bölüm'ü Türkmen topluluklarını ele almaktadır. Ancak burada, kırsal alanlarda yaşayan göçebe topluluklarını anlayabilmek için, toprağın tasarrufunun vasallığa dayandığını ima eden ve göçer toplumlara tamamen yabancı bir kavram olan "feodalizmin" hemen hemen hiç işe yaramadığını söylemekle yetinip ayrıntıya girmeyeceğim. Agacanov'un kitabı –her ne kadar bazıları Rus koleksiyonlarında bulunan elyazmaları olduğu için doğrulaması zor olsa da– yararlandığı kaynakların çeşitliliğinden ötürü çok değerlidir, ama bu malzemeye yönelik hiçbir eleştirel yaklaşım benimsemediğinden, ulaştığı sonuçlar kuşkuludur. Nitekim 14., hatta 17. yüzyıl kaynaklarından elde edilen bilgiler, Beyhaki ya da Gerdizi'nin tanıklıklarıyla sanki eşdeğermiş gibi kullanılmıştır.

Türk akademisyenler de uzun yıllardır Selçuklularla ilgilenmektedir. Ancak bu çalışmalardan Türkiye dışındaki akademik çevrelere ulaşanların bile sayısı azdır. Selçukluların Anadolu'yu ele geçirme öyküsü 1944'te Mükrimin Halil Yınanç tarafından kronolojik bir anlatımla ayrıntılı biçimde ele alınmış ve sonraki araştırmalarda bu eserden bol bol alıntı yapılmıştır.[55] İbrahim Kafesoğlu[56] ve Mehmet Köymen[57] gibi başka Türk akademisyenler de Selçuklularla ilgili ayrıntılı araştırmalar yayımlamışlardır, ama bunların hiçbiri bu kitapta ele alınan sorunlara değinmemektedir. Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş yıllarında ortaya çıkan milliyetçi tarih yazımı okulu, doğrudan Türklerin devlet kurma konusunda

doğal bir dehaları olduğu varsayımından yola çıkmış, Selçukluların da bunun bir örneği[58] olduğunu öne sürerek, konunun daha fazla bir açıklama gerektirmediğini ima etmişlerdir. Oysa bu görüş artık günümüzde çoğunluğu tatmin edecek bir sav olmaktan çıkmıştır. Yakın zamanlarda Türk araştırmacıların yaptığı bazı çalışmalar, önceki kuşakların yeğlediği kronolojik anlatımlardan uzaklaşarak Selçuklular konusunda farklı bakış açıları geliştirmiştir. Bu olgunun Türkiye içinde yaygın kabul görüp görmeyeceği ise henüz bilinmemektedir.[59] Said Polat'ın araştırmasıysa özellikle görece kapsamlı bir antropolojik ve etnografik malzeme birikimine dayandırıldığı için yeni bir yaklaşım sergilemektedir. Faruk Sümer'in ortaçağ Türkmenleriyle ilgili kapsamlı çalışması da, Selçuklular üzerinde odaklanmamakla birlikte dikkate değer bir kaynaktır.[60]

Son zamanlarda bazı Batılı akademisyenler de elinizdeki kitabın bazı bölümlerine katkıda bulunacak araştırmalar yayımlamışlardır. Bunlar içinde en dikkat çekici olanlar Carole Hillenbrand ve Speros Vryonis'in, meşhur Malazgirt Muharebesi üzerine yazdıklarıdır.[61] Omid Safi geçtiğimiz yıllarda yayımladığı bir kitabında Selçukluların hayırsever Müslüman hükümdarlar imajını sorgulamış ve bu imajın, geç dönem Selçuklu hükümdarları tarafından kendi meşruiyetlerini desteklemek amacıyla öne çıkarıldığını ileri sürmüştür.[62] Ancak Safi'nin çalışması Selçuklu tarihinden çok, Selçuklu tarih yazımı ve özellikle dini literatür üzerine odaklanmıştır.

Selçuklular hakkındaki kaynakların barındırdığı potansiyel henüz bütünüyle tüketilmediğinden, bunları tekrar tekrar okumak ve değerlendirmek mümkündür. Ancak hem nicelik, hem de nitelik açısından sınırlı olmalarından ötürü, Selçukluları bütünüyle ve tatmin edici biçimde anlamamız hiçbir zaman mümkün olamayacak gibi görünmektedir. Türkmenlerin yükselişini araştırmanın, Selçuklu hanedanını daha iyi anlamamızın ötesine geçen sonuçları olabilir. Hem Türklerin Müslümanlığa geçiş sürecini, hem de göçebe hanedanların Ortadoğu'ya nasıl hâkim olduklarını anlamamıza yardımcı olabilir. Birbirini takiben tarih sahnesine çıkan ve Doğu İslam dünyasını 900 yıldan fazla egemenlikleri altında tutan Selçuklular, Akkoyunlular, Timurlular, Osmanlılar gibi göçe-

be kökenli Türk hanedanlarının, özellikle de daha geç dönemlerde varlık gösterenlerin, bozkır geleneklerinden nasıl etkilendiklerinin daha geniş bir bağlamda araştırılması gerekmektedir. Ancak bizim buradaki amacımız, Müslüman Ortadoğu'nun ilk ve en az bilinen göçebe hanedanı Selçukluların ortaya çıkışını inceleyerek, daha geniş kapsamlı sorunları kavramaya çalışmak olacaktır. Dolayısıyla bu çalışma, kısmen, Ortadoğu'daki göçebe devletlerin oluşum süreçleri konusundaki bilgilerimize katkı sağlamayı hedeflemektedir. Ancak ilk olarak Selçuklu tarihinin en bilinmeyen yönü olan hanedanın köklerine eğilmemiz gerekiyor.

I
Selçukluların Ortaya Çıkışı ve İlk Dönemleri
Batı Avrasya ve Maveraünnehir (yak. 900-1025)

Ortadoğu tarihi ile Avrasya bozkır tarihi iç içe geçmiştir. Selçukluların ortaya çıkmasından çok önce, Türkler asker olarak Abbasi ordusuna alınmışlardı. Bizanslılar da Karadeniz'in kuzeyindeki sınırlarının korunmasını Türk kökenli Hazarlara teslim etmişlerdi. Bizanslı ve Ortadoğulu Müslüman coğrafyacılar, seyyahlar ve tarihçiler, bozkırlara ait bazı çok değerli bilgilere sahiptiler. Avrasya'nın diğer ucundaysa, Çinliler, Orta Krallık döneminde çetin –ve çoğu kez güçlü– komşuları, göçebe topluluklarla geçinebilmek için gösterdikleri çabaları anlatıp dururlar. Bu kaynaklar, birinci bin yılın sonlarındaki büyük göçleri (ki Selçuklular bu göçlerin sonucunda ortaya çıkmıştır) ana hatlarıyla kavramamıza yardımcı olmaktadır.

Selçuklular kuşkusuz, Müslüman Orta Asya ve Horasan'a gelen ilk Türk grubu olmadıkları gibi,[1] Bizans sınırlarına ulaşan ilk göçebe istilacılar da değillerdi; 4. yüzyılda Hunlar, sonra da Sabirler, Avarlar, Hazarlar, Bulgarlar, Peçenekler ve başka Altay ya da Türk gruplar Bizans sınırlarına dayanmışlardı.[2] Hatta Anadolu'ya

gelen ilk Türkler de Selçuklular değildi, onlardan önce Hunlar ve Sabirler gelmiş,[3] ama yerleşmemişlerdir. Diğer Altay kavimleriyle karşılaştırıldığında Selçuklu göçleri, en azından başlangıçta, görece daha küçük gruplar halinde olmuştu, hatta siyasal gücü ellerine geçirme konusunda gösterdikleri başarılar da eşsiz sayılmazdı, çünkü Abbasi-İran tarzı bir yönetimin mirasçıları olan Samanilerin Orta Asya'daki topraklarını 10. yüzyılın sonunda ele geçiren Gazneliler ve Karahanlılar da Müslümandı. Selçukluların tarihsel önemi, yeni Müslüman olmuş uzak sınır bölgelerinde hüküm süren Gazneliler ile Karahanlıların tersine, İslam dünyasının merkezinde –Marshall Hodgson tarafından İslam âlemi (*oikoumene*)[4] olarak adlandırılan ve Nil'den Amuderya'ya (Ceyhun) kadar uzanan bölgenin büyük bölümünde– egemen olmayı başarmalarıydı. Ancak bozkır mirası, erken Selçuklu siyaseti ve toplumu üzerinde belirleyici bir rol oynayacaktı. Bu bölümde Selçukluların ortaya çıkışına ilişkin kanıtları ve ilk Selçuklu göçlerini ele alacağız. Burada Selçuklular terimi, Dukak oğlu Selçuk'u, onun çocuklarını ve torunlarını (Tuğrul ve Çağrı) kapsayan hanedan için kullanılmaktadır.

Selçukluların Ortaya Çıkışı: Oğuzlarla Bağlantıları

Anlamı ve nasıl söylendiği tam olarak bilinmeyen Selçuk sözcüğü,[5] ilk başta bir kavim ya da aşiretin değil, bir kişinin adı olarak kullanılmıştı. Selçuk'un, 10. yüzyılda, Aral Gölü ile Volga arasındaki bozkırda yaşayan bir boyun Dukak ya da Tukak[6] adlı beyinin oğlu olduğu söylenir. Selçuk ve ailesinin Oğuzların Kınık boyundan geldiği düşünüldüğü için Selçuklular ve onları destekleyenler *el-guz* ya da *el-etrakü'l-guzziye (guz:* Oğuz) olarak tanımlanmıştır.[7] Oğuzların adına Moğolistan'daki Orhun Yazıtlarında da (8. yüzyıl) rastlanır.[8] Ancak Oğuz terimi ilk çıktığında bir halk adı değil, "aşiretler birliği" anlamına gelen siyasal bir terimdi.[9] Oğuz olarak adlandırılan gruplar, Orta Asya'da varlık gösteren II. Göktürk Kağanlığı içinde önemli bir rol üstlenmişlerdi, ama bunların Selçuklular, hatta 10. yüzyılda Aral Gölü çevresinde karşımıza çıkan Oğuzlarla herhangi bir etnik bağları olup olmadığı

tam bilinmemektedir.[10] İbnü'l-Esîr'in, Maveraünnehir'de yaşayan ve Selçuklu sultanı Sencer'i esir alan 12. yüzyıl Oğuzlarından söz ederken göndermede bulunduğu anonim bir Horasanlı tarihçinin naklettikleri, Oğuzların köklerine ilişkin az sayıda bulgudan biridir: "Oğuz kavmi Türklerin bulunduğu en uzak bölgelerdeki sınır boylarından [Halife] el-Mehdi zamanında Maveraünnehr'e göç etmişler ve Müslüman olmuşlardı."[11]

Bu Oğuz boylarının anavatanı büyük olasılıkla, birkaç Türk imparatorluğunu da barındırmış olan Moğolistan'dı. Maveraünnehir'e (ya da daha büyük olasılıkla kuzeyindeki Sirderya bozkırlarına), 158/775-169/785 arasında, Abbasi Halife el-Mehdi dönemindeki ilk büyük göç, bazı ikinci derece kanıtlar tarafından da desteklenmektedir.[12] Her halükârda, 8. yüzyıl ve 9. yüzyılın başı, Avrasya'nın bir ucundan öbür ucuna bir dizi göçe tanıklık etmiş; II. Göktürk Kağanlığı'nın 744'te çökmesinden sonra Türkler arasında başlayan güç mücadelesi sonucunda, Oğuzlar ile Karluklar gibi başka konfederasyonlar Batı Orta Asya'ya doğru ilerlerken, Peçenekler gibi orada yaşayan başka Türk toplulukları da Ural-İtil (Volga) bölgesine itilmiştir.[13]

Selçuklu sarayında hizmet etmiş hekim Şerefeddin Mervezi'ye göre, Güney Mançurya'daki olaylar da ikinci önemli göç dalgasını hızlandırmıştı:

> Kunlar [Türklere] aittir; onlar, Hitayhan'dan korktukları için Hitay [Kitay] topraklarından gelmişlerdi. Onlar Nasturi Hıristiyandı ve otlaklara ihtiyaçları olduğu için vatanlarını bırakıp göç etmişlerdi ... Kunları kovalayan Kay isminde bir kavim, daha kalabalık ve kuvvetli oldukları için onları bu [yeni] otlaklardan çıkarttılar. Onlar sonra Şari topraklarına ilerlediler, Şari'ler[14] Türkmen topraklarına göç ettiler, onlar da Guz [Oğuz] ülkesinin doğu bölgesine kaydılar. Guz Türkleri, [Kara][15] Deniz kıyılarında Peçeneklerin topraklarına yerleşti.[16]

Bu değerli, ama sorunları olan anlatım, aşiretlerin kimliği ve göçlerin tarihi konusunda epeyce bilimsel tartışma yapılmasına neden olmuştu.[17] Hitayhan kuşkusuz Hitayların hükümdarıydı; Kay

halkının ise genellikle Çin'deki Hsi'ler olduğu kabul edilir. Hitayların Kaylara, 870[18] gibi erken bir tarihte saldırdıkları düşünülür, ama Hitayların –Çince hanedan adı Liao– bir güç olarak ortaya çıkış tarihinin genellikle 10. yüzyılın ilk on yılı olduğu kabul edilir.[19] Öte yandan Peçeneklerin Karadeniz kıyılarına geldiği, güvenilir bir 10. yüzyıl Bizans kaynağı olan Konstantinos (VII) Porphyrogennetos tarafından doğrulanmıştır,[20] ancak anlattıklarının yaklaşık 900'den sonraki olaylarla ilgili olması mümkün olmadığı için, bu olayların 825-865 arasına tarihlendirilmesi gerektiği öne sürülmüştür.[21] Hitayların ortaya çıkışının kilometrelerce ötede, Avrasya'nın öbür ucunda eşzamanlı olarak zincirleme bir hareket başlatmış olması pek mümkün değildir, hele hele bunun, ortaya çıkmalarından 50 yıl önce gerçekleşmesi düşünülemez bile.

Pritsak, bu tarihleme sorununu çözmeye çalışırken, Mervezi'nin bu raporda, iki ayrı, ama birbirine bağlı göç dalgasını birleştirdiğini öne sürmüştür. Batı'ya doğru yapılan bu göçlerin ilki 9. yüzyılın sonlarında, ikincisiyse Tibet'in doğu sınırlarında Tangutların ortaya çıkmasıyla 1000-1050 dolaylarında meydana gelmiştir.[22] Bununla ilgili kanıtlar karmaşık ve bütünüyle tatmin edici değildir, ama Mervezi'nin verdiği bilgi özde büyük olasılıkla doğrudur,[23] yani Hitay hanedanının yükselişi, Oğuzların Karadeniz bozkırlarına göç etmelerinden sorumlu tutulamazsalar da, batıya doğru bir dizi göçü başlatmış olabilir. Ancak bu göçlerin boyutları ve niteliği tartışmalıdır, başka etmenlerin devreye girdiği düşünülebilir. Aşağıda tartışacağımız kanıtlar yaklaşık 900'den başlayarak Orta Asya'daki kuraklığın arttığını gösterir. Bu da göçebe toplumların temel yaşam kaynağı olan hayvancılığı olumsuz etkileyerek, göçlerin başlamasını hızlandırmış olabilir. Çin kaynakları, 10. yüzyılda kuraklıktan ötürü bazı aşiretlerin açlıktan yok olduklarını belirtmektedir.[24] Gene de Mervezi'nin verdiği ayrıntıları başka tarihsel gerçeklerle bağdaştırmak mümkün değildir.

Dolayısıyla 8.-10. yüzyıllar arasında Oğuzlar olarak bilinen aşiretlerin yavaş yavaş Moğolistan'dan Orta Asya içlerine, oradan da Volga'ya doğru itilmesi sonucu, Batı'ya doğru göç dalgaları başlamış olabilir. Oğuz boylarının ilk anavatanı hakkında kaynaklarda görülen karışıklıkların altında bu göç dalgaları bulunmaktadır.

Bazı kaynaklar Oğuz boylarının Moğolistan'da değil, bugünkü Kazakistan'ın güneyi ve Kuzey Kırgızistan'da bir yerlerde, Isık Gölü'nden Sirderya'nın (Seyhun) Aral Gölü yakınlarındaki batı ucunda bulunan Yengikent'e (Yenikent) uzanan bölgede,[25] bazıları da doğrudan Isık Gölü dolaylarında yaşadıklarını belirtir.[26] Mesudi ve yazarı bilinmeyen bir diğer 10. yüzyıl kaynağı *Hudûdü'l-âlem*, Oğuzları daha da doğuya, genellikle Kimek Türklerinin yurdu olarak kabul edilen Obi'nin kollarından İrtiş dolaylarına yerleştirir.[27] Bütün bu bölgeler büyük olasılıkla Oğuzların batıya doğru göç ederken durakladıkları yerlerdi.

Bu göç dalgaları Avrasya tarihi içinde son derece önemlidir ve etkileri Bizans ve Doğu Avrupa'da da hissedilmiştir. Genel olarak, bu göçlerin sonucunda Aral Gölü dolayında, Güney Rusya bozkırlarındaki Hazar Kağanlığı ile Maveraünnehir'deki Müslüman Samaniler arasında kalan, doğu sınırında ise Karluk konfederasyonu (sonradan Karahanlılar) ile komşu olan bir Oğuz devletinin ortaya çıktığı kabul edilmektedir. Oğuz devletinin kurulmasıyla "temelde yeni bir etnik gruplaşma" oluşmaya başlamıştı.[28] Bu gruplaşma Oğuz konfederasyonu temeline dayanmakla birlikte, aralarında Oğuzların önceden yendikleri Karluklar ve Peçenekler de olmak üzere, çeşitli aşiretler ya da aşiret birliklerini de bünyesine katmıştı.[29] Türk lehçeleri üzerine yazdığı kapsamlı sözlükle tanınan Kaşgarlı Mahmud'a göre Oğuzlar 22 boydan oluşmaktaydı ve Selçukluların dahil olduğu Kınık boyu da bunlardan biriydi.[30] Kaşgarlı Mahmud'a göre Kınık en itibarlı boydur, ancak bunun 11. yüzyılın sonlarında Selçuklu egemenliğinin Ortadoğu'da pekiştirilmesinden sonra söylendiği düşünülebilir. Kendi sözleriyle "[Oğuz boylarının] başı, bugünkü sultanımızın geldiği Kınık [boyudur]."[31] Eğer Kaşgarlı'nın Selçuklu kenti olmuş Bağdat'tan yazdığını varsayarsak, Kınık'ı ilk sırada saymaktan başka çaresi olmadığını anlarız. Aslında daha erken dönemlerde Oğuzlar içindeki önde gelen boy belki de Salgurlular[32] idi, ama Selçukluların, diğer aşiretlerden daha saygın bir şecereye sahip olma iddiaları anlaşılan daha 11. yüzyılda bile kabul görüyordu (bkz. II. Bölüm, s. 71-72).

Oğuz devletinin tarihi neredeyse bütünüyle belirsizliklerle doludur;[33] ne zaman kurulduğunu, ne zaman yıkıldığını bile kesinlikle söylememiz mümkün değildir, genellikle 9.-11. yüzyıllarda varlık gösterdiği düşünülür. Devletin –eğer devlet diyebilirsek[34]– sınırları bile tartışmalıdır. Anlaşıldığı üzere 10. yüzyılın ilk çeyreğinde Oğuzlar, Hazarların[35] denetimi altında olan Volga'ya kadar uzanan geniş bir alana yayılmışlardı ve büyük olasılıkla yabgunun (Oğuz hükümdarlarına verilen unvan) yetkisi altında olmayan başka Oğuz boyları da vardı. Ayrıca yabgunun yetki alanının nereye kadar uzandığı konusunda da net bilgiler yoktur. Örneğin "Guz [Oğuz] Çölü" 10. yüzyılda güneyde Dihistan ve Ferave'ye kadar uzanıyordu; bunlar, Hazar bölgesinde Samanilerin vasalı olan Gürgan (Cürcan) toprakları içinde kalan ve "Guzlara karşı sınır boyu [boyları]" konumunda olan şehirlerdi.[36] Öte yandan 10. yüzyıl Arap seyyahı İbn Fadlan, yabgunun topraklarının en yakınında, Samanilere bağlı Harezm bölgesindeki Gürgenç'ten (bugün Ürgenç) kuzeybatıya doğru "Türklerin yurdu"nu bulmak üzere yola çıktıktan ancak 15 gün sonra Oğuzlar ile karşılaşmıştı.[37] Gürgenç, Oğuzların dış dünyayla ticaret ilişkilerini sürdürdüğü noktaydı, ama yabgunun yönetimi altında olduğuna ilişkin bir belirti yoktu.[38] Diğer yandan Sirderya üzerindeki Cend, yabgunun hükümdarlığı altındaki üç yerleşmeden biriydi,[39] ama 11. yüzyılın başlarında, aşağıda belirtildiği üzere Harezmşahlara bağlı bir vasal tarafından yönetiliyordu. Dolayısıyla Oğuzlar ile Harezmşahlar (ve tabii Samaniler) arasındaki bölgede kesin bir sınır yoktu, bozkırın kenarındaki bir dizi yerleşme, belli ölçüde her ikisinin de etkisine açıktı. Oğuzlar, aynı zamanda yabgunun yönetimi altında bulunan toprakların çok uzağında, Maveraünnehir ve Horasan'da da bulunabiliyorlardı.[40] Harita üzerinde yabgunun yetkisi altındaki toprakların sınırlarını belirleyen bütün çizgilerin varsayımsal ya da yaklaşık olduğunu ve büyük olasılıkla altında daha karmaşık bir durum bulunduğunu kabul etmek gerekir.

Oğuzlar ile Aral Gölü bölgesinde kalan bir grup Peçenek arasındaki düşmanlık 10. yüzyıl boyunca da sürmüştür.[41] Harezm de Oğuzların mevsimsel baskınlarına karşı bir savunma hattı oluştur-

Harita 2 *10. yüzyılın ikinci yarısında Avrasya stepleri ve Müslüman Orta Asya.*

mak zorunda kalmıştı.[42] Ancak Oğuzlar, Maveraünnehir'de et ihtiyaçlarını karşıladıkları Müslüman halklarla daha barışçıl ilişkiler içindeydi.[43] Bir kaynağa göre Oğuzlar arasında çok sayıda tüccar vardı,[44] hatta İdrisi, et ürünlerini Bizans'a ve Ermenistan'a ihraç ettiklerini söylüyordu.[45] Oğuz devletinin iç işleyişiyle de ilgili elimizde bazı ayrıntılar bulunmaktadır. Hükümdarları yabgu unvanını alarak, Göktürk kaynaklı bir bozkır otorite geleneğini benimsediğini belli ederken; böylece en yüksek yönetici anlamındaki kağan unvanını taşıyan Hazarlara bağlı olduğunu da ifade etmişti.[46] Gene de inal unvanını taşıyan diğer beylerin de ellerinde yeterince güç vardı.[47] Agacanov'a göre Oğuz devleti, yürürlüğe koyduğu ağır vergi politikaları yüzünden 10. yüzyılın ikinci yarısında desteğini kaybetmişti; Selçukluların ayaklanmasını hızlandıran nedenlerden biri de bu hoşnutsuzluktu.[48] Ancak Agacanov'un kendi gözlemlerine göre Oğuz devleti zaten kesinlikle merkezi bir siyasal varlık değildi,[49] kuşkusuz yabgu ticaretten kazanç elde etmenin yollarını bulmuştu, ama böylesi bir vergi sistemine ilişkin ortalarda pek bir kanıt yoktu (bkz. s. 31, 45).

Oğuzların yerleşmiş olduğunu bildiğimiz bu uçsuz bucaksız alanda Selçukluların tam olarak nerede ortaya çıktıklarını belirlemek, elimizdeki ipuçlarının çelişkili olmasından ötürü oldukça güçtür. Aşağıda ele alınacağı gibi, Selçukluların ortaya çıkışını Hazar Kağanlığı'na bağlayan *Melikname*'deki verileri kabul edersek, Aral Gölü'nün kuzeybatısında Hazar-Oğuz sınırında hareketli olduklarını varsayabiliriz.[50] Başka verilere göreyse Selçuklular Sirderya'nın doğu ucunda, özellikle de Karaçuk Dağları (Kara-dağ, bugün Kara Tau) çevresinde ortaya çıkmışlardır. Karaçuk adı, 15. yüzyılda Anadolu'da yazılan, ama Türklerin İslam'ı kabul ettikleri erken dönemlerine ait anıları apaçık koruyan *Dede Korkut* kahramanlık öykülerinde de geçer.[51] Anadolu Selçuklularının komşusu Kilikya Ermenilerinin kralı, 13. yüzyılda Moğol hanını ziyaretinden dönerken Karaçuk'tan geçmiş ve Selçukluların burada ortaya çıkmış olduklarını söylemiştir.[52] Burada mesafeler çok uzun olduğundan, 15. yüzyıl kaynaklarından Makrizi'ye göre, Selçukluların bu mesafeyi aşamalı olarak mevsimler bağlamında kat etmiş olma-

ları gerekir.[53] İbnü'l-Esîr de 11. yüzyılda Türklerin yazlık otlaklarının Bulgar, kışlık otlaklarının da Balasagun'da olduğunu söyleyerek, benzer bir mesafeye işaret etmiştir.[54] Ancak Selçukluları Sirderya'nın doğusuyla ilişkilendiren kaynaklar daha geç tarihlidir ve bölgenin geleneksel olarak Oğuzlar ile ilişkilendirilmesinden ötürü Selçukluların da burada ortaya çıktığını varsaymışlardır.

Oğuz devleti 10. yüzyılın sonu ya da 11. yüzyılın başlarında çökmüştür, ama neden çöktüğü bilinmez.[55] Pritsak'ın önerdiği ve genellikle kabul gören sav, Oğuz devletinin 11. yüzyıl ortalarında batı bozkırlarında önemli bir güç haline gelen Kıpçakların baskısı sonucu yıkıldığı yolundadır. Pritsak kanıt olarak, Harezmşah hükümdarı Ebü'l-Fevaris Şah-Melik b. Ali'nin 1041'de kaçıp İran'a sığınmasını gösterir. Agacanov gibi,[56] Pritsak da daha sonra Şah-Melik b. Ali'yi son yabgunun oğlu olarak tanımlamış ve babasından sonra hükümdar olamamasının nedeni olarak Kıpçak istilalarını göstermiştir. Ali ile Şah-Melik'in, Oğuz yabgular sülalesinden geldiğini öne süren diğer kaynaklar, Reşideddin'in 14. yüzyılda yazdığı *Camiü't-Tevarih*[57] ile Ebu'l-Gazi'nin 17. yüzyılda, büyük ölçüde Reşideddin'e dayanarak kaleme aldığı *Şecere-i Terâkime*'dir.[58] Beyhaki'nin yazdıkları, Harezmşahlar adına Cend valiliği yapan ve Selçuklulara karşı derin husumet besleyen Şah-Melik'in önemli bir tarihi şahsiyet olduğu konusunda hiç kuşku bırakmaz.[59] Ancak Sümer'e göre, erken tarihli kaynaklarda, Cendli Şah-Melik'i Oğuz yabgularıyla ilişkilendiren ya da Şah-Melik'in nasıl Harezmşah valisi olduğunu açıklayan hiçbir bulgu yoktur.[60] Şah-Melik b. Ali'nin son yabgunun oğlu olarak tanımlanması, büyük olasılıkla, geçmişten miras kalan belirsizlikleri ortadan kaldırabilmek için sonradan yapılan tipik bir girişimdir. Reşideddin'in çalışması Türk gelenekleri ve söylenceleri konusunda son derece değerli bir bellektir, ama bu bölüm Oğuz Han ve onun İslam dünyasında, Kürdistan, Irak ve Anadolu'ya kadar uzanan seferleri gibi, bir sürü mitolojik ve tarih dışı unsurla doludur. Reşideddin'in Cendli Şah-Melik'i, Oğuz hükümdarlarıyla ilişkilendirmesi tarihi bir gerçek olarak kabul edilemez, dolayısıyla da Pritsak'ın savı büyük ölçüde zayıflar.

Oğuz devletinin yıkılmasında varsayılan ikinci etken Selçuklulardır.[61] Eğer Türkmen teriminin Selçuklular ile taraftarlarını ifade ettiği kabul edilirse, Mervezi'nin Türk aşiretlerinin göçleriyle ilgili yazdıklarında bu doğrultuda kanıtlar bulunabilir.

> [Guzlar] Müslüman ülkelerle ilişki kurdukları zaman bazıları İslamlığı kabul etti; bunlara Türkmen denir. Onlarla bu inancı kabul etmeyenler arasında açık savaş başladı, ama sonunda Müslümanların sayısı arttı, mükemmel bir iman sahibi oldular ve kâfirleri yenerek [topraklarından] attılar. Bunlar Harezm'i terk ederek, Peçeneklerin bölgesine göç ettiler. Türkmenler bütün İslam dünyasına yayıldılar ve buralarda gösterdikleri üstün nitelikleriyle bu bölgenin büyük bölümünün idaresini ellerine geçirdiler, kral ve sultan oldular.[62]

Bir önce tartışılan paragrafta da olduğu gibi Mervezi'nin söylediklerinde bir doğruluk payı vardır. Müslüman olmayan Oğuzlar, bir olasılıkla 10. yüzyılın sonlarından 11. yüzyılın başlarına kadar geçen sürede Karadeniz bozkırlarına göç ederek, Peçenekleri yurtlarından etmişlerdir. Her halükârda Peçeneklerin Balkanlarda görülmeye başlaması da bu tarihlere rastlar.[63] Ancak Mervezi'nin Türkmenlerin Oğuzları göçe zorladığı konusunda söyledikleri çok daha tartışmalıdır. Bu iki grup arasındaki tek fark, kendisinin de söylediği gibi, Türkmenlerin İslam dinini kabul eden Guzlar/Oğuzlar olmasıdır (daha ayrıntılı bilgi için bkz. II. Bölüm, s. 56-62).[64] Oysa, İbn Fadlan, İbn Havkal ve Mesudi'nin belirttiği gibi, İslam dinini çok önceden kabul etmiş Müslüman Oğuzlar da bulunmaktaydı; Türkmen terimi ancak 10. yüzyılın sonlarında kullanılmaya başlamıştı.[65] Müslüman olmayan Oğuzlar ile Müslüman Türkmenler arasındaki bu basit farklılığı destekleyen bir kanıt olmadığı gibi, Oğuzların batıya göçlerinin arkasında Türkmenlerin olduğuna ilişkin verilere de başka kaynaklarda rastlanmamaktadır. Dolayısıyla bu paragraf, Peçeneklerin Oğuzların baskısıyla göçe zorlanmaları gibi bazı tarihsel temellere dayanmakla birlikte, Türkmenler ile bağlantılı olduğu kanıtlanamamıştır ve olması da beklenemez. Mervezi'nin niyetini açıklayabilecek tek ipucu, son satırda, Türkmenlerin İslam topraklarında "kral ve sultan" ol-

duklarını söylemesidir. Yazarın ifade ettiği gibi kendisinin, Selçuklu Sultanı Melikşah ve veziri Nizamü'l-Mülk'le[66], dolayısıyla da Selçuklu sarayıyla ilişki içinde olduğunu biliyoruz. Bu paragrafın Mervezi'nin Türkleri konu aldığı bölümün başında yer alması anlamlıdır; yazar, Türkmenlerin Müslüman olmayan Oğuzlara karşı kahramanca mücadele ettiklerini vurgulayarak, Selçuklu hanedanının pagan geçmişinin yaratabileceği herhangi bir tersliği engellemeye çalışmıştı, ama söylenenleri olduğu gibi kabul etmek pek de doğru değildir.

Özetle, Selçukluların Oğuz devletinin çöküşünde bir rol oynadıklarına, hatta yabguyla herhangi bir ilişkileri olduğuna ilişkin elle tutulur hiçbir veri yoktur. Cend'de yabguyla ya da onun temsilcisiyle karşılaşmış olabilirler, ama Beyhaki'nin Harezmşah valisinin varlığını kanıtlayan sözleri, o tarihlerde artık Oğuz yabgu sisteminin sürmediğini düşündürmektedir. Aslında Oğuz devletinin nasıl çöktüğüne ilişkin net bir kanıt yoktur, Pritsak, Kıpçaklar ile ilgili söylediklerinde belki haklıdır, ama bu hâlâ bir tahminden öteye geçmez. Doğuda Sirderya'daki Oğuzlar büyük olasılıkla Karahanlılar tarafından kendi bünyeleri içinde eritilmişlerdi, ama başka yerdekiler, örneğin Mangışlak'ta, pagan Oğuz gruplarının 12. yüzyıla kadar varlık gösterdikleri bilinir.[67] Pagan Oğuzların 11. yüzyılın başlarında Karadeniz'e ve Doğu Avrupa'ya göçlerinin de Kıpçakların baskıları ve yabgunun devrilmesiyle bağlantılı olduğu düşünülebilirdi, ama büyük olasılıkla bu ikinci olayla bir bağlantısı yoktu, çünkü Volga bölgesinde yaşayan Oğuzlar, Yengikent'ten bazı haberler alsalar bile, oradaki gelişmelerden ille de etkilenmeleri gerekmiyordu. Ancak belki de Oğuz devleti kendi kendine yok olup gitmiş ve yerine hemen başka bir siyasal yapı kurulmamıştı; Mankışlak örneğinde gördüğümüz gibi Oğuzlar bir devlet yapısı olmadan da yaşamlarını sürdürebiliyorlardı.

Selçukluların Ortaya Çıkışı: Hazarlar ile Bağlantıları

Erken tarihli kaynaklar Selçukluları, Güney Rusya bozkırlarında hüküm süren Hazar Kağanlığı'yla da ilişkilendirirler. Hazarla-

rın çoğunluğu etnik açıdan Türk olmakla birlikte, Yahudi inancına sahipti, en azından seçkinler arasında Yahudilik yaygındı. *Melikname*'nin yanı sıra, İbn Hassûl'ün Türklerin üstünlüklerini övdüğü kitabında Hazarlara yaptığı bir referans da bunu desteklemektedir. Mirhond bunu ayrıntılarıyla şöyle anlatmaktadır:

> *Melikname* adlı kitabı derleyen, Hazar bozkırlarında yaşayan Türklerin, [Du]kak'a demir yay anlamına gelen Temür Yalığ dediklerini söyler. İsabetli kararları ve akla uygun öğütleri ve cesareti ve ataklığıyla ünlüdür. Hazarların yabgu[68] olarak bilinen hanları, halkı için önemli olan her konuyla ilgili, ona danışmadan emir vermez. Bir gün tesadüfen yabgu, hiçbir suçu olmayan bir grup Türk'e zarar vermek istemişti. Dukak bunu duyunca, kızgınlıkla hana gitmiş ve ona öfkeyle bağırmıştı. Çok sert konuşmuş ve han da buna kızmıştı. [Yabgu] Dukak'a kılıç çekmiş, sağa sola sallarken, kılıç Dukak'a isabet etmiş, kan akmaya başlamıştı. Dukak ateş püskürerek, yabguya elindeki gürzü [amûd] fırlatmış ve kafası yarılan [yabgu] attan düşmüştü. *Melikname*'yi[69] çeviren kişiye göre bu olay, "Türklerin bir meclisinde ve yaşlılar ile önderlerin ve bilge soyluların ve beylerin önünde meydana gelmişti."[70] Hazar Hanı atına atlayıp Dukak'ın yakalanıp öldürülmesini emretmesine karşın, soylular harekete geçmemişlerdi, çünkü Hazarların âdetlerine göre zayıf[71] ya da kuvvetli, soylu ya da alt sınıftan, hiç kimse sorgulanmadan öldürülemezdi. Dukak toplananlara [şöyle] seslenmişti, "Benim tek suçum yabgunun, Türklere ve hanlığın ileri gelenlerine zarar verecek kötü bir şey yapmasını engellemektir. Onu, şüphesiz ülkeyi mahvedecek ve saltanatını sona erdirecek bir şey yapmaktan alıkoydum. . ."[72]

Büyükler yabguyu sakinleştirebilmiş ve Dukak bu durumdan prestijini artırarak sıyrılmıştı. Kısa bir süre sonra Dukak'ın oğlu Selçuk doğmuştu. Dukak'ın ölümünden sonra yabgu, Selçuk'u subaşı (ordu kumandanı) yaparak onurlandırmıştı. Selçuk'un itibarının günbegün artmasıyla, devlet büyüklerinin bir bölümü, hatta yabgunun ailesi bile onu kıskanmaya başlamıştı. yabgunun karısı, Selçuk'un kendisinden ve çocuklarından daha üstün tutulmasından rahatsız olmuş ve Selçuk'a tuzak kurarak, yabguyu devirme hazırlıkları içinde olduğunu ima etmişti: "Selçuk bunu hissetmiş

ve kendisini nasıl kurtaracağını düşünmeye başlamıştı; sürgüne gitmek üzere kaçmaya karar vermiş ve Semerkand'a doğru yola çıkmıştı."[73]

Selçuk'un Hazarlar ile olan bu erken ilişkisine, daha kısa olmakla birlikte, *Melikname*'den hareketle yazılan başka kaynaklar da değinir. Ebu'l-Ferec konuyu şöyle anlatır:

> Hazarların hakanı ortalığa fırladığı zaman, hizmetinde bulunan ve gücünden ötürü adı Temür Yalığ, yani "Demir Yay" olan Tukak diye bir savaşçı yanında olurdu. Bu adamın bir oğlu oldu ve adını Selçuk koydular. Ve kısa bir zaman sonra Emir Tukak öldü ve Hakan, Selçuk'u yanına alıp onu sarayda büyüttü ve onu çok sevdi.[74]

Ebu'l-Ferec de Selçuk'un, hakanın karısının kıskançlığından ötürü kaçmak zorunda kaldığını anlatır, ama Dukak'la yabgu arasındaki mücadeleden söz etmez. Bu konuya, İbnü'l-Adîm de (ö. 1262) değinmemiştir. İbnü'l-Adîm'e göre *Melikname*'nin yazarının kaynağı, "halkın [örn. Türkler ya da Selçuklular] en yaşlısı ve onların soyağacı ve ataları hakkında en çok bilgisi olan" Emir İnanç Bey'di. İnanç Bey şöyle der: "Emir Dukak oğlu Selçuk, Hazar Türklerinden bir soyluydu (*min a'yan Turk Hazar*)" ve Dukak aynı zamanda Temür Yalığ olarak bilinirdi. Oğlu Selçuk subaşı unvanına sahipti, ondan başka dört oğlu daha vardı: Mikail, Musa, Arslan Yabgu ve çocukken ölen oğlu."[75]

Hazarlar ile ilgili öyküye, 13. yüzyılda yaşamış İbn Tiktaka da kısaca değinmiştir.

> [Selçuklular] Hazar Türklerindendir ve Türk hakanlarıyla birlikte hizmet etmişlerdir. Ataları Selçuk, soyluluğunu kanıtlayan belirgin işaretlerle büyümüştü ve bahtı hareketlerinden belliydi. Kendisine, takdirini kazandığı ve ana dillerinde ordu kumandanı anlamına gelen subaşı unvanını veren Türk hakanına yanaşmıştı.

İbnü'l-Adîm'de değinilmeyen "Türk hükümdarının karısı" ve kıskançlığı hakkındaki öyküye burada yer verilmişti.[76]

Biraz farklı bir biçimde Hazarlardan, üstü kapalı olarak söz eden çok erken tarihli bir kaynak da İbn Hassûl'ün 11. yüzyıl ortalarında yazdığı *Tafdilü'l-etrak*'tır. Günümüze yalnızca giriş bölümü kalan bu kaynakta İbn Hassûl şöyle der:

> Bu sultanın [Tuğrul] soyağacına gelince: Onun unvanının gerisinde, başkalarınınki [Gaznelileri kastederek] gibi adi bir kölelik yoktur ve o hakkında hiçbir şey bilinmeyen biri değildir. Ataları arasında Hazarların hükümdarına kılıcıyla saldıran ve elindeki gürzle [amûd] ona vurunca [hükümdarın] atını yere çöktüren ve onu yüzünün üstüne düşüren Sarcuk [Selçuk] vardır. Böyle bir şeyi ancak toplum kurallarını hiçe sayan ve hırsı Capella'yı [yıldız] aşan biri yapabilir. Bu Selçuk devletinin başlangıcı ve mefkûresinin doğuşudur.[77]

Ermenice kaynaklarda karşılaştığımız ama başka hiçbir İslam kaynağında rastlanmayan Sarcuk adı ile[78] kastedilen kişi kuşkusuz Selçuk'tur. Hazar hükümdarına saldıran Dukak, burada Selçuk olmuştur, ama elindeki gürzle [amûd] hükümdarı yere düşürmesi gibi diğer ayrıntılar aynıdır.

Ancak, *Melikname*'den hareketle yazılan kayda değer sayıdaki kaynakta Selçukluların ortaya çıkışına ilişkin benzer öyküler mevcuttur, ama bunlarda Hazarlardan söz edilmediği görülür. Bunun en iyi örnekleri Hüseyni ile İbnü'l-Esîr'dir. Bazı yerler Mirhond'un aktardıklarıyla kelimesi kelimesine aynıdır. Örneğin Mirhond'un Dukak'la ilgili söyledikleri diğerleriyle karşılaştırıldığında aşağıdaki durum ortaya çıkar.

> *Der tanzim-i mesalih-i mülk, rey-i ta'kib ve tedbiri-yi sahib daşt ve kemal-i şeca'at ve şehamet-i u der elsina dayir bud.*[79]

> Hüseyni:
> *ve kâne Dukak raculen şehmen sahib re'y ve tedbir* [Dukak şehametli (zeki), şeci (cesur), tedbir ve rey (görüş) sahibi bir adam idi].[80]

> İbnü'l-Esîr:
> *ve kâne şehmen, zû re'y ve tedbir* [Yiğit, ileri görüşlü ve tedbirli bir insandı].[81]

Mirhond, dönemin edebiyat üslubu doğrultusunda biraz daha süslü bir dil kullanmış olmakla birlikte büyük olasılıkla *Melikname*'nin özgün kopyasında Dukak, *şehm* ve *sahib re'y ve tedbir* ya da benzer bir cümleyle tanımlanmıştır; sonra yazılan bu üç metinde de sözcük dağarcığı aynıdır. Bu çarpıcı benzerlikler bir yana bırakılırsa, Hüseyni ile İbnü'l-Esîr'in Hazarlardan hiç söz etmemeleri şaşırtıcıdır. Onun yerine Dukak'ın yabguyla bir anlaşmazlığa düştüğü belirtilir, ama yabgu, *melikü't-Türk* (Türk hükümdarı) olarak tanımlanmıştır. İbn Hassûl ile Mirhond'un *Melikname* uyarlamalarında gördüğümüz gürz olayına da değinilmemiş, onun yerine anlaşmazlığın, yabgunun Müslüman topraklarını (*bilâdü'l-İslam*) istila etme girişimine Dukak'ın müdahale etmesi olarak aktarılmıştır. Hüseyni ile İbnü'l-Esîr'de hükümdarın karısının kıskançlık öyküsü ile Selçuk'a subaşı unvanının verildiği iddiası korunmakla birlikte, biraz beceriksizce aktarılmıştır. Yabgunun Müslüman topraklarını istila etmesi kuşkusuz sonradan, ortak bir kaynaktan derlenerek aktarılmıştır. Bunu Hüseyni ve İbnü'l-Esîr'in kullandıkları benzer cümlelerden de anlamak mümkündür.

Hüseyni:

Fettefaka ennehu ebbe 'asakiruhu zât yevmin li-yeteveccehe tilke bilâdü'l-İslam fenehâ el-Emir Dukak 'an zelike [Ordusunu günün birinde o İslam ülkelerine çevirmeye karar verdi fakat Emir Dukak bunu yapmasına engel oldu].

İbnü'l-Esîr:

Yabgu ceme' 'asakiruhu ve erade el-mesir ilâ bilâdü'l-İslam fenehahu Duḳaḳ 'an zelike [Yabgu denilen Türk hakanı bir gün asker toplayıp İslam ülkelerine yürümek ister, fakat Dukak ona mani olur].

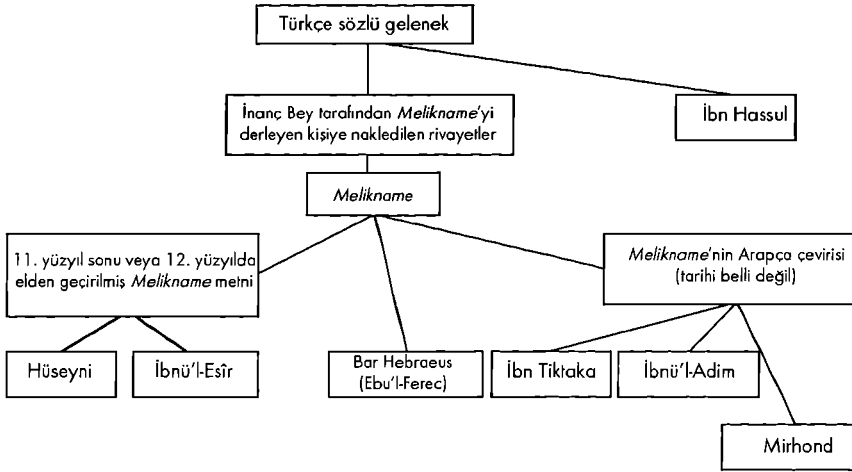
Kullandıkları ortak sözcükler –*'asakiruhu, bilâdü'l-İslam, ... 'an zelike*– her ikisinin de yararlandığı Hazarlara değinmeyen kaynaktan alınmış olmalıdır.

Özgün *Melikname*'nin Hazarlardan söz ettiğini varsayabiliriz. Bunu İbn Hassûl'ün 11. yüzyıl metni ile İbnü'l-Adîm, Ebu'l-Ferec ve Mirhond'un daha sonraki metinleri de desteklemektedir, çünkü hepsi de kaynak olarak açıkça *Melikname*'yi vermektedir. Hüseyni ile İbnü'l-Esîr ise metinlerini, 13. yüzyılın ilk çeyreğinde yazmışlardı; aradan geçen zaman içinde *Melikname*'nin bir başka uyarlamasının ortaya çıkmış olması muhtemeldir. Bu yeni metin, Selçukluların, Müslümanlığı kabul etmelerinden çok daha önceden beri İslam ile ilişkili olduklarını açıkça ortaya koymak niyetiyle yazılmış olduğu için meşrulaştırıcı bir amacı vardır denebilir. Hatta Selçukluların kendi erken dönemlerini yeniden yazmak istemiş olabilecekleri, dolayısıyla bu değişikliklerin yapılmasında payları olduğunu düşünmek bile mümkündür. Selçuklulardan günümüze ulaşan çok az tarih yazımı vardır, olanlar da Selçuklu döneminin sonlarına aittir, ama gene de açıklayıcıdırlar. Nişaburi'nin 581/1186'da derlediği ve son Selçuklu Sultanı Tuğrul b. Arslan[82] için kaleme aldığı *Selçukname*, *Melikname*'de yazılanları bütünüyle bir yana bırakmış, hatta hanedan için yeni bir soyağacı yaratarak, onlara "Selçuk bin Lokman sülalesi" adını vermiştir. Nişaburi Selçukluların erken dönemlerine ilişkin, atları ve mallarıyla Türk topraklarından Maveraünnehir'e geldikleri dışında hiçbir bilgi vermez.[83] Ailesi, İran'da Selçuklu saray çevrelerinin hizmetinde olan ve *Rahatü's-Sudur* adlı çalışmasını 601/1204-5 dolaylarında[84] Anadolu Selçuklu Sultanı I. Gıyaseddin Keyhusrev'e ithaf eden Ravendi de Lokman'ı soyağacından çıkartmanın ötesinde konuya daha fazla açıklık getirememiştir.[85] Ayrıca kitabını Tuğrul'un ölümünden sonra kaleme alan Hüseyni,[86] geçmişe bakıp Selçuklu hükümdarlığını adaletin altın çağı olarak andığı için,[87] çalışması bir anlamda meşrulaştırıcı tarih olarak değerlendirilebilir. Selçuklu veziri Anuşirvan bin Halid'in (ö. 532/1137-8 ya da ertesi yıl) anılarından hareket eden Isfahani'nin tarihini değerlendirmek daha da zordur, çünkü her ne kadar kendisi Melikşah'ın hükümdarlığını, hemen ardından gerilemenin başladığı bir adalet dönemi olarak görmüş olsa da, İran'ı istila eden Türklere karşı belirgin bir düşmanlık besliyordu. Anuşirvan'ın, kendisini sürgüne zorlayan Selçuklulara bakışıysa

kuşkusuz kendi siyasal kariyerinin başarısızlığının izlerini taşıyordu.[88] Dolayısıyla, doğrudan Selçuklu sarayından ayrıntılı bilgiler alabilecek bir konumda olmasına karşın Isfahani de, kaynakları da Selçukluların kökenlerine ilişkin bilgi vermemektedirler.

Özetle, Selçuklu sarayı ve Selçuklu meşruiyetiyle ilgili metinler, 12. yüzyıldan itibaren Hazarlara değinmekten bütünüyle kaçınmış, Maveraünnehir öncesiyle ilgili olarak da sessiz kalmışlardı. Aslında Hazarlardan söz eden 11. yüzyıl sonrası kaynaklara, *Meliknâme* çıkışlı olsalar bile, ancak Selçuklular ile hiçbir ilişkisi olmayan yazarların eserleri arasında rastlanmaktadır. 13. yüzyılda yazan İbnü'l-Adîm, Ebu'l-Ferec ve İbn Tiktaka ile Mirhond da Selçuklu sarayıyla ilişkisi olmayanlardandı. Bir noktada, belki 11. yüzyılın sonlarında, ya da 12. yüzyılda Hazar bağlantısının geçerliliğini yitirdiği düşünülerek ya da böyle bir bağlantıyı istemediklerinden, Selçukluların kökenine ilişkin anlatının gözden geçirilmiş bir versiyonunu temel alan ve Hüseyni ile İbnü'l-Esîr'in kullandığı ortak kaynak devreye sokulmuştu. Bu metinde Hazar hükümdarı, Türk hükümdarına dönüştürülmüş ve Dukak'ın, hükümdarın Müslümanlara saldırmasını önlediği öyküsü araya sıkıştırılmıştır. Zaten 12. yüzyılın sonlarına gelindiğinde artık Selçukluların erken dönem tarihine ilişkin hiçbir bilgi Selçuklu tarih yazımına dahil edilmiyor ve Nişaburi'nin metninde görüldüğü gibi hanedan, Lokman'la ilişkilendirilmeye çalışılıyordu. Kuran'da da üstü kapalı değinilen Lokman, popüler bir kahramandı, hikmet sahibiydi ve zahitti, amaç, bir olasılıkla hanedanı Kuran'da adı geçen biriyle ilişkilendirerek Selçuklu meşruiyetini desteklemekti.[89] Ancak *Meliknâme*'nin eski kopyaları da hâlâ dolaşımdaydı ve Ebu'l-Ferec, Mirhond ve İbn Tiktaka gibi yazarlar tarafından kullanılmaya devam ediyordu (bkz. Levha 1.2).

Hem yazarın, hem de metni sonradan kopya edenlerin, dönemin siyasal koşullarına uydurabilmek amacıyla metinlerin, özellikle de tarihsel metinlerin üzerinde değişiklik yapmalarının alışıldık bir uygulama olduğunu başka örneklerden de bilsek de, *Meliknâme*'nin başka versiyonları gün ışığına çıkmadığı sürece bu bir varsayım olarak kalacaktır.[90] Ancak İbn Hassûl ile *Meliknâme*'nin

Şekil 1 *Melikname*'ye dayandırılan kaynaklar arasında var olduğu kabul edilen ilişkileri gösteren şema. Bütünüyle kayıp olan kaynakların yanına * işareti konmuştur. Olayı basitleştirmek amacıyla İbn Tiktaka ve İbnü'l-Adîm gibi Arap yazarların *Melikname*'nin, Mirhond'un sözünü ettiği Arapça çevirisine ulaştıkları varsayılmaktadır. Ancak özgün Farsça metnin de ellerinde olması imkânsız değildir. Ebu'l-Ferec'in Süryanice metni için de benzer belirsizlikler bulunmaktadır.

sonraki versiyonlarına dayanarak, Selçukluların 11. yüzyılın ortalarında Hazarlar ile bağları olduğuna inandıklarını –ya da en azından başkalarının inanmasını istediklerini görürüz. Bunun tarihsel bir gerçeği yansıtıp yansıtmadığı tartışmalıdır. Örneğin Cahen, *Melikname*'de geçen Hazar teriminin nasıl yorumlanması gerektiği konusunda rahatsızdı: "Hazar deyince belirli bir etnik veya siyasi aidiyeti düşünmemek gerekir."[91] Hatta Cahen, Hazar Yabgu'yu, Volga-Aral arasındaki bölgede bir yerde yaşayan, belki de göstermelik olarak Hazar Kağanlığı'na bağlı, Müslüman olmayan bir Türk beyi olarak düşünmemizi önermektedir. Ancak İbn Hassûl'de bu yorumu destekleyen bir kanıt yoktur. Selçuk'un Hazar hükümdarını attan düşürme başarısı olağanüstü önem taşıyan bir olay olarak konmaktadır ve adı sanı bilinmeyen bir göçebe beye yapılmış bir saldırı değildir. Hem İbn Hassûl'ün *Tafdilü'l-Etrak*'ı, hem de *Melikname*, sırasıyla Tuğrul ve Alp Arslan'a ithaf edilen meşrulaştırıcı metinlerdi. Olayı seyredenlerin, Selçuk/Dukak'ın bu

büyük hükümdarı attan düşürürken gösterdiği ataklığa ve cesarete büyük hayranlık duymuş olması gerekir. Hazar sözcüğüyle kuşkusuz Hazar Kağanlığı kastediliyordu.

Ancak, Selçukluların Hazarlar ile bağları olduğuna inanılmasını istemeleri, gerçekte öyle olduğu anlamına gelmez. Yeni hanedanlar, kendilerini meşrulaştırabilmek için sık sık daha ünlü atalarla bağlarını gösteren sahte soyağaçları oluşturmuşlardır. Gazneliler, kendilerinin son Sasani hükümdarı III. Yezdegerd'den, Karahanlılar da Firdevsi'nin *Şehname*'sinden bilinen efsanevi Turan (Türk) kahramanı Efrasiyab'ın soyundan geldiklerini iddia etmişlerdi.[92] Bosworth'a göre "[Hazar bağlantısının] öyküsü, Orta Asya Türkleri arasında oldukça düşük bir toplumsal ve kültürel seviyede olan bir boyun parçası olan Selçukluları, Güney Rusya'da yaşayan Hazarlar gibi daha güçlü ve tanınmış bir toplulukla ilişkilendirebilmek niyetiyle ortaya atılmış olabilir."[93] Ancak, böyle bir öyküyü, 11. yüzyılda, Hazar Kağanlığı yıkıldıktan sonra uydurmak oldukça tuhaftı; çünkü *Melikname* ve *Tafdilü'l-Etrak*'ın yazıldığı 11. yüzyıl ortalarında bu soyağacı iddiasının İran ve Irak'ta özel bir yankı yaratması pek de olası değildi. Aynı dönemde yazılmış bütün diğer İslam kaynakları Hazar bağlantısına değinmekten kaçınmıştır. Örneğin Gürgani'nin *Vis ü Ramin* adlı mesnevisi 432-6/1040-45 tarihlerinde, *Tafdil*'le yaklaşık aynı zamanda yazılmıştı. Eserin giriş bölümünde, Selçukluların, Sasaniler ve Samanilerden daha üstün olduğunu böbürlenerek gözler önüne seren Tuğrul'a uzun uzun övgüler yağdırılmasına karşın, Hazarlara hiçbir göndermede bulunmaz.[94] Tuğrul'un veziri Kündüri'nin maiyetinde bulunan Baherzi adlı resmi bir görevli de, Tuğrul'a yazdığı kasidede Hazarlara hiç değinmemiştir;[95] methiyelerde yer alan bu tür örnekleri çoğaltmak mümkündür. Her ne kadar Dukak/Selçuk'un Hazar hükümdarına saldırısının öyküsü, bu büyük meydan okuma cesaretiyle seslendiği kitleyi etkilemek amacını taşısa da, söz konusu bu kitle 11. yüzyıl İran ya da Irak seçkinleri değillerdi. Eğer Selçuklular, 11. yüzyıl ortalarında meşruiyetlerini pekiştirmek üzere eski bir hanedanla bağlantı icat etmek isteselerdi, artık çok geride kalmış, yıkılmış ve artık kimsenin hatırlamadığı bir Yahudi imparatorluğuyla bağlantılı

bir öykü yerine, ellerinde, halkı daha fazla etkileyebilecek bir sürü seçenek vardı.

Buna karşılık, Hazarlar öyküsü, Selçukluların kendi boyları içindeki yandaşlarını artırmak amacıyla tasarlanmış olabilir. Hazarlar kendilerini Göktürklerin imparatorluk geleneğinin meşru mirasçıları olarak görüyorlardı ve kağanları, gerçekten de Göktürk Kağanlığı'nı kuran Aşina soyundan gelmiş olabilir.[96] Selçuklular arasında, bozkırın siyasal geleneğini sürdürmek isteyenlerin olduğunu kabul etmek gerekir; yabgu unvanının hanedan üyeleri arasında özel ad (örn. Musa Yabgu, Arslan Yabgu) olarak kullanılması bunun bir göstergesidir.[97] Gene de Selçuklular, aralarında Karahanlıların da bulunduğu diğer birçok Türk İslam hanedanından farklı olarak, en yüksek unvan olarak kağanı (ya da daha tanıdık biçimiyle Farsça han) benimsememiş ve böylece Göktürk mirası üzerinde hiçbir zaman tam hak iddia etmemişlerdir. Belki daha da önemlisi, Kaşgarlı'nın, Türk aşiretlerini sayarken Hazarları dahil etmemesi, 11. yüzyıl Türk bakış açısı bağlamında bile Hazarların varlığının uygun olup olmadığını kuşkulu kılmaktadır. Bu durum, Selçuklular ile Hazarlar arasında geçen bu öykünün sonradan yaratılmış meşrulaştırıcı bir kurgu olmadığını, aslında Hazar Kağanlığı'nın ciddiye alınması gereken bir güç olduğu zamanlardan, 10. yüzyıl ortalarından kalma sahici bir anı olduğunu düşündürmektedir. İbnü'l-Adîm'in belirttiği gibi bu öykü, Türklerin soyağacı konusunda engin bilgisi olan İnanç Bey tarafından anlatılmıştır. Bu da *Melikname*'yi yazan kişinin yararlandığı bir Türk sözlü geleneğinin varlığına işaret eder.[98]

Aslında Selçuklu-Hazar bağlantısı olmayacak bir şey değildi. Selçukluların ortaya çıkışından önce, 10. yüzyılda yazan, dolayısıyla da kişisel bir çıkarı olmayan Mesudi, Oğuzların kışın Hazar başkentine saldırdıklarından söz ederken,[99] Konstantinos Porphyrogennetos da, Peçeneklere karşı oluşturulan bir Oğuz-Hazar ittifakı olduğunu söyler.[100] Buna ek olarak Selçuk'un oğullarının adları da (Mikail, Musa, Yusuf ve İsrail) Hazar bağlantısına işaret ediyor olabilir.[101] Bazıları daha çok (Musa gibi), bazıları da daha az (İsrail gibi) yaygın olmakla birlikte, bunlar Müslüman adları

da olabilir, ama hepsinin Eski Ahit'i anımsatması kuşkusuz epey şaşırtıcıdır ve Hazarlar aracılığıyla Yahudilikle bir tür bağı belirtiyor olabilir. Sonraki kuşaklar, bu adların yerine hiçbir şüphe uyandırmayan Türkçe (Kutalmış, Ertaş, Alp Arslan) ya da Müslüman (Muhammed, Osman) adları yeğlemişlerdir.[102]

Selçukluları Oğuz Yabgu ile ilişkilendiren kaynakların şaibeli olması, Hazar öyküsünü icat etmek için belirgin bir neden bulunmaması ve Selçuk'un oğullarının adları göz önüne alındığında, günümüze ulaşan verilerin Selçukluların köklerinin Hazar Kağanlığı'nda bulunduğuna işaret ettikleri sonucuna varabiliriz. Hazarlar, Rusların 965'te İtil'i ele geçirmesiyle son bulmuştur.[103] Selçuk ya da Dukak büyük olasılıkla yerel bir beydi ve belki 10. yüzyılın sonlarında kağanlığın çökmesiyle Hazarlardan ayrılmışlar, kısa bir süre sonra da Maveraünnehir'e göç etmişlerdi. Arapça kaynaklar, Hazarların çöküşünde Türklerin de parmağı olduğunu söyler ve burada Türkler dediklerinde Oğuzları kastettikleri kesindir.[104] Ancak aralarında Selçukluların da olması hiç de imkânsız değildi, hatta bu Oğuz grubunun başını çektikleri bile söylenebilir. Belki de *Meliknâme* ve İbn Hassûl'de hatırlatılan Selçuk'un Hazar hükümdarından ayrılma öyküsünün altındaki tarihsel temel buydu. Elimizdeki veriler bugün itibariyle daha fazla spekülasyona imkân tanımaz, ama Selçuklu-Hazar bağlantısı, bugüne kadar olduğundan daha ciddiye alınması gereken bir konudur.

İtil'deki yenilgi Hazarların bütünüyle haritadan silindiği anlamına gelmez;[105] onların ardılı olan küçük bir topluluğun 11., hatta 13. yüzyıla kadar yaşadığı tahmin edilse de etkisi sınırlı kalmıştır. Hazarların çöküşüyle, Doğu Avrupa'ya göçün önündeki en büyük engel kalkmıştı. 11. yüzyılın başlarında, özellikle de 1043'ten sonra Bizans'ın Balkanlardaki toprakları, Oğuzların Güney Rusya bozkırlarından sürdüğü Peçeneklerin göç dalgalarına sahne olmuş, Oğuzlar da doğudaki komşuları Kimekler ve Kıpçaklar tarafından sıkıştırılmaya başlamıştı. Bunun en çok Volga bölgesindeki Oğuz yerleşmelerini etkilediği görülür; Oğuzların önemli bir bölümü Orta Asya'da kalmıştı. Ancak 1064'e gelindiğinde bazı Oğuz grupları da Bizans Avrupa'sına ulaşmış; bunların bir kısmı Bizans ordu-

suna alınmıştı.[106] Oysa Selçuklular ile peşlerinden gelen grupların İslam dünyasına doğru ilerlemelerinin sonuçları çok daha önemli olmuştur.

Selçuklu Göçlerinin Hemen Öncesinde Orta Asya

10. yüzyılın sonlarındaki karışıklıklar yalnızca bozkırlara has değildi ve Hazar Kağanlığı'nın çöküşü, Müslüman Orta Asya'da, Selçukluların da önemli bir rol üstleneceği daha kapsamlı bir siyasal dönüşüm süreciyle aynı zamana rastlamıştı. Dönemin en önemli olgusu, merkezi Maveraünnehir'deki Buhara kenti olan ve yüzyıl boyunca Horasan'dan Fergana'ya uzanan bölgede gevşek bir yönetim biçimi uygulayan Samani devletinin gerilemeye başlamasıydı. Samanilerin sonunun gelmesinde kuşkusuz iç olayların da rolü vardı. 10. yüzyılın son çeyreğinde, Zerefşan Irmağı'ndaki önemli gümüş madenlerinin yitirilmesiyle ortaya çıkan gümüş krizi,[107] büyük olasılıkla Samani ekonomisini sarsmıştı. Buna ek olarak dönemin zayıf Samani emirleri de, genellikle, çoğu Türk kökenli kölelerden oluşan ordu tarafından yönetilir hale gelmişti. Giriştikleri taht kavgaları sonucu, bu kölelerden Alp Tegin kaçarak Gazne'ye gelmiş ve daha sonra yerine geçen Sebük Tegin ve onun oğlu Mahmud'un (Gazneli Mahmud) kurduğu Gazne devletinin temellerini atmıştı. Gazneliler, Amuderya'nın (Ceyhun) batısı ve güneyindeki Samani topraklarını ele geçirmişlerdi.

Ancak, bu bölgeyi çevreleyen bozkırlardaki gelişmeler de Müslüman Orta Asya'nın yeniden biçimlenmesinde büyük önem taşıyordu. Samani devleti, başından beri Türkler ile kuşatılmıştı; emirlere karşı ayaklanan asiler çoğu kez Türklerden yardım alıyorlardı. Buna ek olarak Samaniler, köle asker ihtiyaçlarını da bozkırlardan karşılıyor ve bunların çoğunu batıya, özellikle de Abbasi halifesine satıyorlardı. Ancak burada sözü edilenlerin hangi Türkler olduğu çok net olmasa da, genellikle Samanilerin doğu sınırındaki en önemli Türk grubu sayılan ve sonradan Karahanlı hanedanını çıkaran Karluklar oldukları düşünülür.[108] Bununla birlikte, Sirderya boyunca ve Isık Gölü çevresinde önemli bir Oğuz varlığının da

bulunduğu bilinmektedir. Büyük olasılıkla Samani sınırları boyunca yerleşik olan Türkler, çeşitli aşiretlerden gelmekteydiler ve sonradan Karahanlılar içinde eritilmişlerdi. Karahanlılar, 10. yüzyılın ikinci yarısında çok sayıda Türkün Müslümanlığı kabul etmesiyle, Samanilere ciddi bir rakip olmaya başlamıştı.[109] Teorik olarak 11. yüzyılın ortalarına kadar hanedanın tek başı olmasına karşın, aile içinde birbirine rakip üyelerin giriştikleri iktidar mücadeleleri Karahanlıların tarihini takip etmeyi de çoğu kez zorlaştırır.[110] 389/999 tarihine gelindiğinde Karahanlılar, Samani başkentini ele geçirmişlerdi. Karahanlıların Maveraünnehir'e doğru genişlemesindeki belirleyici olay Müslümanlığı kabul etmeleriydi. Buhara halkı tarafından yeni yöneticiler olarak bu kadar kolay kabul edilmelerinin nedeni de buydu.[111] Emir İbrahim el-Muntasır'ın Samani devletini canlandırmaya yönelik son çabası da 395/1005'te başarısızlıkla sonuçlanmış ve Maveraünnehir'in büyük bölümü çeşitli Karahanlı emirlerin hükmüne girmişti. Bunların en önemlisi Buhara (405/1014-15'ten itibaren) ve Semerkand (407/1016-17'den itibaren) emiri olan Ali Tegin'di.[112] Batıda, Harezm bölgesinde Gazneli Mahmud 408/11017'de bir köle asker olan Altuntaş'ı vali yapmış, eski Harezmşah unvanını benimseyen valinin ardılları Gaznelilerden yarı bağımsız bir yaşam sürmüşlerdir. Böylece Samani toprakları tamamen parçalanmış ve neredeyse bütün Müslüman Orta Asya'nın denetimi Müslüman Türklerin eline geçmiştir.

Bununla birlikte Karahanlı ve Gazneli hanedanları birbirinden çok farklıydı. Karahanlılar, bozkır geleneğinin doğu ve batı kollarına bölünen birleşik hükümranlık ilkesinden pek uzaklaşmamış gibi gözükmektedirler ve zaman içinde, özellikle Doğu'da, Türkçe'nin edebiyat dili olarak geliştirilmesine önayak olmuşlardır. Öte yandan Gazneliler, kendilerini İran ve Samani siyasal ve kültürel gelenekleri doğrultusunda tanımlamış ve yetki --en azından ilkesel olarak– tek bir güçlü hükümdarın elinde olmuştur. Aralarındaki bu farklılıklara karşın, her iki devlet de bozkırdan asker devşirme gereksinimi duymuşlardır. Aralarında Oğuzların da bulunduğu çok sayıda Türk aşireti Gazne ordusunda hizmet etmiş,[113] Karahanlılar da çok çeşitli Türk halklarından yararlanmışlardır.[114] Avrasya boz-

kırlarındaki karışıklıklar nedeniyle zaten çok sayıda göçebe aşireti hazırda bekliyordu. Bu durumda Selçuklular da, Samaniler gibi ya birinin ya da diğerinin ordusunda savaşarak, Müslüman Orta Asya'da kendilerine bir yer edinmeye çalışıyorlardı. İlerde göreceğimiz gibi *Melikname*'den hareketle yazılan kaynaklar bu konuya pek değinmek istememişlerse de, Selçuklular ilk başlarda büyük olasılıkla bu şekilde istihdam ediliyorlardı.

Selçukluların Maveraünnehir ve Horasan'a Göçleri

Selçukluların 11. yüzyılın ilk çeyreğindeki faaliyetlerini kayıt altına alan tek kaynak hâlâ *Melikname* olsa da, Selçuk ile taraftarları, Maveraünnehir'e gitmek üzere Hazar topraklarını terk edince tarihin projektörleri altında daha belirgin bir görünüm kazanırlar. Selçukluların bu ilk göçlerini yeniden kurgulayan Cahen'e[115] göre, Selçuk 5. yüzyıl başında/10. yüzyıl sonu veya 11. yüzyıl başında öldüğünde "asırlık" biri olduğu söylenmişti, Hazarlara tanıtıldığındaysa delikanlı yaşlarında olduğu bilinmektedir, bu durumda Dukak'ın Hazarlar ile ilişkisi de, 4./10. yüzyılın başlarına tarihlenmelidir. Selçuk, İslam topraklarına büyük olasılıkla 10. yüzyılın sonlarında ulaşmıştır. 14. yüzyıl yazarı Hamdullah Müstevfi, adına başka bir yerde rastlanmayan tarihçi Ebu'l-Ala'dan yaptığı alıntıda, Selçuk'un Sirderya üzerindeki Cend kentine 375/985-6'da[116] göç ettiğini, Selçuk'un oğlu Mikail'in de 385/994'ten sonra[117] bir tarihte burada öldüğünü belirtir. Cahen'e göre, Selçuklular, 383/992'de Karahanlı Harun'a karşı Maveraünnehir'de giriştikleri mücadelede Samanilere yardım etmiş ve adları ilk kez bu olayda duyulmuştur. Tuğrul, 380/990-385/994 arasında bir tarihte doğmuştu. İzleyen onyılda, Samani devletinin yerini, Nasr b. Ali'nin başında olduğu Karahanlı Türk devleti almış ve Cahen'e göre, Tuğrul ve Çağrı, Nasr'ın baskısından ötürü Cend'i terketmişti; dolayısıyla Selçuklular Maveraünnehir'e Nasr'ın öldüğü 401'den (doğru tarih 403/1013) önce göç etmişlerdi.[118] Ancak, Cahen aynı zamanda, Tuğrul ile Çağrı'nın Cend'i ancak Vali Şah-Melik'le yaptıkları savaştan, yani Beyhaki'nin tarihlendirmesine göre

425/1033'ten sonra terk ettiklerini de söyler.[119] Öte yandan Cahen, 416/1025'ten önce bir tarihte Tuğrul ve Çağrı'nın, akrabalarından Arslan İsrail'in zaten hizmetinde olduğu Buhara emiri Ali Tegin'le güçlerini birleştirdiğini belirtir.[120] Cahen'in yaptığı bu yeni tarihlendirme kimi yerde kuşkulu olmakla birlikte, elimizdeki kaynaklar o kadar az ve sorunludur ki, konuyu daha da ayrıntılı tartışmak bize yeni bir şey kazandırmayacaktır. Kuşkusuz kaynakları, hele hele Selçuk'un öldüğü zaman 100 yaşında ya da daha fazla olduğunu ve bunu temel alarak Dukak'ın 10. yüzyıl başında hayatta olması gerektiğini söyleyen bir kaynağı hiç sorgulamadan olduğu gibi kabul etmek de akıllıca değildir. Gene de, Cahen'in sunduğu bu yeni kurgunun geri kalan bölümünü ana hatlarıyla kabul etmek mümkündür. 10. yüzyılın sonlarına doğru bir tarihte Selçuklular Cend'e ulaşmış, oradan Buhara'ya geçmiş ve sırasıyla Samanilere ve Karahanlılara hizmet etmişlerdir. Bir noktada aile içinde bölünmeler başlamış, ama Orta Asya'da durakladıkları bu dönemde peşlerinden bölgeye gelen göçebe aşiretlerin sayısı da büyük ölçüde artmıştı (ayrıntılı olarak II. Bölüm'de ele alınacaktır). Maveraünnehir'den Horasan'a en az iki büyük Selçuklu göçü olmuştur: Selçuk'un oğlu Arslan İsrail'in, Irakiye [Irak Oğuzları] olarak bilinen taraftarlarının muhtemelen Gaznelilerin izniyle yak. 415/1025'te yaptıkları ilk göç; Arslan İsrail'in kardeşi Mikail'in iki oğlu, Tuğrul ve Çağrı önderliğinde yak. 425/1033-4'te gerçekleşen ikinci göç. Bu bölümün geri kalan kısmında, Selçukluların kendi anlatılarının bu göçleri nasıl yansıttıkları ve bunların *Melikname*'nin güvenilirliğine nasıl bir ışık tuttuğu, ayrıca *Melikname*'nin ne şekilde gözden geçirilip yeniden yazıldığı üzerinde duracağız.

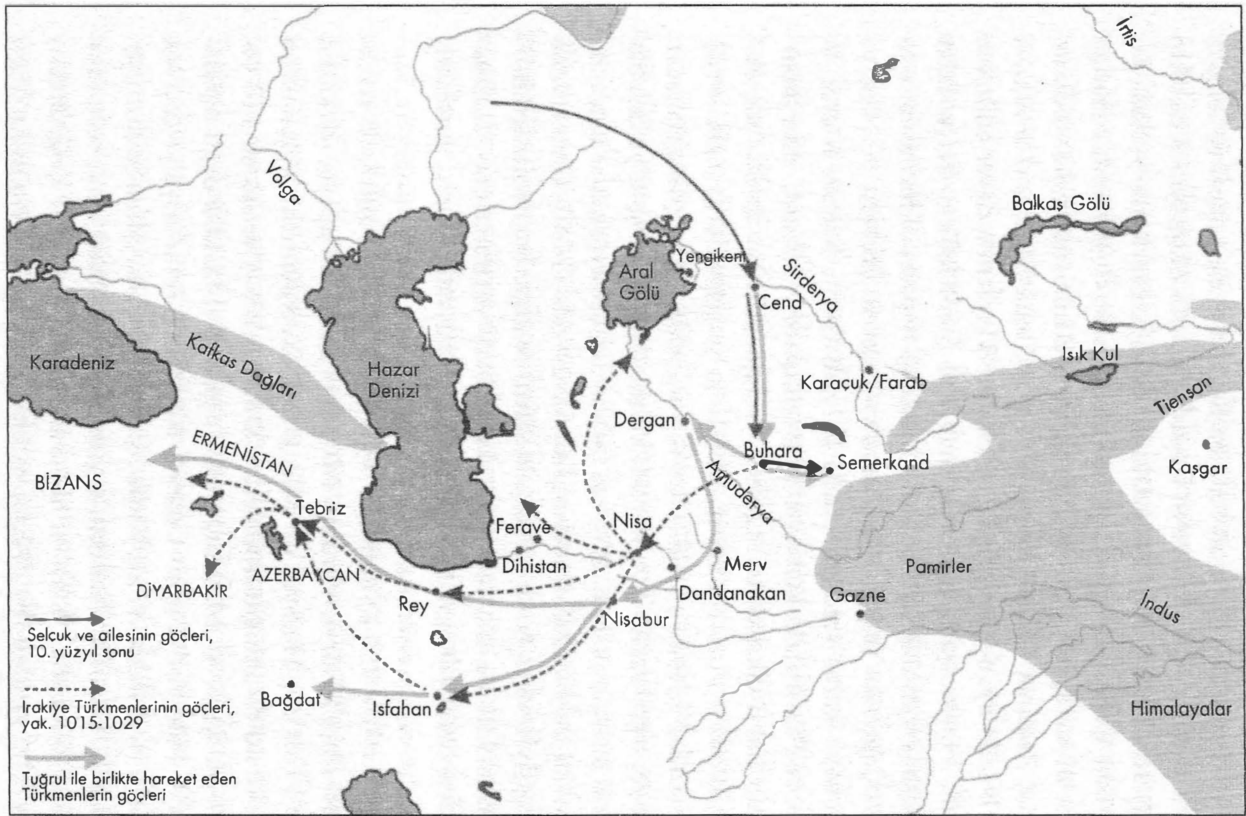
Melikname'ye Göre Selçukluların İlk Göçleri

İlk göçler en ayrıntılı şekilde Mirhond'un *Melikname* versiyonunda ele alınmıştır. Hazarlardan kaçan Selçuk, Cend'e kendisini izleyen 100 kişiyle birlikte gelmişti.[121] Selçuk ve taraftarlarının Müslümanlığı burada kabul ettikleri ve halkı "kâfir" hükümdarın vergi taleplerinden korumaya çalıştıkları söylenmektedir; Agaca-

nov, Selçukluların Oğuz yabgusuna[122] karşı ayaklanmalarını bu sav üzerine temellendirir. Adı hiçbir kaynakta geçmeyen Oğuz Yabgu –tabii ki eğer o tarihte Oğuz devleti hâlâ vardıysa– çevrede Müslüman olmayan en önemli hükümdar olmalıydı. Selçuk, burada düşmanlarına karşı büyük bir zafer kazanarak onları kaçırmış ve bölgede bir güç olarak yükselmeye başlamıştı. "Türkistan'ın her tarafından insanlar sarayına geldiler ve İlek-hanlılar [Karahanlılar] tarafından yenilen Samani hükümdarı İbrahim'in kaçarak kendisine sığınınası gibi komşuları olan hükümdarlar ondan yardım istedi ve ona yanaştılar." Selçuk İbrahim'e yardım etti ve "ikbal sancağı Ayyuk'a çıkan Selçuk, Buhara çevresini devletinin ordugâhı yaptı."[123] Mikail'in savaşta ölmesinden sonra, oğulları Tuğrul ile Çağrı'yı Selçuk yetiştirdi. Tuğrul ve Çağrı sonradan öyle güçlendiler ki, Selçuk'un ölümünden sonra Karahan hükümdarı İlekhan (Cahen'e göre tarihteki Nasr b. Ali)[124] onlarla işbirliği yapmak istedi, ama aynı zamanda onlardan korkuyordu ve onlara karşı bir komplo hazırlığı içindeydi. Kendilerine saldırılacağını duyan Mikail'in oğulları, hemen rakip Karahanlı Buğra Han'a sığındılar. Ancak Buğra Han da Tuğrul ile Çağrı'yı esir almaya çalıştı, Tuğrul'u esir alarak hapse attı. Tuğrul ancak, Buğra Han ile Çağrı arasındaki şiddetli mücadeleden sonra serbest kalabildi. Bundan sonra iki kardeş, Semerkand'a, Selçuklulara karşı diğer Türkistan hükümdarlarından yardım isteyen Ali Tegin'in yanına sığındı. Çağrı, Horasan'daki Tus (bugün Meşhed) üzerinden Gazne topraklarını geçerek Ermenistan ve Anadolu'ya iki sefer yaptı. Bu, Gazneli Mahmud'un düşmanlığını kazanmasına neden oldu. Çağrı, Bizans topraklarına baskınlar yaptıktan sonra Orta Asya'ya geri döndü, burada Buhara çevresine yerleşmiş Türkmenler kendisine katıldı. Tuğrul ve Çağrı'nın başarıları amcaları Arslan İsrail'i kıskandırmıştı. Bu arada Karahanlılar arasındaki çatışmalar nedeniyle Gazneliler, Kadir Han'la anlaşarak, Maveraünnehir'de İlek-han'a saldırdılar, İlek-han Semerkand'dan çöle kaçtı. Bu sırada Kadir Han Gazneli Mahmud'u, Selçukluları Amuderya'nın öteki tarafına sevk etmeye ikna etmişti. Gazneli Mahmud, Selçuklulara haberci göndererek Horasan'a doğru ilerlemelerini söyledi. Çağrı ve Tuğrul

bunu reddettiler, ama Arslan [İsrail] Gazneli'ye sığınmak istediyse de hemen hapse atıldı. Gazneliler ile Kadir Han'ın bölgeyi terk etmelerinden sonra, İlek-han yeniden Buhara'yı ele geçirdi ve Selçuklulara karşı komplo kurmaya başladı; başarılı olamayınca da, Alp Giray adlı birinin komutasındaki bir orduyu üzerlerine yolladı. Bu noktada Çağrı'nın oğlu Alp Arslan'ın kutlu doğumunun verdiği cesaretle savaşan Çağrı ve Tuğrul, bu mücadelenin galibi oldular. Bunun üzerine, Gaznelilerin vasalı olan, ama Mahmud'la araları pek iyi olmayan Harezmşah tarafından Harezm'e davet edildiler. Ancak Harezmşah, gizlice kumandanı Şah-Melik'e, Selçuklular yaklaşırlarken üzerlerine saldırmasını ve hepsini öldürmesini emretti. Çağrı ile Tuğrul Amuderya'yı geçerek Ebiverd ve Nisa'ya sığınmaya karar verdiler; orada da yeni Gazne Sultanı Mesud b. Mahmud'la ittifak kurmayı planlamışlardı. Mesud, danışmanlarının karşı çıkmasına rağmen, "zenginliklerine tamah ederek" (*tâm'-ı mal-ı ihsan*) onların Amuderya'yı geçmelerine izin verdi. Selçuklular Mesud'a bağlılıklarını bildirdiler, ama çok geçmeden hata yaptığını fark eden Mesud, kumandanı Beydoğdu'yu Selçukluların üzerine yolladı. Böylece Gazneliler ile Selçuklular arasında başlayan düşmanlık, Dandanakan Savaşı'nda (1040) Gaznelilerin yenilgisiyle sonuçlandı ve Selçukluların önünde İran yolu açıldı.[125]

Anlatılan bu olayların çok kısaltılmış yorumlarına *Melikname*'den hareketle yazılan birkaç başka kaynakta daha rastlanır; Ebu'l-Ferec Karahanlılara ilişkin hiçbir konuya değinmezken, Hüseyni bunları birkaç cümleye sığdıracak kadar kısaltarak anlatmıştır. İbnü'l-Esîr'in yorumu Mirhond'unkinden epeyce farklıdır. İbnü'l-Esîr de, Hüseyni de Selçuk'un Maveraünnehir'e gelmeden önce Cend'de öldüğünü söylerler. İbnü'l-Esîr'e göre Selçuk 117 yaşında ölmüştür ve Maveraünnehir'e göç eden kendisi değil oğullarıdır.[126] Hüseyni'ye göre Gazneli Mahmud, Amuderya'yı geçerek Buhara'ya gelirken yolda Kınık aşiretine ve çadırlarına saldırmıştı. Mikail b. Selçuk'u Horasan'a gitmeye ikna etmiş, ama sonradan pişman olmuştur. Isfahani'nin anlattıkları da aynı doğrultudadır.[127] Öte yandan İbnü'l-Esîr, yalnızca Mikail "gayrimüslim Türk ülkelerine cihada çıkarak bizzat kendisi savaşa girdi ve Allah yo-

Harita 3 *Selçukluların ve onlarla birlikte hareket eden Türkmenlerin büyük göç dalgaları*

lunda şehid düştü" diye yazar.[128] Bu yoruma göre Buhara'ya gelen ve 20 fersah uzaklığa yerleşenler Mikail'in oğulları Yabgu, Tuğrul ve Çağrı'dır. Bir başka önemli fark da İbnü'l-Esîr'in, Arslan İsrail ile Buhara'yı[129] ele geçirmesine yardım ettiği Karahanlı Ali Tegin arasındaki ittifak konusuna değinmesidir; olay başka kaynaklar tarafından 411/1020-21'e tarihlenir.[130] Gazneli Mahmud Arslan İsrail'i, ancak Ali Tegin'le (yak. 416-17/1024-6) savaşmak üzere Maveraünnehir'e geldiği zaman ele geçirebilmiştir.[131]

Melikname'nin farklı kopyalarının ilginç bir özelliği de, hanedandan kimin Selçuklu tarihindeki olayları belirlemekte sorumlu olduğu konusunda süregelen karışıklıktır. İslam dinini kabul eden ilk kişinin Selçuk olduğu konusundaki görüş birliği vardır,[132] ama diğer önemli konular çelişkilidir. Tıpkı Mirhond ve İbn Hassûl'ün Hazarlar ile ilişkiyi kesenin Dukak mı, yoksa Selçuk mu olduğu konusunda farklılaşmaları gibi, Mirhond ile İbnü'l-Esîr arasında da, Selçukluları Cend'den Maveraünnehir'e ilk getirenin Selçuk mu, yoksa Tuğrul ve Çağrı mı olduğu konusunda uyuşmazlık vardır. Var olan bu karışıklığı, Hüseyni ile Isfahani, Gazneli Mahmud Maveraünnehir'e geldiği zaman Mikail'in hayatta olduğunu söyleyerek daha da artırmışlardır. Bu farklılıkların önemi günümüzde çok net olmasa da, rastlantısal hatalar olmadıkları ve Selçuk tarihinin büyük olasılıkla 11. yüzyılın sonlarında ya da 12. yüzyılda yeniden yazıldığını gösteren kanıtlar olduğu söylenebilir.

Selçukluların Ortaya Çıkışı Konusunda Gerdizi ve Beyhaki'nin Farklı Yorumları

Melikname'yi, aşırı güvenilmez ya da çok kötü korunmuş olduğu için değersiz sayıp bir yana bırakmak isteyebilirsiniz, ancak ondan hareketle yazılan bazı kaynaklar, Gazneliler ile neredeyse çağdaş olan Beyhaki ve Gerdizi gibi başka kaynaklarca da desteklenmektedir. Örneğin Gerdizi, Samani İbrahim'in, bu tarihlerde (393/1002) İslamlığı kabul etmiş bir Oğuz yabgusuna sığındığını söyler.[133] Gerdizi'nin yabgu terimini kullanması ikinci el kaynaklarda bir sürü karışıklık yaratmış, yabgu genellikle özel ad olarak

yorumlanmış ve Selçuk'un iki oğlu, Arslan İsrail ve Musa'nın bu adla tanındığı belirtilmiştir.[134] Öte yandan Bosworth, bu kişiyle Oğuz yabgunun kastedildiğini öne sürer.[135] Gerdizi, "önderleri yabgu Müslüman oldu" der; ben de Bosworth gibi yabgunun burada özel ad değil, bir unvan olarak yorumlanmasından yanayım. Ancak, bu yabgunun Selçuk olması çok muhtemeldir. Selçuk'un bu unvanı benimsediğine ilişkin başka kaynaklarda bir bilgiye rastlanmaz, ama hem Mirhond hem de İbnü'l-Esîr, Samani İbrahim'e yardım edenin Selçuk olduğu konusunda hemfikirdir (bu olaya Ebu'l-Ferec de, Hüseyni de değinmemişlerdir).[136]

Selçukluların Horasan'a gelmelerine Gazneli Mahmud'un yol açtığı savını Gerdizi de destekler, ayrıca [Arslan] İsrail'in Ali Tegin'le işbirliği yaptığını doğruladığı da anlaşılır.[137] Gerdizi, 416/1020'de Ali Tegin'e karşı Maveraünnehir'e sefere çıkan Mahmud'un Türkmenler tarafından karşılandığını ve "önderlerinin [*umera-yı işan*] baskısından ve içinde bulundukları zorluklardan" kurtulabilmek için kendilerine Horasan'da toprak vermesini istediklerini söyler. "Irmağı [Amuderya] geçip Horasan'da kendimize bir yurt kurmamıza izin verin" diye yalvarırlar ve eklerler: "[Sultan Mahmud'a] yardım edeceğiz ve çöl insanları olduğumuz için çok sayıda koyunumuz var, ona yiyecek-içecek verebiliriz, erkeklerimizin çoğu ordusunda hizmet edebilir."[138] Mahmud bu Irakiye grubunun Serahs dolaylarına, Ferave Çölü'ne ve Baverd'e yerleşmeleri için izin vermiş, ama hemen sonra pişman olmuştu.

Diğer temel kaynağımız Beyhaki, Tuğrul ve Çağrı'yı takip edenlerin Horasan'a, Mahmud'un oğlu Mesud döneminde, 426/1034-5'te göç ettiklerini belirtir.[139] Beyhaki'ye göre Selçuklular, Buharalı Ali Tegin'in müttefikiydi. Onun ölümünden sonra başa geçen iki oğlunun döneminde, kış aylarını geçirmeye alışık oldukları Nur-Buhara otlaklarına gitmeleri engellenmiş, Harezm'e gitmeye zorlanmışlar ve burada Harezmşah Harun'la ittifak yapmışlardı.[140] Ancak, Beyhaki'nin bir başka yerde anlattıklarına bakılırsa, Harezm'le çok daha önce ilişki kurdukları düşünülebilir. Beyhaki, Selçukluların "her kış Harezmşah Altuntaş bize ve halkımıza ve hayvanlarımıza kendi bölgesinde yer vermiştir" dediklerini akta-

rır.[141] Altuntaş'ın 423/1032'de öldüğü düşünülürse,[142] Selçukluların, 426/1035'e değin hüküm süren Ali Tegin'in ölümünden[143] önce de Harezm'deki otlakları kullandıkları anlaşılır. Beyhaki, Selçukluların Harezm'de tam olarak nerelerde yerleştiklerine (Ribat-ı Maşe, Şerahan, Gavhah) ilişkin bir miktar ayrıntı da verir. Ancak buralarda da eski düşmanları Cendli Şah-Melik'in saldırısına uğrarlar;[144] Beyhaki bu saldırıyı Zilhicce 425/Ekim-Kasım 1034'e tarihler, böylece göçün Ali Tegin'in ölümünden önce meydana geldiği bir bakıma kanıtlanmış olur. Buna ek olarak Altuntaş'ın ardılı Harun'un bu saldırıya çok kızdığı bilinir, çünkü ordusunda Selçuklu askerleri vardı ve onlardan Horasan'ı ele geçirmek üzere planladığı seferde de yararlanmayı düşünmektedir. Harun, Selçukluları "Harezm sınırında bulunan" Dargan'a yerleştirdi ve Merv saldırısı için öncü birlik olarak güneye yolladı.[145]

Melikname Geleneğinin Yeniden Değerlendirilmesi

Melikname ve Beyhaki'de ortak olan bazı unsurlar tarihsel gerçekler olarak kabul edilebilir, çünkü çok farklı iki hedef kitle için yazılmış iki bağımsız kaynağın, bunları uydurmak için hiçbir nedeni yoktur. Örneğin Selçuklular ile Şah-Melik arasındaki düşmanca ilişkilere kesin gözüyle bakılabilir. Tuğrul ve Çağrı'nın peşinden gelenlerin de Buhara'dan Harezm'e, dolayısıyla Horasan'a göç etmiş olmaları mümkün görünmektedir. Buna ek olarak Beyhaki'nin, büyük olasılıkla çağdaşı Gaznelilerin gizli istihbarat raporlarından elde ettiği bilgilere dayanarak Selçukluların yerleştikleri köylerin adlarını vermesi de güvenilirliğini artırmaktadır. Ancak Selçuklu hanedanının Maveraünnehir'de diğer hükümdarla nasıl ilişkiler içinde olduğu konusunda kaynaklar arasında önemli farklılıklar bulunmaktadır. Gerdizi, Irakiye'nin Horasan'a geçebilmek için Mahmud'a yalvardığını belirtirken, *Melikname* ve Isfahani, Mahmud'un, Gazne topraklarına göç etmelerini Tuğrul'dan özellikle istediğini yazar. Mirhond'un *Melikname* versiyonunda ise Gaznelilerin, Karahanlıların ve Harezmşahların Selçuklulara düşmanlık beslediklerini vurgulaması ilginçtir. Oysa, *Melikname*'yle

çağdaş, ama ondan bağımsız kaynaklar, özellikle de, Selçukluların, Karahanlı Ali Tegin, Harezmşahlardan Altuntaş ve Harun'la olan dostane ilişkilerini vurgulayan Beyhaki, bu görüşün tam tersini söylemektedir.

Melikname metni büyük olasılıkla oluşturulduğu dönemin tarihsel koşullarının etkisi altındaydı. Asıl metin, Alp Arslan'a sunulmak üzere derlendiğinde, hem Karahanlılar hem de Gazneliler, farklı biçimlerde olsa da, hâlâ varlıklarını sürdürüyorlardı. Gazneliler ile Selçuklular, Dandanakan Savaşı'ndan sonra bile, Sistan'la ilgili olarak 1050'lere değin süren bir çatışma içinde olmuşlardı.[146] Maveraünnehir'in büyük bölümü Melikşah dönemine kadar Karahanlıların egemenliği altındaydı. Karahanlılar ancak o dönemde Selçukluların vasalı oldular. Alp Arslan'ın Orta Asya seferleri Karahanlıların çıkarlarına ters düşüyordu, ama ilişkileri, Melikşah'ın Karahanlı hanedanından Terken Hatun'la evlenmesine izin verecek kadar da dostçaydı.[147] Bu durumda *Melikname*'nin yazarının neden politik davranarak, Selçukluların eskiden bu iki rakip güce bağlı olduklarının üstünü örtmeye çalıştığını anlamak çok da zor değildir. Altuntaş'ın ardılları Harezm üzerindeki egemenliklerini yitirince, bölge Selçuklulara bağlanmıştı, ama Selçukluların geçmişte Harezmşahlar tarafından paralı asker olarak kullanıldıkları bilgisini tutan bir tarih yorumunun Selçukluları onurlandırmayacağı kesindi. Eğer ki eskiden Gazneliler ve Harezmşahlar gibi köle kökenli devletlerin hizmetinde çalıştıkları ortaya çıkarsa, İbn Hassûl'ün vurguladığı gibi geçmişlerinde kölelik olmadığıyla gururlanamazlardı. Her ne kadar Beyhaki açıkça, Tuğrul ve Çağrı'nın Ali Tegin'in hizmetinde bulunduklarını belirtse de, *Melikname*'ye dayanarak yazılmış bir kaynağın, Ali Tegin'le ilişkisi olan tek hanedan üyesinin Arslan İsrail olduğunu ileri sürmesi dikkat çekicidir. Alp Arslan döneminin başlarında Arslan İsrail'in soyundan gelen Kutalmış, ayaklanarak saltanatı ele geçirmeye çalışmıştı.[148] Belki de bu nedenden ötürü hanedan, Arslan'ın utanç verici bir durum olarak gördüğü Karahanlılar ilişkisinin üstünü örtmeye yeltenmemişti.

Süregelen bu tartışmalar, kaynaklardan güvenilir bilgiler elde etme çabasının güçlüğünü bütün açıklığıyla ortaya koyar. *Me-*

likname, Selçuklular ile Maveraünnehir'deki hükümdarlar arasındaki anlaşmazlıkların üzerinde dururken, Beyhaki ve Gerdizi, Gazneli bakış açılarıyla, her şeyden önce Selçukluların Mahmud, Mesud ve onların temsilcileriyle olan ilişkileriyle uğraşmaktadır. Bunların hiçbiri Selçuk ve ailesinin, önce Cend'e, oradan da Maveraünnehir'e ve Horasan'a göç etme nedenlerine ışık tutmaz. Ancak bazı ortaçağ kaynakları göçlerle ilgili daha pratik açıklamalarda bulunur. Nişaburi'ye göre "Selçuklular, sayılarının çoğalmasından ve otlakların yetmemesinden ötürü Maveraünnehir'e gelmişlerdir; [yeni] kışlık yerleşimleri Buhara [yakınındaki] Nur'dur, yazlıkları da Semerkand [yakınlarındaki] Sogd'dur."[149] *Melikname*, özellikle Cend otlakları üzerindeki bir anlaşmazlığa değinir: Selçuk savaştayken "düşmanları fırsattan istifade ederek Selçukluların develerini otlaklardan uzaklaştırmıştır."[150] Göçebe toplumların en yaygın göç nedeni kuşkusuz otlaklar konusundaki anlaşmazlıklardı. Nüfus artışından kaynaklanan göç baskısı tek başına doğrulanamamaktadır (III. Bölüm'de ele alınan bazı sayılara karşın), ama dönemin değişen iklim koşulları müsait otlakların sayısını azaltmış olabilir. Yak. 900-1200 tarihleri arasında[151] bölgenin genelinde sıcaklık bir bütün olarak yükselirken, Aral Gölü dolaylarında ise hem yazın, hem de kışın düşmüştür;[152] ancak bu durumun aynı sonuca –kuraklık– yol açtığı düşünülmektedir. Manzara oldukça karmaşıktır, ama Orta Asya'nın bütününde kuraklığın artması, aşiretler halinde yaşayan halkın hayvanlarına otlak bulabilmek için göç etmesine neden olan etmenlerden biri olabilir. Selçukluların Aral Gölü çevresinden ayrılmak istemeleri bu bağlamda anlaşılabilir, ama gittikleri bölgelerde de kuraklık olduğu bilindiğinden, başka etmenlerin de devreye girmiş olması mümkündür.

Dolayısıyla iklim değişikliği ile göç arasında doğrudan bir bağ kurmak çok da makul değildir; her halükârda göçlerin hızlanması için, her zaman iklim değişikliklerine ek başka etmenlerin bulunması gerekir; bu koşullara yalnızca uyum sağlamak yetmez.[153] Kuşkusuz Nişaburi'nin sözünü ettiği nüfus artışı bir etmendir, ama Bosworth'ın öne sürdüğü gibi Maveraünnehir'de rekabet içinde olan Gazneliler, Karahanlılar ve Samanilerden birinin ordusunda iş

bulabilme olanağı da etkili olmuş olabilir.[154] Gene de, Hazarlar ile Samanilerin çöküşünden sonra Orta Asya'da Karahanlıların ortaya çıkması ve Peçenekler ile pagan Oğuzların Balkan eyaletlerine göç etmesi gibi, Batı Avrasya'nın tümünde baş gösteren siyasal krize ve ayaklanmalara daha geniş bir perspektif içinde bakmayı unutmamamız gerekir. *Hudud*'da açıkça belirtildiği üzere,[155] Selçuklular ya da Irakiye ortaya çıkmadan çok önceleri bile Horasan'ın sınırındaki kentler sürekli Oğuz saldırılarına uğramaktaydı. Zaten Oğuz aşireti, İrtiş'ten Volga'ya, güneyde de Horasan'a kadar geniş bir alana yayılmıştı. 11. yüzyılın başlarında Selçuklular, yalnızca bir aileden ve az sayıda taraftardan oluşmakta ve bu kargaşanın yalnızca küçük bir bölümünü oluşturmaktaydı. Selçukluların ortaya çıkışını anlayabilmemiz için onların Orta Asya'da yaşayan çok sayıdaki Türkmenin başına nasıl geçip İslam dünyasındaki fetihlerinin temellerini attıklarını incelememiz gerekir.

II
Aşiretler ve Selçuklu Hanedanı

Selçuklu devletinin kuruluş yıllarındaki gelişimini anlayabilmek için, Selçuklu tarihinin özünü oluşturan aşiretleri tanımak gerekir. Özellikle de Selçuklu hanedanı ile onların peşinden giden göçebe toplumlar arasındaki ilişkileri kavrayabilmek çok önemlidir. Bunu en iyi 11. yüzyılın sonlarında Selçuklu veziri olan Nizamü'l-Mülk ifade etmişti: "[Türkmenler] bu hanedan üzerinde hak iddia ediyorlar, çünkü başlangıçta ona hizmet ettiler ve sıkıntı çektiler ve onlarla kan bağları var."[1] Bu alıntıya günümüzde Selçukluları konu alan neredeyse bütün çalışmalarda yer verilmiştir, ancak Türkmenlerin Selçukluların çöküşüne kadar devlet içinde önemli bir güç olmaya devam ettikleri bilinmekle birlikte, yalnızca birkaç akademisyen Türkmen aşiretlerin hanedanla olan ilişkilerinin yapısını irdelemiştir.[2] Akademisyenler, Horasan'ın fethinden sonra Tuğrul ve Çağrı'nın, kendileri için sürekli bir rahatsızlık kaynağı haline gelen aşiretlerle aralarına mesafe koymaya çalıştıklarını varsayınayı yeğlemişlerdir. Bosworth, 431/1040'ta Selçukluların Horasan'ın başkenti Nişabur'u almalarıyla ilgili olarak, "bir yanda mutlak hükümdar ve maiyetindekiler ve öbür tarafta bütün göçebe aşiretler; Büyük Selçuklu Sultanlığı'nı zora koşan bu yapı, daha ilk

günden beri mevcuttu" der.[3] Bu bölümde, aşiretler/boylar ve aşiret reisleri/boy beyleri arasındaki ilişkiler, özellikle 11. yüzyılın ilk yarısı bağlamında irdelenecektir. Diğer Avrasya aşiretleri ile bozkır devletleri üzerine yapılan antropolojik ve tarihsel araştırmaların karşılaştırılması ve birinci el kaynakların ayrıntılı biçimde değerlendirilmesi temelinde, Selçuklu devletini kuruluş aşamasında asıl zorlayanın, aşiretler ve aşiret reisleri arasındaki mücadeleden çok, Selçuklu hanedanı içinde, zaten homojen bir yapıya sahip olmayan aşiretlere kimin liderlik edeceği üzerine yapılan kavgalar olduğunu ortaya koymaya çalışacağız.

Guzlar, Türkler, Türkmenler ve Selçuklular

Erken Selçuklu tarihindeki belirsizlik, İslam kaynaklarında hanedan ve taraftarlarını tanımlamak için kullanılan terimlere de yansımıştır. Kullanılan belli başlı terimler, "Guz" (Türk Oğuzlar), "türk" (çoğul 'etrak'), "türkmen" (çoğul 'terakime') olup arada "selçukıye" de geçmektedir. Aralarında fark (eğer varsa) oldukça belirsizdir ve bu durum modern bilim insanları tarafından çoğu kez keyfi bir şekilde kullanılmalarına da yansımıştır.[4] Ancak, Guzlar bir yanda, Selçuklu sultanları ve Türkmenler öbür yanda olmak üzere arada bir rekabet görmek doğrultusunda belli bir eğilim olduğu söylenebilir.[5] Aslında bu ortaçağ İslam tarih yazımından kaynaklanmaktaydı; ilk Selçuklu sultanı Tuğrul, örnek bir Müslüman hükümdar olarak sunulmuş ve Selçuklu fetihlerine eşlik eden yakıp yıkma eylemlerinin suçu böylece başkalarının üstüne atılmıştı.[6] Kaynaklarda, Guz adı verilen ve Tuğrul ile Çağrı'ya karşı çıkan bazı boylardan söz edildiği bir gerçektir. Ancak aşağıda ortaya koymaya çalışacağım gibi, terimler hiçbir zaman, Selçukluları, Türkmenleri ve Guzları genel kural olarak birbirinden ayırmaya yardımcı olacak biçimde kullanılmamıştır.

Tartıştığımız terimlerin en basiti *Türk*tür. *Türk*ün genel bir anlamı vardır, genel olarak Türk boyları ve halkları kast edilir. Buna ek olarak Bağdat'taki köle kökenli Türk askerler de *Türk* olarak anılır. Bazı durumlarda terimin daha belirgin bir anlamda kulla-

nıldığı da olmuş, kimi zaman Türk Hakani boyuna da *Türk* denmiştir.[7] Belli bir boyu ya da Türk topluluğunu tanımlamak için, *el-etrakü'l-guzziye* (Oğuz Türkleri) örneğinde olduğu gibi sıklıkla bir tamlama olarak da kullanılmıştır.[8] Ancak, daha erken tarihli ortaçağ kaynakları, genellikle Selçuklu fetihleri bağlamında aşiretleri tanımlamak amacıyla *türk* terimini kullanmazlar.[9] *Türk* teriminin, bazen Bağdatlı Türk askerlerini istilacılardan ayırmak amacıyla kullanıldığı da görülmüştür.[10] Diğer üç terimse, daha çok Selçukluları ve taraftarlarını tanımlamak için kullanılır, ama kullanılış biçimi bir kaynaktan öbürüne büyük farklılıklar gösterir.

Türkmen terimi karşımıza ilk olarak, 10. yüzyılın sonlarına tarihlenen İslam kaynaklarında çıkar. Seyyah ve coğrafyacı el-Mukaddesi, "toplu halde Müslümanlığı kabul eden Türkmenler"e (*et-Turkmaniyin el-leziyne eslemu rahbeten*) karşı inşa edilen sınır kalelerinden söz etmektedir.[11] Biruni'ye göre Oğuzlar, Müslümanlığı kabul edenlere Türkmen demişlerdir,[12] günümüzde bilim insanları çoğu kez bu açıklamayı tercih ederler.[13] Ancak farklı yorumlar da vardır; Kaşgarlı Mahmud, Türkmen teriminin, Farsça *Türkmen-end*, yani "bir Türk gibi"[14] deyişinden kaynaklandığını söylerken, modern etimologlar "Türk" sözcüğünün güçlendirici bir son ek olan "men" ile birleşmesinden meydana geldiğini ileri sürerler.[15] Arap tarihçiler de terimi, net bir ayrım yapmadan Müslüman olmayan Oğuzlar ya da Müslüman Türkmenler için gelişigüzel olarak kullanmışlardır. Kaşgarlı Mahmud Oğuzları "bir Türk boyu, Türkmenler" biçiminde tanımlamıştı.[16]

Bununla birlikte, ikisi de aynı halkı kastetse de, Guz/Oğuz ve Türkmen eşanlamlı değildir. Bu terimlerin kullanılışı yazara göre değişir, ama "Guzun" en azından bazen, küçümseyici bir çağrışımı olduğu dikkat çeker. Örneğin Hüseyni, Selçuk yanlısı bir bakış açısını yansıtan *Ahbarü'd-Devleti's-Selçukıyye* adlı kitapta,[17] hem "Guz", hem de "Turkman" terimine yer vermiştir. Ancak, Selçukluların ortaya çıkışından söz ederken, ikisini de bir yana bırakarak, "el-etrak" ve "es-selçuki" terimlerini yeğlemiştir.[18] "Türkmen", "terakime" ve "türkmeniye" terimleri göçebe aşiretlere verilen adlardır ve oldukça tarafsız kullanılmışlardır. *Ah-*

bar'da bu terim sekiz kere geçer[19] ve çoğunda tartışılan konu, 12. yüzyıl Selçuklu devletindeki iktidar mücadelelerinde kimi destekledikleridir.[20] Ender olarak da sebepsiz yere memleketleri harap eden bir güç olarak tanımlanmışlardır.[21] Hüseyni'nin dediği gibi, "Türkmenler Horasan'da bunlara [Selçuklu hanedanına] hizmet ve sonra onlara iltihak" etmişlerdi.[22] "Guz" terimiyse tam tersine, Hüseyni tarafından yalnızca olumsuz anlamda kullanılır; örneğin Selçuklu Sultanı Sencer'i esir edenler Guzlardır ya da Romanos Diogenes'in ordusundaki askerler "Rum, Ermeni, Fars, Becenek (Peçenek), Guz (Oğuz), Efrenç milletlerinin evbaşı [ayak takımı]" olarak tanımlanmıştır.[23]

Benzer bir kullanım, Selçukluların erken dönemine ilişkin en eski İran tarihi olan ve Nişaburi'nin Selçuklu Sultanı Tuğrul b. Arslan için derlediği *Selçukname*'de de görülür.[24] Nişaburi "Guz" teriminin anlamını "bir Türkmen aşireti (*hayli ez turkmanan*)"[25] diye açıklamakla birlikte (ki bu Türkmenleri Oğuzların bir boyu olarak görme eğilimindeki ortaçağ kaynaklarındaki kullanımın tam tersidir), "Guz" terimini, yalnızca bir kere, Oğuzlar Sencer'e karşı ayaklandıkları zaman kullanmıştır.[26] Bunun dışında Nişaburi "Türkmen" terimini kullanmıştır. Dolayısıyla, İbnü'l-Esîr'de "Guz" olarak geçen Selçuklu beyi Arslan İsrail b. Selçuk taraftarları, Nişaburi'de "Türkmen" olarak karşımıza çıkar.[27] Ravendi de, belli bölümleri büyük ölçüde Nişaburi'den kaynaklanan ve bir Selçuklu sultanına ithaf ettiği[28] *Rahatü's-Sudur* adlı çalışmasında, "Guz" teriminden kaçınarak, "türkmeni" kullanmıştır. Nişaburi de, Ravendi de Selçuklu hanedanı ve Maveraünnehir'deki taraftarlarının erken tarihine değinirken, "Selçukiyan" terimini yeğlemişlerdir. Aynı şekilde, Mirhond'un *Melikname* kaynaklı çalışmasında Selçukluların ortaya çıkışıyla ilgili bölümlerde genellikle "Al-i Selçuk", Selçuklu hanedanı ya da "Selçukıye", daha az yaygın olan "Türkmen" ile yan yana kullanılmıştır.[29]

Bu kullanımı İbnü'l-Esîr'deki kullanımla karşılaştırmak ilginçtir. I. Bölüm'de bahsedildiği üzere İbnü'l-Esîr, çalışmasında yer alan Selçukluların ortaya çıkışıyla ilgili bölümleri, her ne kadar *Melikname*'nin 11. yüzyılın sonlarında ya da 12. yüzyılda yeni-

den yazılmış kopyalarından almış olsa da, bu kitabı bir Selçuklu sultanı için yazmamıştı. Ayrıca Selçukluların İran ve Irak'ta yaptıkları yağmalamalara oldukça eleştirel bakan bölümler de büyük olasılıkla herhangi bir meşrulaştırıcı kaynaktan alınmamıştı. Öbür kaynakların tersine İbnü'l-Esîr'in, Selçukluların erken döneminden söz ederken Türkmen terimini kullanmaması ve *etrak* sözcüğüne de Bağdat'taki askerlerin dışında genellikle yer vermemesi anlamlıdır. İbnü'l-Esîr gerçekten de 11. yüzyıl sonuna kadar *Türkmen* ve *Terakime*'den ancak birkaç kez söz etmiştir. Bunun dışındaki tek önemli örnek, İbnü'l-Esîr'in, Tuğrul tarafından Büveyhi hükümdarı Celâlü'd-Devle'ye, Irakiye'nin davranışından ötürü özür dilemek için yazıldığı sanılan mektuptan alıntıladığı "bu Türkmenler (*ha'ulâ'i et-terakime*) bizim kullarımız, hizmetçilerimiz, reaya ve tebaamız olup emrimizi tutar, kapımızda hizmet ederlerdi" cümlesidir.[30] Bu metnin gerçekten var olup olmadığını bilmiyoruz, ama İbnü'l-Esîr gibi bir geç dönem yazarının, erken dönem için her fırsatta "Guz" terimini kullanmasına karşılık, aynı dönemde Tuğrul'un taraftarlarına bu adla hitap etmesini inandırıcılık adına uygun görmemesi anlamlıdır. Dolayısıyla "Guz" teriminin İbnü'l-Esîr için de olumsuz bir anlamı olduğunu varsayabiliriz. İbnü'l-Esîr'in Türkmen terimini Suriye'deki olaylar ve Tutuş'un Türkmenlerin yardımıyla orada kurduğu devletle ilişkili olarak kullanması da dikkat çekicidir.[31] Öte yandan "Guz" terimi genellikle, ister Tuğrul ister Irakiye taraftarı olsunlar, ayrım yapılmaksızın 11. yüzyılda İran ve Irak'ı istila edenler için kullanılmıştır. "Guz" tek başına kullanılabildiği gibi, *el-etrakü'l-guzziye* (Oğuz Türkleri) biçiminde,[32] hatta bir yerde de *et-turkmanu'l-guzziye* (Oğuz Türkmenleri) olarak kullanıldığı görülmüştür.[33] Karşılaştığımız bir başka deyiş de *el-guzzü's-selçukıye*'dir (Selçuk Oğuzları).[34] Bu deyiş bazen, aşağıda ele alınacak olan Irakiye gibi diğer Oğuz gruplarından ayırmak için kullanılmıştır.[35] Ender olsa da tek başına "Selçukıye" (Selçuklular) terimine de rastlanır.[36] İbnü'l-Esîr'in terminolojisi, az kullanılan *et-turkmanu'l-guzziye* örneğinde görüldüğü gibi, büyük olasılıkla kaynaklardaki kullanıma bağlı olarak bazı değişiklikler göstermektedir. Ancak genelde bakıldığında İbnü'l-Esîr "Guz"u,

11. yüzyıl başları ile ortaları arasındaki kaba saba ama işe yarar diye gördüğü istilacı grup için kullanmış, 460/1070'lerdeki göçebe kökenli, ama daha saygıdeğer olduğunu düşündükleri için ise "Türkmen" demeyi yeğlemiştir. Dolayısıyla İbnü'l-Esîr'in kullanım biçimi Hüseyni'den biraz farklı olsa da, "Guz" sözcüğünün, "Türkmen"den daha olumsuz çağrışımları olduğu açıktır.

Ancak Türkmen de her zaman Oğuz, hatta Müslüman Oğuz ile eşanlamlı olarak kullanılmamıştır. Örneğin Kaşgarlı, *et-turkmanu'l-guzziye'ye* ek olarak *et-turkmanu'l-karlukiye* (Karluk Türkmenleri) deyişiyle, Karlukların Oğuz değil, Türkmen olduklarını ifade eder.[37] İbnü'l-Esîr de benzer biçimde *et-turkmanu'l-halaciye* ile *et-turkmanu'l-guzziye'yi* birbirinin karşıtı olarak kullanır.[38] Bu durumlarda Türkmenin, İslam'ı kabul eden Karluk ve Halaç Türkleri'ni ifade ettiği düşünülebilir, ama bundan emin olmak da pek mümkün değildir. Daha da akıl karıştırıcı olan, Sıbt İbnü'l-Cevzi gibi bazı kaynakların "Türkmen" ve "Guz" terimlerini hiçbir ayrım gözetmeden ve görünürde farklı bir anlam yüklemeden kullanmalarıdır. "Guz" bazen, yağmalama ya da yakıp yıkma gibi olumsuz,[39] bazen de, Sıbt'ın, "Guzların", Bizans'a karşı cihada giderek Müslümanlar için övgüye değer bir eylemde bulunduklarını söylemesi gibi olumlu anlamda kullanılmıştır.[40] Sıbt, *etrak*, *Guz* ve *Türkmen* atlılarından oluşan bir ordudan söz ederken, "Guz" ile "Türkmen" arasında bir ayrım yapmış gibidir, ama bu farkın nereden kaynaklandığı bilinmez.[41] "Türkmen" teriminin kullanımı da değişkendir. İbrahim Yınal ya da Kutalmış gibi Selçuklu beylerinin yağmacı taraftarlarını ima edebilir,[42] ama Sıbt'ın, "Türk" terimini de bu anlamda kullanabildiğini görürüz.[43] *Miratü'z-Zaman*'da "Türkmen" terimi çoğu kez olumlu veya olumsuz bir anlam yüklenmeden kullanılırken, bazen de kırsal bölgeleri ya da Selçuklu denetimi dışındaki alanları kırıp geçiren göçebe grupları kastettiği görülür –başka yazarlar bu grupları "Guz" diye tanımlar.[44] Bir başka deyişle Sıbt, başka yazarlar, özellikle de Selçuklu hanedanı için eser veren yazarlar gibi "Guz", "Türkmen", hatta "etrak" arasında bir ayrım gözetmez. "Selçuki" terimini de fazla kullanmaz. Aslında bu çok şaşırtıcı değildir, çünkü Sıbt Bağdatlıydı ve

hitap ettiği kent insanı, köle kökenli asker ya da göçebe olsun, bütün Türkleri kuşkusuz eşit ölçüde korkunç ve yakıp yıkan insanlar olarak görüyordu.

Hüseyni, Nişaburi ve Ravendi gibi Selçuklu sarayına yakın, hatta son ikisi gibi saray için yazan kaynakların, "Guz" terimini olumsuz bağlamı dışında kullanmak istememeleri, aslında "Guz" tanımının bazılarının gözünde aşağılayıcı çağrışımları olduğunun açık kanıtıydı. İtiraf etmek gerekirse Kaşgarlı, "Guzları" kötü bir üne sahip kişiler olarak gördüğüne ilişkin hiçbir imada bulunmaz. Ancak, İbn Hassûl'ün, Tuğrul için yazdığı metninin günümüze ulaşan bölümleri ile Nizamü'l-Mülk'ün Melikşah için yazdığı *Siyasetname*'de "Guz" terimine yer verilmemiş olması dikkat çekicidir. İbn Hassûl, Selçukluların *ümmetü't-türk*'ten geldiklerini belirtirken, Nizamü'l-Mülk, Selçuklu ordusundaki göçebelerden söz ederken "Türkmenan" demektedir.[45]

11. yüzyıl Gazneli kaynaklarındaysa tamamen farklı bir kullanım göze çarpar. Gerdizi çok ender olarak *turkan-ı guz* (Oğuz Türkleri) ve *turkan-ı selçuki* (Selçuk Türkleri) deyimlerini kullanır.[46] Bu halkları aslında daha çok "Türkmenan" olarak tanımlar.[47] Beyhaki genellikle "Türkmenan" ve "Selçukiyan" derken, bazen de ikisini birlikte (*turkmenan-ı selçukiyan*) kullanır.[48] Başka bir yerde Beyhaki, Horasan'daki Nisa kentini ele geçirenlere "Selçukiyan", orada yaşamakta olanlara da "Türkmenan" demiştir.[49] Beyhaki de, Gerdizi de, istilacı güçlere sempati duyduklarına dair bir ipucu vermezler, ama tarafsız "Türkmen" terimi yerine düşmanca "Guz" sözcüğünü de kullanmazlar. Bir olasılıkla 11. yüzyıl Farsçasında bu ikisi arasında henüz bir fark yoktu; Nişaburi'nin kullanışından anlaşıldığı üzere bu fark, batıda daha sonraları ortaya çıkmıştı. Ancak Gazneli kaynaklar iki Türkçe lehçe arasında ayrım yapıyorlardı: Oğuz lehçesi (*guzzi*) ve bir olasılıkla Karahanlıların kullandığı *Türki*.[50]

Dolayısıyla *Guz* ve *Türkmen* aynı topluluklar için kullanılan sözcüklerdi, ama bunun hep de böyle olmadığı Kaşgarlı'nın, Karluklar ve Oğuz Türkmenleri arasındaki ayrıma dikkat çekmesinden anlaşılmaktadır. Her halükârda Orta Asya'da yaşayan Türk

boylarının çoğunun yaşam biçimleri ve gelenekleri birbirinden çok da farklı değildi,[51] bunun için de bu farklı kullanımlara fazla anlam yüklememek gerekir. Ancak terimlerin nüansları ve neyi ima ettikleri, yazarlara göre değişmekteydi. "Guz" teriminin aşağılayıcı çağrışımları her ne kadar Müslüman olmayan Oğuzlar ile Müslümanlığı kabul etmiş Türkmenler arasındaki ayrımdan kaynaklansa da, Arap ve İranlı yazarlar bu topluluklar arasında böyle bir ayrıma gitmemişlerdi. Bu kitabın amacı çerçevesinde ben de, Selçuklu hanedanıyla birlikte batıya göç eden aşiret mensuplarına en tarafsız görünen terim olması açısından Türkmen diyeceğim, ancak temel kaynaklardan yaptığım alıntılarda terimleri, özgün metinde geçtiği gibi bırakacağım. Selçuklu hanedanıyla doğrudan ilişkisi olmayan ya da Irakiye gibi onlara karşı çıkan aşiretler için de Türkmen sözcüğünü kullanacağım. Aralarındaki fark zaten bağlamdan açıkça anlaşılacaktır, ayrıca bir başka terim kullanmak, birincil kaynaklarda olmayan bir ayrım yaratmak anlamına gelir. Gerekli olduğu yerlerde, Selçuklu hanedanıyla ittifak içindeki aşiretleri diğer Türkmenlerden ayırabilmek için, sık sık ortaçağ kaynaklarında kullanılan "Selçuklu Türkmenleri" deyişine yer vereceğim. Oğuz terimiyse yalnızca İslam öncesi Oğuz devleti, geniş Oğuz boylar birliği ve bu boyların 11. yüzyılda Doğu Avrupa'ya göç eden pagan üyeleri için kullanılacaktır.

Türkmenlerin Yapısı Üzerine I: Göçebeler ve Yerleşikler

O zaman, bu Türkmenler kimlerdir? Geleneksel olarak Selçuklular ile onların peşinden gidenlerin göçebe yapısına dikkat çekilmiştir ve kaynaklarda bu savı destekleyecek çok sayıda kanıt bulunmaktadır. *Meliknarne*, Selçuk ile beraberindeki 100 kişinin, Hazar bölgesinden Maveraünnehir'e göçünü kuşku götürmeyecek biçimde göçebe yaşam biçimi bağlamında tarif etmişti: Yanlarında 500 deve ile 50.000 koyun vardı.[52] 11. yüzyıl başlarında Gazneli Mahmud, Maveraünnehir bozkırlarında Arslan İsrail ve beraberindeki göçebe halkla karşı karşıya geldiğinde, onların çadırlarına

(*harkahat*) saldırmıştı.[53] Daha da ilginç olan, İbnü'l-Esîr'in Tuğrul ve Türkmenlerin, Horasan'ın başkenti Nişabur'u ele geçirdikleri zamanki davranışlarıyla ilgili anlattıklarıydı. Anlatılanlar onların yerleşik yaşamın rahatlığına hiç de alışık olmadıklarını gözler önüne seriyordu:

> Tuğrul Bey badem helvası görüp yemiş ve: "Bu iyi tutmaçmış, fakat sarımsağı yokmuş" demiş. Yine Oğuzlar gördükleri Kâfur'u tuz zannetmişler ve "Bu ne acı tuzmuş" demişler. Buna benzer pek çok şey anlatılır.[54]

İbnü'l-Esîr'den çok önce de İslam yazarları arasında yabancı ve barbar Türk imgesi yerleşmişti, ama o dönemdeki gözlemciler açısından da Türkmenlerin kaba-saba insanlar olduklarına kuşku yoktu.[55] İbnü'l-Esîr'in yazdıkları da belki bu tür klasik söylemlere dayanmaktaydı, çünkü 11. yüzyıldan önce bile Türkmenlerin hepsi göçebe değildi ve batıya göçen Selçuklu Türkmenleri arasında, bazılarının yerleşik düzenden geldiklerine ilişkin kanıtlar bulunmaktaydı.

Kuşkusuz Oğuz Yabgu'nun kurduğu devlet, 9.-10. yüzyıllar arasında bütünüyle göçerlerden oluşmuyordu. Yengikent, yani Yeni Kent (Farsça *Dih-i Nev*), hem başkent, hem de Yabgu'nun kışın oturduğu yerdi.[56] Arkeolojik bulgular, Aral Gölü'nün doğu kıyılarında kesintisiz bir kentsel yaşamın var olabileceğini[57] ve Oğuz halkının önemli bir bölümünün kentlerde yaşadığını belirtir.[58] Bunun, Maveraünnehir'de yaşayan Türkmenler (Karluk olsun, Oğuz olsun) için de geçerli olduğu; bölgenin doğu uçlarında yerleşik ya da yarı-yerleşik yaşamın önemli olduğu düşünülür. Mukaddesi, Maveraünnehir'in doğusunda, Türkmen melikinin oturduğu Ordu kentinden söz eder. "Bir kalesi, su dolu hendeği, iç kentte (*kuhandiz*) bir sarayı (*darü'l-mülk*)" olduğunu söyler.[59] Aynı Türkmen meliki –büyük olasılıkla küçük bir yerel derebeyi– İsficab (bugün Sayram) beyine vergi ödemekteydi. Mukaddesi, yakınlardaki Harran gibi diğer kentlerde –Müslüman olmayan Oğuzları ya da Karlukları kastederek– kâfirlerin oturduğundan söz eder.[60] Reşideddin

de, ilk Türklerin "bozkırlardaki köylerde ve ormanlarda" oturduklarının farkındaydı.[61] Kaşgarlı Mahmud, Sirderya'nın aşağı kesiminde birkaç Oğuz kenti olduğundan söz eder ve sözlüğünde, İran'a özgü kent yaşamıyla olan bağlantıların Türkçenin Oğuz lehçesi üzerindeki etkilerini kanıtlar.[62] Yazılı kaynaklarda, çoğu 10. ve 11. yüzyıl nüfusunun, en azından Sirderya boyunca yaşayanların yerleşik ya da yarı-yerleşik olduklarını gösteren kanıtlar, arkeolojik buluntularla da iyice desteklenmektedir.[63]

Yerleşik ve göçebe Türkmenler arasındaki ilişkiler hakkında bir bilgi bulmak neredeyse olanaksızdır. Göçebe Türkmenlerin yerleşik olanları küçümsedikleri öne sürülür,[64] ama bunu kanıtlayan bulgular çok zayıftır. Mukaddesi, Maveraünnehir'in göçebelere karşı son korunmalı bölge –"Türklere karşı bir set ve Oğuzlara karşı bir kalkan" (*seddü't-türk ve terasü'l-guz* – olduğunu belirtir,[65] ama göçebe ve yerleşik Türkmenlerin arasında bir etkileşim olması gerekirdi. Bütün göçebelerin, mallarını satmak ve göçebe yaşamın bir başına sağlayamayacağı[66] sağlıklı beslenme için gerekli yiyecekleri satın almak için yerleşiklerle ilişki içinde olmaları gerekiyordu ve Göktürklerden beri tarımın önemi biliniyordu.[67] Bazı Türkmenlerin İslam dinini kabul etmeleri ve yerleşik düzene geçmeleri kısmen yerleşik Müslüman topluluklarla girdikleri alışveriş ilişkisine bağlanabilir. Gene de yerleşik düzene geçen bu Türkmenlerin, tıpkı 19. ve 20. yüzyıllarda İran'daki en önemli göçebe konfederasyonlarından biri olan Kaşkaylar gibi, göçebe dünyayla da bağlarını korudukları düşünülebilir. Konfederasyonun önderleri genellikle kentlerde yaşar, güçlerini ve kimliklerini borçlu oldukları halklarını yalnızca arada sırada ziyaret ederlerdi.[68]

Aslında, önemli sayıda Selçuklu Türkmeninin yerleşik ya da yarı-yerleşik kökleri olması muhtemeldir.[69] Faruk Sümer, bu halkın Anadolu'ya yerleşik yaşamla, özellikle de yiyecek ve tarımla ilgili, göçebe Türklerin çoğunun bilmesi pek mümkün olmayan, başka dilden alınmış kelimeler getirdiklerini ileri sürmektedir.[70] Yerleşik yaşayanların göçebe ordularına katıldıklarını gösteren örnekler de vardır; Moğolların çoğu kez yerleşik halktan asker aldıkları bilinmektedir.[71] Ancak, Selçukluların erken dönemde yerleşik Türk-

menlerden asker toplayabilecek idari yapıya ya da iradeye sahip oldukları kuşkuludur. Selçuklu askerler arasında bulunan Türkmenlerin kendi istekleriyle orduya katılmış olmaları daha olası görünmektedir. Her halükârda yerleşik ile göçebe arasındaki ayrım çoğu kez düşünüldüğü kadar net değildir. Bu iki farklı toplulukla ilgili yapılan karşılaştırmalı araştırmalar, yerleşik halk ile göçebe toplumların büyük olasılıkla birbirlerini tamamladıkları ve bütün bir topluluğun ya da aşiretin hem göçebe hem de yerleşik yaşamı dönüşümlü olarak uyguladığını düşündürmektedir. Bir aşiretin göçebe ve yerleşik kesimleri, ekonomik gereksinimlere bağlı olarak birbirleriyle yer değiştirebilmektedir.[72] Elimizde 11. yüzyılda Orta Asya için bu doğrultuda güvenilir kanıtlar olmasa da, bazen öne sürüldüğü gibi, eğer göçebeliğe siyasal istikrarsızlık ve çevresel koşullar yol açıyor idiyse,[73] bu dönemde göçebeleşme eğiliminin artması da beklenen bir şey olmalıydı. Göçebeleşmenin daha nitelikli bir yaşam biçimi sunabileceğini Hüseyni şu satırlarla ima etmekteydi: "Emir Çakır [Çağrı] Beg, Müslümanların [Nişabur kentinde] fiyatların yükselmesinden duçar oldukları müşkülattan haberdar olunca Baverd Sahrası'na [çölüne] döndü ve yaşama sıkıntısını saadet ve bolluğa tebdil etti."[74] Bu ekonomik krizin kuşkusuz kısmen, Türkmenlerin tarım topraklarını yağmalamalarından kaynaklandığı kabul edilmelidir, ama yerleşik yaşamın her koşulda göçebelikten üstün olduğunu da varsaymamak gerekir. Eskiden yerleşik bir düzende yaşayan, ama kentlerdeki zor ekonomik koşullardan kaçarak yeniden göçebe bir yaşama dönen Türkmenlerin, Selçuklu hanedanı taraftarlarının bir bölümünü, belki de önemli bir bölümünü oluşturdukları da doğru olabilir.[75]

Dolayısıyla ne Oğuz, ne de Türkmen sözcüğü göçebe terimiyle eşanlamlıdır, ama yerleşik ya da yarı-yerleşik Türkmenler ile göçebe olanlar arasındaki ilişki hakkında da elimizde çok az bilgi vardır. Khazanov'a göre yerleşik düzene geçiş, aşiretlerin çözülmesiyle meydana gelmiştir[76] ve Moğollar gibi daha sonraki göçerler, kimi zaman eğer bir yere yerleşirlerse kimliklerini yitireceklerinden korkmuşlardır.[77] Ancak, göçebe toplumların yerleşik üyeleri, daha önce gördüğümüz Kaşkaylar gibi, bazen ait oldukları aşi-

retlerle var olan güçlü ilişkilerini koruyabilmişlerdir. Oğuz beyi, Yengikent'te evi olduğu için yarı-yerleşik bir düzene geçmişti, ama taraftarlarının çoğu göçebe aşiret yaşamını sürdürüyorlardı.[78] Dolayısıyla belki de yakın akrabaları artık mutlaka göçebe olmayan yerleşik Türklerin göçebe yaşam biçimiyle bağları zayıflamış olabilirdi, ama daha büyük bir aşirete ya da aşiretler konfederasyonuna aidiyet duygularını büyük olasılıkla koruyorlardı. Kaşgarlı'nın Türkleri büyük bir titizlikle, Hakani, Oğuz vd gibi –aslında çoğu yerleşik düzende yaşayan aşiretler olmalarına rağmen– ayırmasından da bunu açıkça anlayabiliyoruz. Bir aşiret birliğinin üyesi olmaktan kaynaklanan belli bir kimlik duygusunun sürüyor olması, kuşkusuz, yerleşik yaşayan bu toplulukların Selçuklu aşiretlerine katılmasını haylice kolaylaştırmıştı.

Göçebeler ile Türk olmayan yerleşik gruplar arasında da olumlu ilişkiler olması muhtemeldi. Oğuz/Türkmenlerin (*el-etrakü'l-guzziye*) Samani hanedanını destekledikleri söylenir.[79] Belki de bu desteğin arkasında Samanilerin onlara Buhara dolaylarında kışlak, Semerkand çevresinde de yaylak temin ederek kendi toprakları üstünde, devletin siyasal nabzının attığı yerlere yakın oturmalarına izin vermesi vardır.[80] Karahanlı Buğra Han'ın Buhara'yı 383/993'te kısa bir süre istila ettikten sonra kenti terk etmeye zorlanması üzerine, Türkmenlerin, yerel halkla birlikte kentteki Karahan askeri birliklerini yağmalamaları dikkat çekicidir.[81] Bir başka deyişle, Türkmenlerin başka Türklere karşı yerleşik yerel halk yanında saf tuttuğunu görürüz. Kentliler ile göçebeler arasında olumlu ilişkiler, Selçuklu istilaları başladıktan sonra bile görülmüştür; konu bir sonraki bölümde ayrıntılı olarak tartışılacaktır. Hem Merv hem de Nişabur, halk tarafından hiçbir direnç gösterilmeden Selçuklulara teslim edilmiştir.

Türkmenlerin Yapısı Üzerine II: Türkmen Aşireti Nedir?

Selçuklu istilalarına katılan aşiretlerle ilgili var olan bilginin azlığı insanı hayal kırıklığına uğratmaktadır. Selçukluların ait olduğu Kınık boyunun öbür üyelerinin de bu fetihlerde rol oynadığı

düşünülebilir, ama bu doğrultuda güvenilir hiçbir kanıt günümüze ulaşmamıştır.[82] Daha sonraki tarihçiler, Diyarbakır'daki Döğer, İran'daki Salur, Azerbaycan ve Ermenistan'daki Yıva ve Huzistan'daki Yazır ile Afşar aşiretlerine değinirler, ama bu genellikle 12. ve 13. yüzyılla ilişkilidir.[83] Bu aşiretlerin göçlerini 11. yüzyılın ilk yarısına tarihlerken dikkatli olmak gerekir, çünkü özellikle Osmanlılar arasında, kişinin ait olduğu aşiretin saygınlığını ve kökenini vurgulamak amacıyla, o aşiretin Selçuklularla birlikte batıya göç edenlerden olduğunu söyleme eğilimi hemen göze çarpmaktaydı. Bazı eski tarihli kaynaklar, Anadolu ve Suriye'de Navuki ya da Yavuki adlı bir aşiretin varlığından söz etse de, kısa bir süre sonra bu aşiretin adının tarihsel kayıtlardan düştüğü anlaşılır.[84]

Daha da ötesi "aşiret" veya "boy" sözcüğüyle ne kastedildiği de açık değildir. Ortadoğu tarihçileri arasında –yerleşiklik ile göçebelik arasında bir çelişki olması gerekmediği halde– geleneksel yerleşik toplum düzenine uymayan herhangi bir şey için kestirmeden aşiret sözcüğünü kullanma eğilimi vardır.[85] Aşireti aşiret yapanın ne olduğu konusundaki kargaşayı yaratan aslında, değişik köklere dayanan aşiretçilik anlayışıyla ilgili terimleri çoğaltarak yayılmasına neden olan birinci el kaynaklardı. Erken Arapça ve Farsça kaynaklarda belki de en sık rastlanan terim, "etrafında dolanmak" anlamına gelen *t-v-f* kökünden türetilmiş, ama aşağı yukarı "grup, topluluk" anlamına gelen *taife*'ydi. *Aşiret*, çoğ. *aşâir*, İngilizcedeki *tribe* veya bazen de *clan* kelimelerine daha yakındır ve *kabile*, çoğ. *kâbail* ve *kavm*, çoğ. *akvâm* gibi kelimelerle birlikte Bedeviler için de kullanılmaktadır. Bazı kaynaklar Türkçe *il* kelimesini kullanırken, muhtemelen en bilgilileri olan Kaşgarlı, *boy/budun, oba* ve *kök/gök* gibi Türkçe ve Moğolca kelimeleri yeğlemiştir.[86] Kullanılabilecek terimlerin çokluğuna karşın, bunların küçük farklılıkları temsil edip etmedikleri tartışmalıdır. Örneğin bazı dönemlerde *il, taife* ve Moğolca *aymak*, aşiret (kabile) karşılığı kullanılabiliyordu, ama aynı zamanda aşiretlerin alt bölümlerini de ifade edebiliyorlardı. Ayrıca, her ne kadar Kaşgarlı'nın çalışmasının en yetkili kaynak olduğu düşünülse de, göçerlerin kendilerinin de bu kelimeleri çok tutarlı kullanmadıklarını unutmamamız gerekir.[87]

Aslında aşiret ile alt bölümleri arasındaki farkı, salt antropologların yarattığı kuramsal bir kurgu diye yok sayamayız, çünkü bu olgu, hem çağdaş, hem de tarihsel dönemlere ait aşiretler içinde de tespit edilmektedir. Erken dönem Selçuklularla ilgili bilgilerimiz bölük pörçük olduğundan, Selçuklu aşiretlerini neyin oluşturduğunu anlamaya çalışırken büyük ölçüde Orta Asya'daki başka Türk aşiretlerinin tarih içindeki toplumsal örgütlenme düzenleriyle ilgili genel bilgilerimize başvurmak durumundayız. Selçuklu aşiretlerinin 11. yüzyıl başlarındaki yapısı hakkında bildiklerimizin, ana hatlarıyla bu bulgularla örtüştüğünü söyleyebiliriz. Avrasya'daki göçebe toplumlar arasındaki en basit sosyal grup bir ailenin oluşturduğu hane halkıydı ve bu grup hem oldukça küçüktü, hem de kendi kendine yeterli değildi.[88] Hem kendilerini koruyabilmek için, hem de ekonomik kolaylıklardan ötürü bu küçük aile grupları –genellikle iki ile dört arasında, ender olarak sekizden çok– bir araya gelerek otlakları paylaşır, birlikte göç eder ve birbirlerine yardımcı olurlardı.[89] Sonra bu topluluklar, yine aynı amaçlar doğrultusunda, daha büyük bir birim oluşturmak üzere başka göçebe gruplarla bağ kurarlardı. Bir aşiret böyle meydana gelirdi. Bu nedenle aşiret bölgesel bir birim olmadığı gibi, göçebe toplulukların temel etno-linguistik ya da siyasal birimi bile değildir.[90] Bu bağlamda aşiret, hane halkı ve hane halklarının birleşerek, karşılıklı yardımlaşma amacıyla oluşturdukları küçük gruplardır. Aşiretler, daha çok, siyasal ve ekonomik koşullara bağlı olarak dış dünyayla ilişki kurmayı gerektirecek durumlarda kurulmuşlardır.[91] Bir topluluğun siyasal yapısının, daha büyük birimlerin ardışık dizilimine dayalı olduğu parçalı denebilecek bu sistem içinde, birbiriyle ilişkisi olmayan aşiretler, tek kişinin liderliği altında bir göçebe konfederasyonuna dönüşebiliyordu. Göçebe toplumların temeli olan bu küçük aile grupları arasında akrabalık ilişkileri olabilirdi, ancak siyasal çıkarlar söz konusu olduğunda bu akrabalık bağlarının sık sık uydurulduğu da görülmektedir. Özellikle de aşiretler oluşurken bu akrabalık bağının ileri sürülmesi gerekli bir adımdı. Khazanov'un belirttiği gibi, "ideolojik açıdan soyağaçları çok sayıda göçebe grubunun sorunsuzca birleşmesini ve dışarıdan gelecek grupları, temel

yapısal değişikliklere gitmeden bünyelerine alabilmelerini" sağlıyordu.[92] Ayrı hane halkları ya da grupları birbirleriyle kolaylıkla birleşebiliyor ve ortak çıkarları, geçmişe yönelik varsayımsal aile bağlarıyla meşrulaşabiliyordu.[93] Yerleşik gruplar da aynı mantık çerçevesinde göçebe gruplarla birleşebiliyordu.

13. yüzyılda Moğollarda görüldüğü gibi, konfederasyonu oluşturan aşiretlerin, akrabalık ilişkileri varmış gibi yapması artık gerekmiyordu.[94] Selçukluların çevresinde toplanan Türkler, Oğuz boylarından gelmeleri nedeniyle birbirleriyle, hatta bazı ortak ilişkiler aracılığıyla Selçuk b. Dukak'la akraba olduklarını varsayabilirlerdi.[95] Ancak, Selçukluların, çevrelerindeki birbirine hiç benzemeyen aşiretleri birleştirebilmek niyetiyle, Oğuzlarla olan bağlantılarını öne çıkarmak yerine, I. Bölüm'de anlatılan Hazar bağını kullanmış olması da muhtemeldir. Oğuzların prestij kazanması, kısmen 14. yüzyılda, Türkler ile Moğolları birleştirme arayışlarının sonucudur.[96] Her ne kadar Kaşgarlı, Oğuzların önemini vurgulasa da, o da 11. yüzyılın sonlarında Selçuklu egemenliğinde olan Bağdat'ta yazıyordu ve 50-70 yıl öncesindeki süreçleri doğru yansıttığından emin olamayız. Kuşkusuz Selçukluların, sonradan Osmanlı döneminde yaygınlaştırıldığı gibi, Oğuzlarla olan bağlantılarıyla övündüklerine ilişkin bir bilgi yoktur.[97] Her halükârda, Selçuklular ile taraftarlarının iddia ettikleri bütün akrabalık bağları gerçek olmaktan çok, kuşkusuz kurguya dayanmaktadır.[98] Nasıl ki Oğuzlar, Peçenekler gibi önceden var olan halkları içlerine alan bir konfederasyon olmuşsa, Selçuklu aşireti de, Sirderya bölgesinde yaşayan Kıpçaklar gibi Türk olmayan Oğuzları kendilerine bağlamışlardı.[99] Aynı şekilde Gaznelilerden kaçanlar da Selçuklu ordusuna katılmış, bağlılıklarını kanıtlayabilmek için de Telhab Muharebesi'nde Selçuklu kuvvetlerinin öncü birlikleri olmaya gönüllü olmuşlardı.[100] Türk olmayan erkekler bile Selçuklu akın gruplarına (nökerler/yoldaşlar) katılabiliyorlardı. Kürt prensi Sadi b. Ebu'ş-şevk, miras anlaşmazlıkları üzerine ailesine olan kızgınlığıyla, Cibal'in yağmalanmasında Tuğrul ve Çağrı'nın amcaoğlu İbrahim Yınal'la işbirliği yapmıştı.[101] 11. yüzyıl Anadolu'sunda, daha önce Bizanslıların yanında savaşan ve generalliğe kadar yük-

selen Norman paralı asker Hervé Frankopoulos, saf değiştirerek, Doğu Anadolu'yu yağmalayan Samuş adlı birinin liderliğindeki bir Türkmen gruba katılmıştı.[102] Türk aşiretlerinin yapılarındaki esneklik, Anadolu'daki Türk kumandanlarından Kürbuğa'nın I. Haçlı Seferi temsilcilerine şu söylediklerine de yansımıştır:

> Tanrınız ve Hıristiyanlığınız bizi ilgilendirmez; kadınlaşmış kavimlerden aldığımız bu ülkeleri istemeniz hayret edilecek bir şeydir. Efendilerinize söyleyiniz: Türk olmak ve dinlerini değiştirmek niyetinde iseler size şehirler verir; dost oluruz. Aksi takdirde hepinizi zincire vurur; Horasan'a sürer veya öldürürüz.[103]

Selçukluların yeni ortakları, yalnızca askeri avantaj peşinde koşan askerlerden oluşmuyordu. Beyhaki'ye göre Gaznelilerle pazarlıklara oturan Selçuklu elçisi, "bilgili ve güzel konuşan itibarlı bir Buharalı"ydı (*merdi-yi pir-i Buhari danişmend ve sühangi*).[104] Selçuklu fetihlerine katılanların salt göçebe, hatta Türk olmaları bile gerekmiyordu.[105] Ama bunlar ağır basan nitelikleriydi.

Khazanov, Avrasyalı bir göçebe aşiretin iç yapısının aslında çelişkili olduğunu ileri sürer. Siyasal bir birim olarak aşiret, altındaki oymakların özgürlüğünü kısıtlamak durumundaydı, ama oymaklar da –hane halkından, bunların oluşturduğu gruplardan ya da bunlardan daha büyük olanlar– ihtiyaçlarına uygun otlaklar bulabilmek için belli bir özgürlüğe gereksinim duymaktaydılar. Bu durum, göçebe devletlerin neden sık sık ortaya çıkıp, sonra da kolayca parçalanabildiklerini açıklayan bir görüştür.[106] Reşideddin bu parçalanmayı şöyle açıklıyordu: "Zaman içinde aşiretler çok sayıda kollara ayrılıyor ve her zaman [her] koldan [başka] kollar çıkıyordu."[107] Bu nedenden ötürü, Türkmenlerin Selçuklu hanedanıyla, kendi içinde uyumlu bir birlik oluşturacak bir ilişki kurduklarını söylemek zordu; dolayısıyla bazıları Selçuklularla uyumlu hareket ederken, diğerleri Selçukluların isteklerine karşı çıkabiliyorlardı. Selçuklu aşiretleri diyebileceğimiz bir birliği oluşturabilecek gibi bir araya gelenler de her zaman kendi çıkarlarına öncelik tanıyordu.

Selçuk'un Soyundan Gelenler ve Önderlik Mücadelesi

Yaşanan karışıklık döneminde dış dünyadan gelebilecek tehlikelere karşı birleşme gereksinimi ile yağma ve otlakları güvence altına alma isteği, göçebe aşiretleri Selçuklu ailesinin yönetimi altında birleşmeye itmişti. Göçebeler her zaman, çıkarlarını en iyi gözetecek, yani onların gözünde en başarılı olan önderin altında toplanmayı yeğlemişlerdi.[108] İbnü'l-Esîr, Selçuklu ailesi üyelerinin aşiret reisleri olarak üstlendiği rolü, Tuğrul'un amcaoğlu İbrahim Yınal üzerinden şöyle anlatıyordu:

> Maveraünnehir'de bulunan Oğuzların büyük bir kısmı İbrahim Yınal'ın yanına gelmiş, bunun üzerine Yınal onlara: "Sizin burada kalmanız ve ihtiyaçlarınızı buradan karşılamanızdan dolayı ülkem sıkıntı içine girdi. Bana kalırsa yapacağınız en doğru iş Rumlara karşı gazaya çıkıp Allah yolunda cihad etmenizdir. Böylece ganimet de elde edersiniz. Ben de sizin izinizden gelip yapacağınız işlerde size yardımcı olacağım" demiş.[109]

Otlaklar, hem göçebe topluluklarının yaşam dayanağı olan atlar,[110] hem de beslenmelerinin temelini oluşturan hayvansal ürünleri elde ettikleri koyun ve diğer hayvan sürüleri için güven altına alınmalıydı.

Göçer ekonomisinin yapısı, göçebeleri epeyce savunmasız kılıyordu. Selçuklular, Semerkand ve Buhara dolaylarındaki yaylak ve kışlaklara ulaşabilmek zorundaydılar. Sonraki dönemlerde Samaniler buna izin vermişti, ama her an bundan vazgeçebilirlerdi, bu da göçebelerin sürülerini kaybetmeleri ve açlıktan kırılmaları anlamına geliyordu. Hüseyni, büyük olasılıkla hem bu nedenle, hem de başlarda sayılarının azlığından ötürü, Gazneli Subaşı'nın Selçuklular hakkında "onlar vaktiyle bizim zayıf kölelerimizdir" dediğini yazar.[111] Aynı zamanda göçebelerin yalnızca varlığı bile, baştaki hükümdarların düşmanlığını kazanmaya yetiyordu. Mikail b. Selçuk'un ölümünden sonra Selçuklular Buhara'ya yakın

bir mesafede konaklayınca, "Buhara emiri onlardan korktu ve bu yüzden de çok kötü davrandı, onları yok etmek ve başlarına ağır bir darbe indirmek istedi."[112]

Dukak, Selçuk ve Hazar hükümdarının öyküsünü hatırlarsak, Selçuk ve ailesinin daha Cend'e gelmeden önce de yönetici konumunda olduğu söylenebilir.[113] Oğuzlar arasında kalıtsal farklılıkların olduğu çok önceden saptanmıştır.[114] Sıbt İbnü'l-Cevzi'nin biraz daha geç bir dönemde Suriye'deki bir grup Türkmenle ilgili söyledikleri, Selçukluların Türkmenler arasındaki prestijli konumunu ortaya koyuyordu. Şökli (Şöklü) adlı bir Türkmen beyi, Suriye'deki Türkmenlerin başındaki Atsız'la giriştiği mücadeleden sonra 467/1074'de, Kutalmış'ın oğlu Süleyman'a yazarak, bölgedeki Türkmenlerin başına geçmesini istemişti:

> Sen Selçuklulardan olup sultan ailesindensin. Bu nedenle biz sana tabi olup hizmetinde olursak seninle şeref duyar övünürüz; halbuki Atsız, sultan ailesinden değildir, bu nedenle biz ona tabi olup itaat ve hizmet etmeye razı olamayız.[115]

Bu grubun dışında Cend'e göç eden başka Türkmenler de zaman içinde Selçuklulara katılarak, çevredeki diğer devletlere tehdit oluşturmaya başlamışlardı. İbnü'l-Esîr'in belirttiği gibi, Arslan İsrail ve beraberindeki göçebe grupla çölde karşılaşan Gazneli Mahmud, "Selçukluların kuvvetini, şevket ve azametini, sayılarının çokluğunu" görmüştü.[116] Kaynaklarda belirtilen sayıları tam olarak kabul etmesek bile, 1030'lardaki fetihlere on binlerce Türkmenin katıldığının belirtilmesi, Selçuk'la birlikte Cend'e gelen yaklaşık 100 kişilik silahlı yoldaş grubuna dahil olanların sayılarının ne kadar arttığını göstermeye yeterdi.[117] İbnü'l-Esîr'e göre, Çağrı'nın ölüm döşeğinde söyledikleri bu gelişmeyi yansıtıyordu:

> Bilirsin, biz otuz kişiyle üç yüz kişilik düşman karşısına çıktık ve onları mağlup ettik. Biz üç yüz kişiyle onların üç bin kişilik ordusunu yendik, üç bin kişiyle ise onların otuz bin kişilik ordularını def ettik. Daha dün Şah Melik ile karşılaştık. Çok kalabalık bir orduya sahip olduğu halde

> onu bozguna uğrattık ve Harezm'deki ülkesini ele geçirdik ... Horasan, Taberistan ve Sicistan [Sistan] ülkelerini istila ettik. Başlangıçta küçük ve tabi [vasal] bir cemaat iken şimdi kendilerine tabi olunan hükümdarlar olduk.[118]

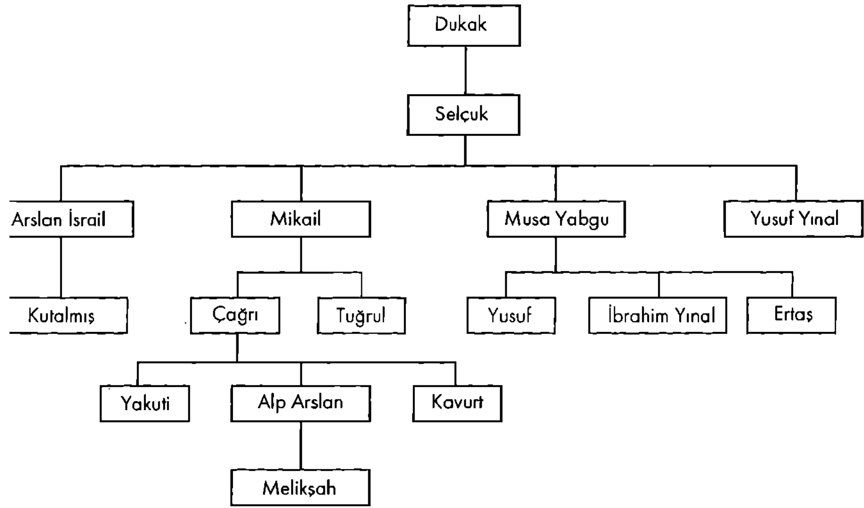
Gerçek de olsa, üretilmiş de olsa akrabalık bağları, tıpkı Selçuk adının sağladığı prestij gibi, kuşkusuz destek kazanmalarında etkili olmuştu, ama çok sayıda Türkmenin kırılgan dostluğunu asıl pekiştiren, Selçukluların birbiri ardından hızla kazandıkları başarılardı. Ancak Selçuklu ailesi içinde taraftarların başına kimin geçeceği konusunda yoğun mücadele vardı.

Selçukluların, Türki gelenekler doğrultusunda aşiretlerin (ve sonra da sultanlığın) yönetiminin tek kişiye değil, bütün hanedana verilmesinden yana oldukları söylenir.[119] Karahanlılar gibi kimi ortaçağ Türk devletlerinde ortak egemenlik uygulamasına rastlanır (ama Gazneliler gibi hanedanlarda ya da Türk köle askerlerin kurduğu Delhi Sultanlığı'nda bu sistemin uygulandığı söylenemez). Nişabur'un ele geçirilmesinden sonra imparatorluğun bölünmesi ve Çağrı'nın doğuda Maveraünnehir'in, Tuğrul'un da (aşağıda belirtileceği gibi) batı bölgelerinin yönetimini üstlenmesi gibi bazı olaylar, Selçuklularda da benzer bir sistemin geçerli olduğunu destekler niteliktedir. Gene de ortak egemenlik, Avrasya göçebe konfederasyonlarında değişmez bir kural olarak algılanmamalıdır. Konfederasyonun kuruluş aşamasında genel eğilim, yoğun iç çatışmalar sonucu ortaya çıkan tek karizmatik yöneticiydi. Askeri aristokrasinin biçimlenmesi de bu sürece eşlik etmiş; bu aristokrasinin üyeleri kendi aralarında iktidar mücadelelerine girişmişlerdir. Nicola di Cosmo'nun belirttiği gibi başarılı olanlar, "bireysel hırslarıyla, salt askeri becerileriyle, kişisel karizmalarıyla ve geleneksel kıdem kurallarını hiçe saymalarıyla" ayırt ediliyorlardı.[120] Bu olgu, Hiung-nu'lardan (Xiong-nu) Moğollara kadar değişik dönemlerde kurulan göçer konfederasyonlarında görülebiliyordu ve Cengiz Han bu tür karizmatik liderlerin en iyi örneğiydi.[121]

11. yüzyılın başlarında Selçuklu hanedanında ortak egemenlik uygulanması şöyle dursun, bunun tam tersi, tek ve en güçlü

yönetici olabilme mücadeleleri öne çıkmıştı. Hem modern, hem de ortaçağ tarih yazımı, Çağrı ile Tuğrul'un Türkmen aşiretlerinin önderleri olarak ortaya çıkmalarının kaçınılmaz olduğunu belirtirler. İbnü'l-Esîr, hanedanın yükselişini anlatırken konuya kısa ve öz olarak şöyle değinmiştir: "[Mikail'den sonra] Geride Yabgu [Musa], Tuğrul Bey Muhammed ve Çağrı Bey Davud adlı üç çocuğu kaldı. Selçuk'a bağlı kavim ve kabileler onlara itaat eder, emir ve yasaklarından dışarı çıkmazlardı (*fe-a'tahum 'aşa'iruhum ve vakafe 'inde emirihim ve nehyihim*)."[122] Hüseyni de (Musa Yabgu ve Çağrı'yı dışarıda bırakarak) "Muhtelif kabileler ve Türkler (*el-kaba'il ve'l-etrak*), Mikail'in en büyük oğlu olan Ebu Talib Tuğrul Bey'in etrafında toplandılar" diyerek benzer bir fikir belirtir.[123] Ancak başka kaynaklar Mikail'in vârislerinin çetrefil bir süreçten sonra yönetime geldiklerini belirtirler. Reşideddin (verdiği soyağacı yanlış olmakla birlikte) erken Selçukluların karşı karşıya kaldıkları sorunu ima ederek, "[Selçuk'un] beş oğlu vardı, İsrail, Mikail, Musa Yabgu, Yusuf ve Yunus ve hepsi önder ve en kıdemli olmaya layıktı (*heryek şaheste-yi amiri ve derhvar-i mihtari büd*).[124] Aile üyeleri arasındaki ilişkiler konusunda kaynaklardaki bu çelişkiler, ne yazık ki izlenebilmesi zor bir dinamik yaratıyordu,[125] ama aynı zamanda bizim Selçuklular arasındaki hükümdarlık mücadelelerini ana hatlarıyla anlayabilmemiz için yeterli bilgi vermektedir.

Çağrı ve Tuğrul'a hanedan içindeki en önemli muhalefet, bir noktada yabgu unvanını almış olan amcaları Arslan İsrail b. Selçuk'tan gelmişti.[126] Ancak yabgu teriminin tam ne anlama geldiği tartışmalıdır.[127] Arslan İsrail'in hanedanın "en önde geleni" olmasa da, 11. yüzyılın başlarında Selçuklu hanedanının önde gelenlerinden biri olduğu açıktır. Sonradan gelenler, en azından kendi soyundakiler, Arslan İsrail'i, "aşiretin en iyisi ve en kıdemlisi" olarak tanımlamışlardı.[128] Ancak kıdemin, ilk doğan, yani en büyük çocuk olmasından mı kaynaklandığı çok net değildir; Avrasya göçerleri arasında, yöneticiliğin kıdemle belirlenmesi çok da tipik bir uygulama değildi.[129] Türklerde geleneksel olarak kıdem büyükten, küçük kardeşe geçer – örneğin Göktürklerde durum böyledir.[130] Bu geleneğin sürdüğünü, Alp Arslan'ın ölümünden sonraki Kavurt'un

Şekil 2 Selçuklu hanedanının soyağacı, bu kitapta adı geçen ve aidiyeti konusunda fazla kuşku duymadığım önemli Selçukluların birbirleriyle olan akrabalık ilişkilerini göstermektedir.

ayaklanmasından anlıyoruz. Kavurt, Alp Arslan'ın kardeşi olarak saltanatın başına geçmek istiyordu, Melikşah ise Alp Arslan'ın yalnızca oğluydu.[131] Eğer Mikail, Selçuk'un en büyük oğlu idiyse (ki öyle olduğu söylenmektedir), Arslan İsrail de aşiretlerin başına Mikail'in oğulları Çağrı ile Tuğrul'un değil, kardeşi olarak kendisinin gelmesinin doğru olduğunu düşünüyor olmalıydı.

Buna ek olarak, Gazneli Mahmud'un, Maveraünnehir'deki seyahatlerinde kaydettiği gibi, Arslan İsrail, belki de kısmen en kıdemlileri olduğu için, aşiretlerin geniş desteğine sahipti; ayrıca onlara yukarıda anlatıldığı gibi (s. 71) otlaklar bularak ve yağmalama olanakları sağlayarak, yaşam biçimlerine bağlı ihtiyaçlarını da karşılıyor olmalıydı. Arslan İsrail büyük olasılıkla bu doğrultudaki başarılarından ötürü Gazneli yöneticileri rahatsız ediyordu ve bu nedenle 416/1025'te Gazneli Mahmud tarafından esir alınarak, Hindistan'da bir kaleye kapatılmıştı.[132] Gazneliler, Arslan İsrail'i hapsederek, yalnızca taraftarlarının ortalığı talan etme cesaretini kırmayı değil, aynı zamanda aşiret içindeki konumunu kullanarak Selçuklu hanedanının diğer üyelerini etkilemeyi de umuyorlardı.

Dolayısıyla Arslan İsrail'in akrabaları Gazne Sultanı Mesud'dan onun serbest bırakılmasını istediklerinde, Mesud bunu kabul etmiş, ama "Arslan'ı Belh'te huzuruna getirip ona kardeşinin çocukları Tuğrul Bey, Çağrı Bey ve Yabgu'ya [Musa] haber gönderip doğruluk üzere olmalarını, fitne ve fesattan el çekmelerini tavsiye etmesini emretti."[133]

Selçukluların en kıdemlisi Arslan İsrail'in hapse atılması, hanedan içinde kimin başa geçeceği konusundaki çatışmaları alevlendirmişti; *Melikname*'ye göre bu çatışmada Karahanlılardan Buharalı Ali Tegin'in parmağı vardı, Hem İbnü'l-Esîr, hem de Mirhond, Ali Tegin'in, aşiretin başına geçmesi için Tuğrul ve Çağrı'nın amcaoğlu Yusuf b. Musa b. Selçuk'u aday gösterip Selçukluları bölmeye çalıştığını söylerler. İbnü'l-Esîr'e göre "Ali Tekin'i [Tegin] böyle bir hileye başvurmağa sevkeden âmil Tuğrul ve Çağrı Beylere karşı Yusuf'tan, onun kavim ve adamlarından istifade etmek, bunun için de onları birbirine düşürerek dirlik ve düzenlerini bozmak istemesiydi."[134] Ali Tegin'in, Yusuf'u hangi pozisyona aday gösterdiğini İbnü'l-Esîr, Emir İnanç Yabgu unvanıyla "ülkesindeki bütün Türklerin reisi (*et-tekaddum 'alâ cemi' el-Etrake'l-leziyne fi vilâyetihi*),"[135] Mirhond ise "Türkmenlerin beyi" (*riyaset-i terakime*) ya da "Türkmenlerin önderi ve yöneticisi" (*imaret ve hukumet-i turkman-ra*) olarak tanımlıyordu.[136] Bu girişimin sonuçları iki kaynakta farklıdır; İbnü'l-Esîr, Yusuf'un tek kelimeyle Karahanlıların çevirdiği bu dolabı kabul etmediğini söylerken, Mirhond, kabul ettiğini ve sonradan amcaoğullarıyla [Tuğrul ve Çağrı] giriştiği savaşta öldüğünü öne sürer. Aslında öykünün ima ettikleri bundan daha önemlidir. I. Bölüm'de öne sürüldüğü gibi *Melikname*'nin meşrulaştırma çabası içinde yazıldığını ve söylenenleri olduğu gibi kabul etmemek gerektiğini tabii ki biliyoruz. Gene de satır aralarından, aşiret politikalarına ilişkin bazı ipuçları edinmek mümkündür. İlk olarak Selçuklu hanedanının yetkilerinin, en azından Maveraünnehir'deki bazı Türkmenler tarafından zaten kabul edilmiş olduğu açıktır; Ali Tegin'in Selçuklulardan korkmasına karşın, bunu değiştirmeye gücü yetmiyordu. İkinci olarak da Ali Tegin, Selçuklulara bağlı aşiretlerin "bey" ya da "emirlerini" atamada

bazı yetkilere sahipti. Mirhond'a göre bu durumun göçebe aşiretler tarafından kabul edildiği anlaşılıyordu, çünkü Yusuf, aşiretlerin "il" ve "ulus" (başka bir ifadeyle aşiret) işlerini düzenlemeye ve "alem-i devleti" yükselmeye başlamıştı.[137]

Arslan İsrail'in hapse atılması ve Yusuf'un ölümüyle, Mikail'in oğulları Tuğrul ve Çağrı, *Selçukıye* beyliği üzerinde pamuk ipliğine bağlı bir yetki kazanmıştı; pamuk ipliğine bağlıydı, çünkü yetkileri Selçuklu hanedanının diğer üyeleri ve başka Türkmen aşiretlerinin üyeleri tarafından sınanıyordu, ayrıca Çağrı ile Tuğrul'un ilişkileri de sonraki kaynakların inanmak istediği kadar sorunsuz değildi. Mikail'in oğullarının tarafında olan Türkmenler bile kendi içlerinde bir bütün olup her zaman birlikte hareket edemeyebiliyorlardı. Beyhaki, Gazneliler ile Selçuklular arasında 426/1034'te yapılan ve Sultan Mesud'un Selçukluları kendisine bağlamayı tasarladığı pazarlıkların başarısızlıkla sonuçlanmasını şöyle aktarıyordu: "Türkmenlerden üç elçi vardı [*se resul ez turkmanan*], bunlardan [Türkmen] biri [Musa] Yabgu'dan, biri Tuğrul'dan ve biri de Davud'dandı [Çağrı]."[138] Mesud, bunların üçüne de hilat yollayarak hiçbirini öbüründen ayırt etmemiş, böylece eşit konumda olduklarını belirtmişti. Ancak İbnü'l-Esîr, bu üç kişinin birbirinden bağımsız hareket edebildiklerini de belirtiyor, Mesud'un 429/1038'de Selçuklulara karşı düzenlediği sefer sırasında yaptığı barış önerilerine, Musa Yabgu'nun olumlu, Tuğrul ile Çağrı'nın ise olumsuz yanıt verdiklerini söylüyordu.[139]

Birbirine rakip akrabalar arasındaki gerginlikler, Horasan'ın en büyük kenti Nişabur'un 431/1040'ta fethedilmesiyle açığa çıkmış görünmektedir. Bir boy beyi olarak görülmek yerine, bir İslam hükümdarı olmak isteyen Tuğrul'a, Doğu'nun ve Batı'nın Sultanı (*Sultanü'l-Maşrık ve'l-Magrib*) unvanının bu sıralarda verildiği söylenir.[140] Ancak Tuğrul kendine hangi unvanları yakıştırırsa yakıştırsın, akrabalarına bazı ödünler vermesi gerekiyordu. Bunun sonucu olarak Tuğrul Nişabur'da bir anlaşma hazırlayarak, hem fethedilen, hem de ileride fethedilecek toprakları bölüştürmeye karar verdi. Orta Asya kardeşi Çağrı'ya, Ermenistan ve Azerbaycan da Arslan İsrail'in oğlu Kutalmış'a verildi.[141] Tuğrul'un burada çok

fazla seçme hakkı yok gibiydi, çünkü Irakiye Türkmenleri büyük olasılıkla bu bölgelere zaten sızmaya başlamıştı bile ve aslında Arslan İsrail'e bağlı olan Irakiye'nin, Mikail'in yönetime el koyan oğulları yerine, Kutalmış'ı önder olarak kabul etmeleri daha olası görünüyordu.[142] İbrahim Yınal'a ileride fethedilecek Kuhistan ile Gürgan'ı (Cürcan), Musa Yabgu'nun oğlu Hasan'a da (Ebu Ali Hasan) Herat, Buşenc (Buşeng), Sistan ve Gur topraklarını bırakmıştı.[143] Halihazırda Selçukluların denetimi altındaki güvenlikli toprakları yalnızca Tuğrul ve Çağrı'nın alması dikkat çekiciydi, yani aslında Tuğrul akrabalarına fazla ödün vermiş de değildi.

İslam tarih yazımı geleneği, Tuğrul'un diğer hanedan üyelerinden üstün olduğu izlenimini bırakmaktadır. Beyhaki'nin bazı sözleri bunu destekler niteliktedir, örneğin İbrahim Yınal, 429/1038'de Tuğrul için "bizden daha kıdemli" (*mihtar-i ma*) demiştir.[144] Ancak Tuğrul'un üstünlüğü gerçekte tartışmaya açıktı. Tuğrul tahtta oturmak gibi bazı hükümdarlık simgelerini ve geleneksel Samani unvanı olan Horasan Emiri[145] unvanını benimsemiş olabilir, ama bunların diğer akrabaları için çok anlamlı olup olmadığı net değildir. Sikkelere bakarak Tuğrul ile Doğu'nun hükümdarı kardeşi Çağrı arasında, güç ve yetki simgeleri konusunda bir mücadele yaşandığını söyleyebiliriz.[146] Ertaş ve Musa Yabgu gibi hanedanın diğer üyeleri de Herat ve Sistan konusundaki bu iktidar mücadelesi içinde yer almışlardır.[147] Tuğrul'un yetkilerine bir tehdit de İbrahim Yınal'dan gelmişti.[148] Beyhaki'ye göre İbrahim Yınal taraftarları Tuğrul ve Çağrı'nınkilerden farklıydı. Beyhaki, Mikail'in oğullarının taraftarları olan –olduğu varsayılan– grupları, daha önce de belirtildiği gibi tam birlik oluşturmasalar da "Selçukiyan", Yınal'ınkileri de "Yınaliyan" olarak adlandırıyordu.[149] İbrahim Yınal çoğu kez Mikail'in oğullarıyla işbirliği içindeydi; Nişabur halkına yazdığı mektupta kendini üç kardeşin "öncüsü" (*mukaddime*) olarak tanımlıyordu[150] ve Tuğrul bazen kendisine nereye saldırması gerektiğini söylüyordu.[151] Ancak Yınaliyan, en azından Mikail'in oğullarına karşı bir kereden fazla ayaklanan, ne var ki sonunda yakalanarak güç bela idam edilen İbrahim'in ölümüne değin, kendine göre önemli bir siyasal güç olmaya devam etmiş-

ti.[152] Bunda taraftarının desteği kuşkusuz etkili olmuştu; Ebu'l-Ferec'e göre Tuğrul, Yınal'ın bölgesindekileri etkisi altına alabilme becerisinden korkuyordu: "Sultan [Tuğrul], İbrahim'in kendisini İran'ın hâkimi kılacağından ve Guzzaye [Guz] ordusunu kendisiyle birlikte ayaklanmaya ikna edeceğinden korktuğu için alelacele [son ayaklanmayı bastırmak için] İran'ın [üzerine] yürüdü."[153] Yınal eski bir unvandı ve aşiret içinde, veraset yoluyla edinilmiş bazı hakların göstergesi olabilirdi, İbrahim ve taraftarları da bu hakları korumaya niyetliydiler.[154] İbrahim Yınal adına basılan tek sikkede Tuğrul'a hiçbir gönderme yoktu ve hükümranlığı simgeleyen yay ve ok motifi, İbrahim'in bu doğrultudaki iddialarını ima ediyordu.[155] Tuğrul'un 455/1063'te ölmesi yeni bir iktidar mücadelesine yol açmış, Çağrı'nın iki oğlu, Alp Arslan ve Süleyman sultanlık için çekişmeye başlamışlardı. Bu iki aday da genel kabul görmemişti, çünkü Kutalmış, Tuğrul'un ölümünü fırsat bilerek, sonucu başarısız olsa da kendi iktidar mücadelesini başlatmıştı.[156]

Aile üyeleri arasındaki bu durmak bilmeyen çekişmeler, ortak egemenlik kavramının erken Selçuklu döneminde henüz genel kabul görmediğini düşündürür. Selçuklu ailesinin üyeleri daha çok yönetimi ele geçirebilmek için birbirleriyle rekabet içinde olmuş ve tıpkı 12. yüzyılın sonlarında Cengiz Han'ın kendisini Moğolistan'daki Türk-Moğol aşiretlerinin yüce hanı ilan edebilmesi gibi, hem akrabaları hem de taraftarlarınca yetkilerinin tanınmasını ummuşlardır.[157] Aşiretler bu siyasal mücadelede etkin rol oynamışlardı. Sıbt, "Türkmenler ile Türklerin", Irakiye'den büyük destek alan Kutalmış'a katıldıklarını anlatır,[158] ayrıca önceden gördüğümüz gibi İbrahim Yınal taraftarları da Yınal'ın Tuğrul'a meydan okumasına izin vermişlerdi. Siyasal mücadeleleri kazanılmasında aşiretlerin desteği can alıcı role sahipti.

Irakiye Türkmenlerinin Selçuklu Ailesiyle İlişkileri

Zaman içinde Selçuklu ailesi Khazanov'un tanımına uymuş ve aşiretin ileri gelenleri taraftarlardan uzaklaşmaya başlamıştı: "Yönetimde olan kesim, diğer kesimlerin bir kopyası olmaktan çıkar,

bütünüyle ya da kısmen söz konusu toplumun klişeleşmiş soyağacından uzaklaşmaya başlar, ayrı hükümdarlık ve soy kuralları edinir ve en önemlisi ayrı bir zümre haline gelir."[159] Ancak bu yöneliş, 11. yüzyılın ilk yarısında henüz kendini belli etmiyordu, belki de Melikşah'ın sultanlığına kadar, hatta daha sonra da pek dikkat çekmemiş, ancak Sultan Sencer'in Türkmenler tarafından ele geçirildiği 12. yüzyıl ortalarında –geç kaynaklar Selçukluların Sencer'e ihanet ettiğini düşünür– doruk noktasına ulaşmıştı.[160]

Dolayısıyla Selçuklulara karşı muhalefet mutlaka, hanedanın romantik bir eşitlik düşüncesine dayandırdığı statüsünü yükseltme girişimlerine gücenen aşiretlerin yarattığı bir şey değildi. Daha çok Selçukluların hanedan politikaları ile hükümdarlık çekişmelerine bağlı bir durum izlenimini uyandırıyordu. Mikail'in oğullarına karşı gelişen muhalefetin en şiddetli ve sürekli olanı belli bir Türkmen grubundan, Arslan İsrail'in taraftarlarından, yani Irakiye'den kaynaklanmaktaydı.[161] Önderlerinden yoksun kalan grup, onları bastırabilmek için çeşitli seferler yapan Gaznelilere kızgınlıklarıyla Horasan'da yağmalamalara girişmiş, ortalığı yakıp yıkmışlardı. Üzerlerine yollanan her ordu, onları biraz daha batıya doğru, Horasan'dan Isfahan'a, oradan da Azerbaycan'a doğru itmişti. Sayıları azımsanmayacak bir başka grup Horasan'da kalarak bütün dikkatlerini Harezm'i yağmalamaya yöneltmiş, ama sonunda onlar da Gürgan'a kovalanmışlardı. Üçüncü bir grupsa, ilk gruba katılmış, İran'dan Azerbaycan ve ötesine geçerken yol boyunca her yeri talan etmişti.[162] Bu grupların yaptıklarına ilişkin bilgileri aktaran temel kaynak İbnü'l-Esîr'e göre,[163] İran ve Kafkasya'da, Selçuklu fetihleri sırasındaki yağmalama ve yıkımın büyük bölümünden sorumlu olanlar bu gruptu ve yazar, bu grup ile Selçukıye[164] –anlaşıldığı kadarıyla Mikail'in oğulları ve onların taraftarları– arasında kesin bir ayrım yapıyordu.

Bu Irakiye grupları bile bütünüyle kontrol edilemez bir güruh değildi, Revvadilerin başındaki Tebrizli Vehsuzan ve Hemedanlı Ebu Kalicar gibi tanınmış yerel İranlı beyler, bu grupları kuşkusuz kendi isteklerine göre dizginleyebilmek amacıyla kız alıp veriyorlardı (*saharahum*).[165] Irakiye'nin kendi önderleri ya da kumandanları (*mukaddem*) vardı; bunların sayısı oldukça yüksek olmalıydı,

çünkü Gazneli Mesud, Nişabur'da yaklaşık 50'sini idam etmesine karşın, onları durduramamıştı. Ayrıca, en azından ikinci Irakiye grubunda "emir"ler de vardı ve bunların adları kayıtlara geçmişti: Göktaş, Büke, Kızıl, Yağmur, Anasıoğlu ve Mansur.[166] Emirler ile mukaddemler arasındaki fark çok net değildi, ama belki burada zaman zaman ayrılarak bağımsız silahlı yoldaş grupları oluşturan, sonra da çıkarlarını koruyabilmek amacıyla yeniden birleşen çok çeşitli altgruplar söz konusuydu. Irakiye ile Mikail'in oğulları arasında şiddetli bir düşmanlık vardı. 433/1041-2'de Irakiye, Azerbaycan dağlarına kaçmak zorunda bırakılmıştı, çünkü "daha önce ahalisine yaptıklarından dolayı orada ikamet edemediler, ayrıca İbrahim Yınal da arkalarından geliyordu. Bunlar İbrahim Yınal ile iki kardeşi Tuğrul Bey ve Davud'a bağlı olduklarından İbrahim Yınal'dan korkuyorlardı."[167] Tuğrul'un, Büveyhi hükümdarı Celâlü'd-Devle'ye Türkmenlerle ilgili yazdığı mektup, Irakiye ve Selçuk beyleri arasındaki düşmanlığın bir kanıtıdır:

> Bu Türkmenler (*ha'ulâ'i et-terakime*) bizim kullarımız, hizmetçilerimiz, reaya ve tebaamız olup emrimizi tutar, kapımızda hizmet ederlerdi; fakat ne zaman ki Mahmud b. Sebüktekin hanedanının işini halletmeğe kalkıştık ve Harezm işini yoluna koymak için yapılan daveti kabul ettik, işte o zaman bunlar Rey'e gittiler, orada bozgunculuk ve fesat çıkarmağa başladılar. Bu yüzden Horasan'dan askerlerimizle üzerlerine yürüdük. Onların eman dileyeceklerine, affımıza ve merhametimize sığınacaklarına inanıyorduk, fakat onları korku istila etti, haşmetimiz onları bizden uzaklaştırdı. Ne olursa olsun onları itaat ettirerek bayrağımız altına iade etmemiz; ister yakında, ister uzakta olsunlar, ister yükseklere (dağlara) çıksınlar ister ovalara insinler, bu inatçı asilere ceza olmak üzere şiddetimizden bir parça tattırmamız lazımdır.[168]

İbnü'l-Esîr'in anlattıklarının, Tuğrul'u ideal bir Müslüman hükümdar olarak göstermek isteyen daha sonraki tarih yazımından kaynaklandığı açıktır. Irakiye'nin kendisini Tuğrul'un "reaya"sı olarak görmesiyse, hiçbir geleneksel tanıma uymaz. İbnü'l-Esîr'e göre Tuğrul'un Irakiye'yi huzura çağırmasına verdikleri yanıt bu duruma açıklık getiriyordu:

Bizi tevkif etmek niyetiyle bir araya toplamak niyetindesin. Korktuğumuz için senden uzak duruyoruz. Şimdi buraya [Diyarbakır] konaklamış bulunuyoruz; eğer üzerimize yürüyecek olursan Horasan'a veya Diyar-ı Rum'a gideriz ve hiçbir zaman seninle beraber olmayız.[169]

Tuğrul ile Irakiye arasındaki düşmanlığın kaynağında, Tuğrul'un kendisini saygıdeğer bir Müslüman hükümdar olarak gösterme çabasının Irakiye tarafından bozulmasından çok, asıl, Selçuklu hanedanı üyeleri arasında sürdüğünü belirttiğimiz gerginlik yatıyordu. Arslan İsrail'in hapsedilmesinden sonra taraftarları büyük olasılıkla otlak ve ganimet arayışlarını fazla sürdürememişti; Tuğrul ve Çağrı'ya gelince, onlar da kendi taraftarları gözünde konumlarını sağlamlaştırmanın peşine düşmüşlerdi. Bu, Irakiye'nin Mikail'in oğullarına neden katılmadığını açıklıyordu. Orta Asya'daki kaynaklar, özellikle de artan kuraklık nedeniyle sınırlıydı. Buna ek olarak Mikail'in oğullarının aşiretlerin önderliğini üstlenmesi genel olarak kabul görmüyordu. Yukarıda belirtildiği (s. 79) gibi Tuğrul'un ölümünden sonra Kutalmış başa geçmek istemişti. Hatırlanacağı gibi Kutalmış'a 431/1040'ta Nişabur'da, ağırlıklı olarak Irakiye'nin yaşadığı Azerbaycan ve Kafkasya'daki topraklar verilmişti. Başka kaynaklardan anladığımız üzere Kutalmış, çok sonraları bu bölgede bulunmuş, Kars ve Gence gibi kentleri kuşatma altına almıştı.[170] Ayrıca Kutalmış'ın yönetimi ele geçirme girişimlerine en büyük desteği, çoğunun Irakiye olduğu sanılan Türkmenlerin verdiği de bilinmektedir. Sıbt'a göre Kutalmış'a bağlı Türkmenlerin sayısı 50.000'den az değildi; bu sayı epeyce abartılı olsa da, arkasındaki desteğin az olmadığını gösterir.[171] Irakiye'nin Tuğrul'a beslediği düşmanlık, büyük olasılıkla onun önderliğini kabul etmemelerinden ve sahip oldukları kaynakları onun taraftarlarına kaptırmamak için verdikleri mücadeleyi kaybetmemelerindendi.

Selçuklular ile "Guz" arasında bir karşıtlık bulunduğu algısının kökeninde muhtemelen Irakiye ile Mikail oğulları arasındaki düşmanlık vardır. Kaynaklar bu düşmanlığı vurgulamakla birlikte, gerçeğin bundan daha karmaşık olabileceğine ilişkin bazı gös-

tergeler bulunmaktadır. Örneğin Ebu'l-Ferec'e göre, İbnü'l-Esîr'in Irakiye'nin önemli önderlerinden biri olarak tanıttığı Kızıl,[172] evlilik yoluyla Tuğrul'la hısım oluyordu, yani Tuğrul'un ya da Mikail'in kız kardeşinin kocasıydı.[173] Buna ek olarak Ebu'l-Ferec, Tuğrul kendisini Nişabur'da sultan ilan edince ve Çağrı Orta Asya'daki konumunu pekiştirince, aynı Kızıl "Rey kentine ... yerleşti" demektedir.[174] Rey, Horasan'daki önemli kentlerden biriydi ve Tuğrul, Kızıl'ın bu paha biçilmez ganimete el koymasına ses çıkartmamışsa bunun iyi bir nedeni olmalıydı. İbnü'l-Esîr'e göre, Kızıl, 420/1029'da, Tuğrul'un buraya gelmesinden çok önce Rey'e gelmişti, ama daha da ilginç olan İbnü'l-Esîr'in 432/1041 yılında "Oğuzların Irak kolu emiri Kızıl bu sene Rey'de öldü ve oraya bağlı bir nahiyede defnedildi" demesiydi.[175] Bu, kentle uzun süreli bağların olduğunu ima eder ve belki de Ebu'l-Ferec'in dediği gibi, Tuğrul Horasan'ın denetimini sağlama aldıktan sonra bile Irakiye mensubu olan hısımının Rey'i yönetmesine izin vermişti. Eğer durum bu idiyse, Irakiye'yle olan bağlantının Selçuklu sultanlarına leke düşürmesini engellemek için bu gerçek –Kızıl'ın Tuğrul'la hısım olması– bilinçli olarak İslam kaynaklarından çıkartılmış olmalıydı.

Bu veriye dayanarak, Irakiye ile Mikail oğulları arasındaki ilişkilerin kuşkusuz kaynakların çoğu kez bizi inandırmaya çalıştıklarından daha karmaşık olduğunun altının çizilmesi gerek; zaten bunu destekleyen noktalar bölümün başında belirtilmiştir. Aşiretler, Selçuklu hanedanıyla birlikte ya da onlara karşı hareket eden bütünlüklü, homojen bir yapıya sahip değillerdi; buna karşılık, hanedan da birlik içinde değildi, önderlik mücadeleleriyle bölünmüştü. Başlangıçta tamamen göçebe olmayan Selçuklu aşiretleri, yerleşik ya da yarı-yerleşik unsurları da kapsıyorlardı. Aşiretler arasında sürekli olarak bölünme ve yeni gruplar oluşturma eğilimi vardı. Bu parçalanma eğilimi, bir sonraki bölümde ele alınacağı gibi Türkmenlerin askeri taktiklerinde bile kendisini gösteriyordu.

III
Savaş, Fetih ve Göçler
1055'e Kadar Orta Asya, İran ve Irak'ta Selçuklular

Geleneksel olarak komşularının gözünde Orta Asyalı göçebelerin en büyük becerisi savaştı.[1] Bunun için de Abbasiler orduya, hanedana (fiilen olmasa da kâğıt üstünde) bağlı kalmaları beklenen köle askerleri alıyor ve bunları, başka küçük toplulukların varlığına karşın Orta Asya Türklerinden seçmeyi yeğliyordu.[2] Bizans ordularında da genellikle çok sayıda Türk kökenli paralı asker bulunurdu.[3] Hem Bizans, hem de Ortadoğu uzunca bir süredir Türki göçebe gruplarının saldırılarına aşinaydılar. Kırım ve Doğu Avrupa'daki Bizans toprakları, çoğu kez Peçenekler gibi çeşitli Türki gruplarının hedefindeydi.[4] İran'ın Turan'la, yani bozkır dünyasıyla yaşadığı çekişmelerse, Firdevsi'nin *Şehname*'sinde ölümsüzleştirildiği gibi, İran tarihinin en çok işlenen konularından biriydi. 5. yüzyıl gibi erken bir tarihte Sasani imparatorları, İran'ın zenginliklerinin Türkler tarafından talan edilmesini engelleyebilmek amacıyla Hazar bozkırlarının sınırına büyük bir duvar inşa etmişlerdi.[5] Bizanslıların bozkır savaşlarının yapısını iyi bildikleri,

11. yüzyılda konuyu ayrıntılarıyla ele alan Kekaumenos'un *Strategikon* adlı askeri incelemesinden anlaşılmaktadır.[6]

Batı Asya'daki yerleşik devletler için Türk istilaları yeni bir şey değildi, Bizans ve İran yüzyıllardır göçebelerle uğraşıyorlardı. O tarihe kadarki saldırılar çok ender olarak devletin merkezini tehdit edecek nitelikteydi. Verdikleri zararın kalıcı olması da çok görülen bir şey değildi, yağmalamadan ve bazı imtiyazlar elde ettikten sonra genellikle bozkırlara geri dönüyorlardı.[7] Bizanslıların, Gaznelilerin ve Büveyhilerin Selçuklulara karşı etkin bir direniş gösterememelerinin siyasal nedenleri vardı. Ancak bu başarısızlık, bu devletlerin yalnızca iç işlerindeki zayıflıklara bağlanamazdı, çünkü üçü de, aynı dönemde başka gruplara karşı askeri başarılar elde edebilmişlerdi. Bizanslılar, her ne kadar Peçenekler ile Oğuzların Doğu Avrupa içlerine ilerlemelerini engellemeyi her defasında başaramasalar da, bu Türk grupları, imparatorluğa hiçbir zaman hayati bir tehdit oluşturmamış[8] ve Bizans Suriye'ye doğru genişlemesini 11. yüzyıl boyunca da sürdürmüştü.[9] Horasan'daki yenilgilerine karşın Gazneliler, Hint seferlerinde başarı elde etmeye devam etmiş,[10] gerilemekte olan Büveyhiler bile 426/1034 gibi geç bir tarihte Gaznelilerden Kirman'ı alabilmişlerdi.[11] Hem Bizanslıların hem de Gaznelilerin, büyük olasılıkla birkaç sınırda birden savaşmanın aşırı baskısını yaşamaları aslında, sorunun yalnızca, onları askeri başarısızlığa sürükleyen bir devlet içi yönetim bozukluğuna bağlanamayacağını gösterir.

Selçukluların başarısının nedenini anlayabilmek için, bu bölümde Selçukluların askeri yetenekleri ve uyguladıkları taktikler ele alınacaktır. Öte yandan, Selçuklu savaş yöntemlerini incelemek, salt askeri açıyla sınırlı bir olgu değildir. Savaş bir yaşam biçimiydi ve Selçuklu fetihleri, Türkmenlerin batıya göçleriyle çok yakından ilişkiliydi, hatta neredeyse ondan ayrı tutulması mümkün değildi. Aşağıda da vurgulayacağım gibi, 11. yüzyılın ilk yarısında Selçuklu güçlerinin, ağırlıklı olarak bozkır ordu geleneğine bağlı olduğunu söyleyebiliriz. Ordudaki en kökten değişiklik, Bağdat'ın 1055'te ele geçirilmesinden sonra, önce Türkmenlere ek olarak düşünülen, ama sonra onların yerini alan gulam (köle askerler) sisteminin

benimsenmesi, böylece Tuğrul'un ordularını, silahlı göçebe gruplarından daha geleneksel ve profesyonel ordulara dönüştürmesi sonucu meydana gelmiştir. Her şeye karşın, V. Bölüm'de ele alınacağı gibi, Anadolu ve Kafkasya'ya yapılan seferlerin büyük bölümü gulam birlikleriyle değil, Türkmenlerle yapılmış ve onların savaş yöntemleri kullanılmıştır. Dolayısıyla bu bölümde gulam sistemi öncesi –Orta Asya, İran ve Irak'ta yapılan ilk Türkmen fetihleri dönemi– ayrıntılarıyla ele alınmaya çalışılacaktır.

Selçuklu Taktikleri

Selçukluların kullandığı taktikler birçok açıdan, Peter Golden tarafından ayrıntılı olarak incelenmiş olan Avrasya bozkırlarına özgü taktiklerdi. Golden'a göre, bu taktikler 350-1200 arasında, bazı ufak teknolojik yenilikler dışında fazla değişiklik göstermeden sürdürülmüştür.[12] Her ne kadar bozkır orduları "kendilerini serbestçe akışa bırakan, taktiklerini yol boyunca sanki doğaçlama geliştiren gevşek kuvvetlerin" birliği gibi görünseler de, aslında "Avrasya göçebe orduları iyi örgütlenmiş ve disiplinli" ordulardı.[13] Bir önceki bölümde önerdiğimiz gibi Selçuklu ordularını, her zaman tek bir birleşik güç olarak algılamak mümkün değildir, çünkü aşiretler genellikle bir Selçuklu beyinin ya da öbürünün ya da Irakiye örneğinde olduğu gibi birkaç kumandanın etrafında kümelenme eğilimi içindeydiler. Ender olarak bunlar, eğer işlerine geliyorsa ortak bir düşmana karşı birleşebiliyorlardı, ama hiçbir zaman sonradan Moğol ordularının yaptığı gibi aynı amaca yönelmiş tek bir güç olarak hareket etmiyorlardı. Önderlik yarışı içinde olan Selçuklu beyleri arasındaki siyasal bölünmelere karşı, Türkmen orduları şaşırtacak kadar disiplinli ve uyum içindeydi. Irakiye, Cezire'de Arap Ukayliler tarafından tehdit edildiği zaman "Anasıoğlu ve Boğa'nın [Büke] riyasetinde Diyarbekir'de bulunan Oğuzlara haber gönderip Araplara karşı kendilerine yardım etmelerini istedi; bunun üzerine onlar derhal Musul'daki Oğuzların yardımına koştular."[14] Aşağıda anlatılacağı üzere, stratejileri tartışmak üzere savaş meclisleri toplanırdı ve Türkmenler bazen, İbrahim Yınal'ın

Nişabur'a giren adamları gibi oldukça dağınık ve düzensiz bir görünüm içinde olabiliyorlardı,[15] ama bunun altında önemli ölçüde bir disiplin ve eşgüdüm saklıydı.

Sahte Geri Çekilme

Savaş sırasında geri çekilerek, düşmanın zaferi garantilemiş gibi hissetmesini sağlamak ve beklenmedik bir anda saldırmak klasik bir göçebe taktiğiydi[16] ve Selçuklular tarafından başarıyla uygulanmaktaydı. Nisa yakınlarında Gaznelilere karşı 426/1034'te kazanılan zafer, bu yöntemle kazanılan en erken zaferlerden biriydi.[17] Başlangıçta Gazneliler birkaç yüz göçmeni öldürmüş ve Mesud'a kazandıkları ünlü zaferle ilgili raporlarını yollamışlardı, ama sonra korkunç sonuçlar doğuran bir tuzağın içine çekilmişlerdi. Beyhaki, bir görgü tanığının sözlerini alıntılayarak, Gazneli kumandan Beydoğdu'nun ordusunun başlangıçta kazandığı zaferden sonra nasıl yok edildiğini anlatır:

> Beydoğdu'nun emirlerine uysalardı bu felaket başlarına gelmezdi ama uymadılar ve herkes istediği gibi hareket etmeye başladı, çünkü çok sayıda kumandan vardı. Burayı terk edene kadar tedbirli ve dikkatli hareket ettiler ve her adımda düzenli ilerlediler. Orta, sağ ve sol kanatlar, [diğer] kanatlar, ordunun gerisinden gelen ordugâh halkı, öncü ve artçı kuvvetler hepsi düzgün ilerledi. [Selçukluların] çadırlarına ulaştıklarında birkaç boş çadır, hayvanlar ve çobanlar gördüler ve kumandan "dikkat edin de bir şeyler yanlış gitmesin ve düzeninizi koruyun ki, öncü birlikler ilerleyebilsin ve durumu doğru dürüst inceleyebilsinler, çünkü düşman bozkırın kıyısında ve pusu kurmuş durumda" dedi. Emre uymadılar ve öncü kuvvetlerimiz harekete geçti ve çadırların, [içindeki] bez eşyanın ve koyunların üstüne üşüştüler ve bir sürü insan öldürdüler. Türkmenlerin yenildiğine dair ilk raporun [nedeni] buydu. Kumandan durumu -yani işlerin yolunda gitmediğini- görünce [ordunun] merkezini harekete geçirdi. Onlar da dağıldı ve düzen bozuldu. Hassa [birlikleri] düşmanın pusu kurduğu köye ulaşınca, çarpışma başladı. Fil üstündeki Hace Hüseyin'le savaşmaya başladılar. Çarpışma olabileceği kadar şiddetliydi, çünkü düşman cesurdu ve iyi savaştı, ilk saldırıda düşmanın

> kaçacağını düşünüyorlardı, ama tam tersi oldu. Hava ısınmaya başladı, kum çok sıcaktı ve hem ordu hem de hayvanlar susuzluktan halsiz kaldı. Arkalarında bir akarsu vardı ve bazı tecrübesiz kumandanlar, "ordu savaşarak ve kaçarak geri çekilmeli ki suya erişsin" dediler. Geri çekilmenin yenilgiye eşit olduğunu fark edemediler. Sıradan askerler, kumandanın bilgisi dışında geri çekilmenin ne anlama geldiğini anlayamazlardı. Düşman bunu görünce, saklandıkları yerlerden fırladı ve azimle ilerledi. Kumandan Beydoğdu'nun aklı karıştı, umutları kırıldı, dişi bir filin üstünde gücünü kaybetmiş oturuyordu; olanları anladığı zaman, ordu kaçmıştı, düşman da bütün gücünü savaşa sürmüş ve üstün duruma geçmişti. Düşmanlar filinin etrafını sarınca gulamlar onu yere indirdiler ve bir ata bindirdiler ve savaşarak onu kaçırdılar. Eğer böyle yapmasalardı o da ele geçirilecekti. Akarsuya ve ona ulaşmaya gelince! Kimse kimseye yardım etmedi, herkes kendi başının çaresine baktı. Düşman muazzam miktarda değerli malzeme ve aletlere el koydu. İnsanlarımızın hepsi kaçtı, herkes başka bir yoldan gitti.[18]

Bu örnekte, ganimet bulma umuduyla koşuşturan, disiplinden yoksun güruh Gazne ordusuydu. Safların dağılmasının ve bu tuzağa düşmelerinin çeşitli nedenleri vardı. Hava koşullarıyla Selçuklular kadar baş edemedikleri açıktı. Bunun nedeni taşıdıkları araç-gerecin daha ağır olması mıydı, yoksa Selçukluların nereye tuzak kuracaklarını seçme şansı olduğundan daha iyi hazırlanmaları mı, ya da sadece Selçukluların çöl koşullarında savaşmaya daha alışık olmaları mıydı, bilinmez. Her şeyden öte deneyimsizlik ile disiplinsizliğin birleşmesi, daha küçük rütbeli Gazneli kumandanların savaş alanından kaçmasına neden olmuştu.

Taktik olarak geri çekilme, kuşatma yöntemiyle de birlikte kullanılabiliyordu. Örneğin Hüseyni, Çağrı'nın Mesud'u Belh'te kuşatma altına almasını şöyle anlatıyordu: "Sultan pek ziyade mustarip oldu, ne zaman memleketten çıksa Çakır [Çağrı] Beg, Yabgu ve askerleri bir tarafa çekilir beklerlerdi ve ne zaman memlekete girse onu ve askerlerini muhasara ederlerdi."[19] Bu Gaznelilerin etkili bir karşı saldırı yapmasını özellikle zorlaştırıyordu, çünkü düşman sanki çölün içinde eriyip yok oluyordu.

Selçuklu Silahları

Her ne kadar tarihte Moğollar "okçu halk" olarak anılsa da, bu 11. yüzyıl Türkmenleri için de geçerliydi, çünkü ok ve yay göçebelerin standart silahıydı.[20] Selçukluların Bizans ordularını yenip Anadolu'yu ele geçirmelerindeki "belirleyici üstünlüğün" yay olduğu ileri sürülmüştür.[21] Anadolu'nun düşmesinde bir sürü başka etmen vardı, ama Türkmenlerin okçulukta gösterdikleri hüner ve bunun düşmanlarında yarattığı korku konusunda hiçbir kuşku yoktu. Yayları sayesinde, özellikle de atlı oldukları için, düşmana yaklaşmadan savaşabiliyorlardı.[22] Gerdizi, Irakiye'nin nasıl Gazneli Mahmud'a gidip Horasan'a yerleşme izni istediklerini anlatırken, okçuluk becerilerinin yarattığı tehlikelere dikkat çekmişti. Gazneli kumandan Arslan Câzib, Mahmud'un yaptığı hata nedeniyle dehşete düşmüş ve kararını değiştirmesi için kendisine "ya onları öldür ya da bana izin ver başparmaklarını keseyim ki bir daha ok atamasınlar" diyerek yalvarmıştı.[23]

Kaynaklarda adları pek sık geçmese de, Türkmenlerin büyük olasılıkla yay ve oktan başka silahları da vardı. Hem Avrasya göçebeleri hem de Anadolu'ya göç edenler arasında demirciler ve silah yapımcıları olmasına karşın, bunların çoğu ya ganimet olarak edinilmiş ya da satın alınmıştı.[24] Kalaçor olarak bilinen uzun, kıvrık bir kılıç, yalnızca Gazneliler arasında yaygın değildi, aynı zamanda tipik bir Türk silahı da sayılıyordu, ama Türkmen kılıçları büyük olasılıkla pek nitelikli değildi.[25] Kement de göçebe toplumların tipik bir silahıydı,[26] ama elimizdeki kayıtlarda, yalnızca Gaznelilerin Selçuklara karşı kullandıkları bir silah olarak geçmektedir.[27] Ancak Türkmenler de kemendin nasıl kullanılacağını biliyor olmalıydılar. Türkmenler ender olarak zırh giyerdi, ama 429/1039'da Tuğrul Nişabur'a girerken yanındakilerin, tıpkı Telhab'da Çağrı'nın yanında çarpışan atlılar gibi, zincir zırh giydikleri (*zırh-puş*) bilinir.[28]

Kuşatma

Araştırmalarda göçebe ordularının kalelerden uzak durdukları konusunda yaygın bir ortak kanı vardır. Horasan'ın fethiyle ilgi-

li Bosworth, Selçukluların "gerek askeri, gerek psikolojik açıdan kendilerini tam donanımlı hissetmedikleri bir alan olduğu için kentleri ya da kuvvetli noktaları fethetmekle vakit kaybetmediklerini" söyler. "Onların yanından geçer ve çevredeki tarım alanlarını yok ederek, kentin ya da kalelerin içinde yoğunlaşan nüfusu açlığa mahkûm ederlerdi."[29] Bizans'ın sınır güvenliğini sağladığına inandığı kaleler ağı, göçebe ordularının bu kalelerden muhtemelen kolayca uzak durabilecekleri varsayımına dayanarak, bazı akademisyenler tarafından Maginot hattıyla karşılaştırılmıştır.[30] Selçukluların disiplinsiz, yalnızca yakıp yıkan bir güç oldukları düşüncesini en açık biçimde silebilecek şey belki de, erken dönemlerden beri –istedikleri zaman– kentleri ve kaleleri fethedebildikleri ve ellerinde tutabildikleri gerçeğidir. Göçebe ordularının kuşatma yapmaktan kaçındıkları düşüncesinin doğru olduğunu gösteren hiçbir kanıt yoktur. Göçebe orduları kuşatma tekniklerine kendileri sahip olmasalar bile, antikçağdan ortaçağa kadar bir sürü bozkır ordusunun çoğu kez, dışarıdan bu alanda donanımlı yabancıları getirttikleri ya da esirler ile sığınmacılardan yararlandıkları bilinir. 626'da bir Avar ordusu, bu sayede başarılı ve gelişmiş bir yöntemle Konstantinopolis'i kuşatabilmişti.[31]

Selçukluların, henüz "profesyonel" bir orduyu akla getirecek türde bir yapıya sahip olmadan çok önce bile kalelere saldırılar düzenlediklerine ilişkin kanıtlar vardır. *Meliknâme*'de, Çağrı'nın Ermenistan seferine çıktığı zaman özellikle kalelere saldırdığı belirtilir: "Çağrı Anadolu bölgesine geldiği zaman bir grup Türkmen (*terakime*) ona katılmış ve onlar gazaya çıkarak bazı kaleleri ele geçirmişlerdir."[32] İbnü'l-Esîr de "guz" olarak tanımladığı güçlerin, sayısız kale ya da surlarla çevrili kente başarılı kuşatmalar yaptıklarını belirtir. Nitekim 439/1047 dolaylarında İbrahim Yınal, Batı İran'a yaptığı bir dizi seferde, Kinkever'in [Kengaver] yanı sıra Sürhab'a ait başka bazı kaleleri de kimi zaman kuşatarak ele geçirmiş, ama her zaman epeyce yağmalama ve tahribat yapmıştı.[33]

Kentler bazen uzun süren kuşatmalar yaşayabiliyordu. Merv halkı yönetimine karşı ayaklanınca, Çağrı'nın güçleri kenti yedi ay kuşatma altında tutmuştu.[34] Mesud'un ölümüyle 432/1041'de

Selçuklu hâkimiyetinden kurtulan Herat da benzer biçimde gene Çağrı tarafından uzun süre kuşatılmıştı.[35] Belh de ancak bir kuşatmanın ardından teslim olmuştu.[36] Horasan'da Nişabur[37] ve anlaşıldığı kadarıyla Merv (aşağıda ele alınacaktır) gibi başka kentler kendiliğinden teslim olmuşlardı, ama Kutalmış 439/1047'de[38] Kafkaslardaki Gence'yi bir buçuk yıl kuşatma altında tutmasına karşın başarısız olmuş, Tuğrul da Isfahan'ı bir kuşatma sonunda ele geçirmişti.[39] İbrahim Yınal'ın veziri Ahmed b. Tahir ise, Şehrizor kuşatmasında aynı şekilde ısrarcı olmuş, adamları arasında yayılan hastalığa karşın kuşatmayı bir yıl kadar sürdürmüştü.[40] Ancak erken dönem savaş taktikleri anlatılırken, mancınık gibi kuşatma araç-gereçlerinin varlığından pek söz edilmediğini de itiraf etmemiz gerekir. Muhtemelen o tarihlerdeki kuşatmalar temel olarak kente gıda akışının kesilmesiyle sürdürülüyordu. Ancak Selçuklu Türkmen ordusu, 447/1055'teki ilk istiladan sonra Bağdat'ı terk ederken, mancınıkları da beraberlerinde götürmüşlerdi;[41] bu da ordunun hâlâ göçebe ağırlıklı olmasına karşın, kuşatma teknolojilerine ulaşabildiklerini gösteriyordu. Ermeni tarihçi Aristakes Lastivertsi'de de ilginç bir küçük bilgiye rastlanmaktadır. Lastivertsi, Tuğrul'un 1054-5'te Malazgirt'i kuşattığı zaman, Türklerin "baban" adını verdikleri, sur duvarlarının ötesine taş fırlatmaya yarayan ve bir yerden bir yere götürmek için 400 kişi gerektiren çok büyük bir kuşatma makinesi kullandığını yazar.[42]

Kuşatma teknolojilerinin kullanımını, Türkmenlerin kentleşmeden etkilenmelerine ya da Selçuklu askeri kademelerinde göçebe olmayan unsurların bulunmasına bağlamak insana cazip gelebilir, ama Türkmenler, Hindistan'daki Gazneli ordularında askerlik yapmışlardı ve onların Hint kentlerini fethederken kullandıkları belli başlı taktiklerden biri olan kuşatma yöntemlerini de bir olasılıkla orada öğrenmişlerdi.[43] Örneğin Sultan Mesud yeterli askeri olmadığı zaman Irakiye önderlerine, Kızıl, Büke ve Göktaş'a çağrı yaparak kuvvetlerine katılmalarını istemiş ve bu askerleri Sind kıyılarındaki Mekran'a kadar uzak bir bölgede kullanmıştı.[44] Ancak belki de Selçukluların kuşatma yöntemini kullandıklarını ortaya koyan en güvenilir kanıt, 441/1049'da İbrahim Yınal ile Tuğrul

arasındaki içsavaştı. İbrahim, Sermac kalesine sığınınca, Tuğrul kaleyi kuşatmış ve "Sermac kalesi alınması son derece zor ve müstahkem kalelerden biri" olmasına karşın, dört gün sonra ele geçirmiştir.[45] Demek ki iki Türkmen beyin arasındaki çarpışma bile bir kaleye ve kuşatmaya odaklanmış olabiliyordu.

Manevra Yeteneği

Gazneli askerler ağır silahlar taşıyor, yavaş hareket ediyor ve karşı tarafı korkutmak amacıyla fillerden yararlanıyorlardı, ama bu her zaman işe yaramıyordu.[46] Gazneli kumandan Taş Ferraş 419/1028 dolaylarında Irakiye'yle çarpışmak üzere Horasan'a yollandığında, Türkmenler, bindiği fili öldürmüş ve kaybettikleri askerlerinin öcünü almak için de onu parçalamışlardı.[47] Gazneli kumandan Beydoğdu da Nisa Muharebesi'nde, ancak gulamlar tarafından filinden indirildikten sonra kaçabilmişti. Dolayısıyla filler bazen ayak bağı olmaktan başka bir işe yaramayabiliyorlardı; Gazneliler, Dandanakan'dan daha çabuk kaçabilmek için fillerini geride bırakmışlardı.[48]

Selçukluların manevra yeteneğinin anahtarı atlardı. Denildiğine göre Tuğrul, "Sultanın kaçarken sığınacak askerleri varken bizim [Gaznelilerin] hareketlerini engelleyecek atlılarımız var" demiştir.[49] Beyhaki'ye göre Gazneliler atlıların yanı sıra piyadelerden de yararlanıyorlardı,[50] ama Selçuklularda sadece süvari kuvvetleri vardı. Ayrıca Selçukluların taşıdıkları araç-gereç ve teçhizat da onları rakiplerinden daha az engelliyordu ve bu durumun kendilerine sağladığı avantajların farkındaydılar. Gaznelilerin zaferiyle sonuçlanmasına karşın, 430/1039 Telhab Muharebesi, Türkmenler ile baş edebilme konusunda taktiklerinin ne kadar yetersiz olduğunu apaçık ortaya koymuştu. Bu olayda Mesud dört yıl önce Nisa'da olduğu gibi birliklerinin safları bozmamaları ve tuzağa düşmemeleri için her türlü önlemi almış, hatta Selçuklular tam Gazne güçlerini sıkıştırmaya başlayınca, başarılı bir tuzak kurarak, onları arkadan vurmuştu. Ancak Mesud'un kazandığı zafer yarım kalmıştı, çünkü "çarpışma çok sert geçiyordu, o sırada siyah bir sancağın ardından 2.000

zincir zırhlı atlı savaş meydanından ayrıldı. Bunun Davud [Çağrı] olduğunu ve çöle doğru gittiğini söylediler."[51] Gazneliler, Türkmenleri "kumda ve çölde" kovalamaya çok da niyetli görünmüyorlardı, biraz sonra askerler çöl için yeterli araç-gereçleri (*alat-i biaban nabud*) olmadığını öne sürerek geri dönmüşlerdi.[52] Çoğu kez olduğu gibi Türkmenler mücadeleyi bir başka güne bırakarak gözden kaybolmuşlar, böylelikle Gaznelilerin zaferi de yarım kalmıştı.

Beyhaki, Selçukluların kampındaki casuslardan düşmanın yenilgiyle ilgili neler düşündüğünü şöyle aktarıyordu:

> Bu hükümdarla meydan muharebesine girmek akıllıca olmaz. Biz kendi [savaş] biçimimizi sürdürelim ve teçhizat ve alet edevat yükümüz olmasın. Bu yolla üstünlük sağlayabiliriz. Bir zorluk çıkmazsa dağılmayız, onun için onu [yani Mesud'u] bırakın istediği gibi ileri-geri gidip gelsin (?). Kış geçti ve yaz başladı; biz bozkırlıyız ve aşırı sıcağa ve soğuğa dayanabiliriz, ama o ve ordusu dayanamaz ve bu sıkıntıyı biraz çektikten sonra mutlaka geri dönmek zorunda kalacaklar.[53]

Tıpkı Selçukluların öngördüğü gibi Gazne ordusu yazın çöl koşullarına uzun süre dayanamamıştı. Sıcaktan ve hayvanları için yeterli yemleri olmadığından Gazneliler Türkmenler ile anlaşmaya karar verdi; onların dayanma gücünü kabul ederek, Horasan'ın büyük bölümünü onlara terk etti.[54] Türkmenler aşırı iklim koşullarına alışık olmaları ve manevra yetenekleri sayesinde Gazne ordusunu beklenmedik anlarda yakalayabiliyordu. Telhab'da çölün içine kaybolup gitmişlerdi, 430/1039'ta Aliabad'daysa hiç beklenmedik bir anda Mesud'un güçleriyle savaşmak için çölden çıkıp geldiler.[55] Çağrı şöyle dedi:

> [Gazne] ordusunun Aliabad'da nasıl çarpıştığını gördüm; diledikleri kadar adamları ve araç-gereçleri var, ama teçhizatları çok ağır, onlarsız yaşayamayacakları için onlardan ayrılamıyorlar. Zayıflıkları da burada, ya kendilerini ya da teçhizatlarını koruyacaklar. Ama biz hafif silahlıyız (*mücerredim*) ve teçhizatımız yok. [Gazneli kumandanlar] Beydoğdu ve Subaşı'nın başına gelenler teçhizatlarının ağırlığının bir sonucuydu, ama bizim teçhizatlarımız otuz fersah gerimizde.[56]

Dahası Gazne ordusu, sert geçen Orta Asya kışının ardından büyük ölçüde hareketsiz kalmıştı. Örneğin, Gazne eyalet görevlilerinden 429/1039'da Mesud'a gelmeye başlayan mektuplarda kışın ortasında kendi orduları kıpırdayamazken (kar ve buzdan olsa gerek), Türkmenlerin baskınlar yapıp diğer kentlerle birlikte Talikan ve Feryab'ı da yağmaladıklarını yazıyorlardı.[57] Aynı şekilde Gazne devleti, istihbarat görevlilerinin (*na'ib-i berid*), Çağrı'nın 4.000 kadar atlıyla Ribat-ı Rezn'den, karla kaplı yoldan Gazne'ye doğru ilerlemekte olduğu doğrultusunda verdiği haberlere de inanmaya yanaşmıyordu.[58]

Selçuklu Ordusunun Yapısı ve Yönetimi

Eğer Selçuklu ordusunun uyum içinde disiplinli bir biçimde hareket edebildiğini kabul edersek, bunu sağlayan emir-komuta zincirini de anlamaya çalışmamız gerekir. II. Bölüm'de anlatıldığı üzere Türkmenler işlerine geldiği an bölünme eğilimindeydiler, bir bozkır ordusunu bir arada tutmanın tek yoluysa başarının sürekli olmasıydı, bu da boy beyinin yapması gereken bir işti. Önder ile taraftarları arasında resmi aracılar olup olmadığı bilinmiyor, ama zaten Selçuklu ordusu da bütünüyle rasgele toparlanmış göçebelerden oluşmuyordu.

Cengiz Han'ın Moğol ordusunun, onlu birimlerden meydana geldiği, tümen olarak bilinen en büyük birimin de 10.000 adamdan oluştuğu iyi bilinmektedir, ama bu tümenlerin fiilen her zaman tam kadro olup olmadıkları net değildir.[59] Ancak *minhan* denen 1.000 kişilik kuvvetler hem aşiretlerin, hem de askeri örgütlenmelerin temel birimiydi. Bu onlu örgütlenme sistemi Kitanlar ve Cürçenler gibi kimi Doğu Orta Asya devletlerinde de yaygındı.[60] Her zamanki gibi ne yazık ki Selçuklu ordusunun ilk dönemlerinde durumun nasıl olduğuna ilişkin bilgilerimiz çok daha azdır. Ancak 11. yüzyıl *Meliknâme*'sini temel kaynak olarak kullanan Ebu'l-Ferec, Selçuklu göçebe ordusunda da benzer bir sistem olduğuna ilişkin ilginç bir ipucu vermektedir. Ebu'l-Ferec, Tuğrul'un Nişabur'u son aldığında "askerlerinin, saygılarını sunmak için huzuruna [Tuğrul'un] bölük bölük geldiklerini", *her bölüğün iki bin*

adamdan oluştuğunu [italikler bana ait] belirtir.[61] Eğer bu böyle idiyse, mutlaka bunlardan daha küçük, kolay denetlenebilir birimler de vardı, ama bunların kaçar kişiden oluştuğu bilgisi günümüze ulaşmamıştır. Gazneli kumandan Subaşı, bu bölünme taktiğinden ötürü Horasan'ı koruyamadığını söylüyordu: "Selçuklular üç kola ayrılmıştı, bunlardan herhangi birini takip edecek olsam bunlar önümden kaçıp giderken geride kalan iki fırka ülkede dilediklerini yapıyorlardı."[62]

Ancak Selçukluların bu dönemde Moğol ordusundaki gibi resmi bir emir-komuta zincirine sahip olması pek mümkün değildir. Aslında Ebu'l-Ferec'in anlattıkları ile göçebe bir aşiretin ve bozkır ordusunun akışkanlık anlayışı arasında bir çelişki var gibidir. Belki de Jürgen Paul'un öne sürdüğü gibi Tuğrul'un orduları "silahlı yoldaş grubu" yapısından yavaş yavaş "aşiret ordusu"na dönüşmekteydi.[63] Silahlı yoldaş grubu, birbirleriyle kişisel bağlılıkları ve bazen de önderleri ile gerçek ya da uydurma akrabalık ilişkileri olan, görece küçük bir savaşçı grubu olarak tanımlanabilir. Örneğin Timur 14. yüzyılda daha işin başındayken, kendi silahlı yoldaş (nöker) grubunu, büyük ölçüde bir aşirete bağlı olmayanlar arasından seçmişti; bunların genellikle kendi aşiretinden olmaması, bir terslik olduğunda onlara güvenilebileceği, yani bir başka beyle birlikte çekip gitmeyecekleri anlamına geliyordu. Sayıları sınırlıydı (40-300 arasında), ama Timur onların desteği sayesinde, kendi aşiretinin de bağlılığını kazanacak kadar başarılı bir önder olabilmişti.[64] Daha kapsamlı olan aşiret ordusundaki asker sayısı çok daha fazlaydı ve bazen tümenlere bölünebiliyordu. Dolayısıyla Selçuklu ordusunun her zaman 2.000 kişilik birimlere ayrılabileceğini varsaymamız doğru olmaz; Ebu'l-Ferec'in naklettiklerine güvenebilmemiz için, Selçukluların bu tür bir bölünmeyi mümkün kılabilecek sayıda aşiret üyesini, amaçları uğruna kendilerine bağlamayı başardıklarını da kabul etmemiz gerekir.

Selçuklu Stratejisi

Selçuklular bir tür emir-komuta zincirine sahip olsalar bile, asıl soru şudur: Göçler sırasında, önderlerin bazılarının ya da tümü-

nün ortak kararıyla oluşturulmuş tutarlı bir stratejik planları var mıydı, yoksa büyük ölçüde amaçsızca batıya doğru göç ederken, önlerine çıkan her kenti talan edip yağmalayarak tesadüfen mi Anadolu'ya ve Irak'a ulaşmışlardı? Bu soru hâlâ yanıtsızdır. Ancak her iki görüşle de ilgili bazı kanıtlar vardır. Türkmenlerin batıya tek bir dalga halinde yürümedikleri kesindir. Bazı kaynakların anlattığı gibi, bir kenti ya da bölgeyi talan ettikten sonra buraları terk etmeleri, tutarlı bir stratejiye sahip olduklarını göstermiyordu. Selçuklular, Irak'ın kuzeyindeki Musul'a, Batı İran'a, Kirman'a olduğu kadar Azerbaycan'a, Anadolu'ya ve Kafkaslara da çapul akınları düzenliyorlardı. Ayrıca, Mesud'un barış önerisini Musa Yabgu'nun kabul etmesine karşılık, Tuğrul ile Çağrı'nın reddetmesi, ortak bir amaçtan yoksun, bölünmüş bir yönetimi ima etmekteydi. Bosworth, "eğer herhangi bir merkezi yönetim vardıysa" bunun Çağrı ve Tuğrul'dan kaynaklandığını, Türkmenlerin temel amacının yalnızca düşmanlardan korunmak, otlaklar bulmak ve yağma olduğunu öne sürer.[65]

Ancak stratejilerin aslında bir Türkmen meclisi tarafından belirleniyor olması da mümkündür. Nitekim Beyhaki, Nisa Muharebesi'nden sonra Türkmenlerin ne yapacaklarına karar vermek üzere bir meclis topladıklarını belirtmekte ve ne Tuğrul'un, ne Çağrı'nın, ne de bir başka önderin adını zikretmektedir. Yalnızca "[Türkmen] ileri gelenleri, kumandanları ve yaşlıları (*a'yan ve mukaddiman ve piran*) bir çadırda oturdular ve istişare yaptılar" demektedir. [66] Beyhaki'nin yararlandığı istihbarat raporlarına göre Selçukluların stratejisi hiç de tutarsız değildi. Tuğrul, Çağrı ve Yabgu'nun 430/1039'da Serahs'ta yaptığı toplantıda hazır bulunan casuslar, beylerin nasıl bir yol izleneceği konusunda aralarında tartıştıklarını naklederler.[67] Tuğrul Horasan'ı, ordusunun büyüklüğü nedeniyle, Gazneli sultana bırakmaktan ve batıya, Cibal'e ve Hazar bölgesinin güneyine doğru ilerlemekten yanaydı. İlerisi için belirlenen hedefler arasında "Anadolu geçidi" de (*Derbend-i Rum*) vardı. Tuğrul'un önerisine karşılık, Çağrı'nın oldukları yerde kalmak ve Gazne ordusunun manevra becerisinin olmamasından yararlanarak, sultanla savaşa devam etmek önerisi kabul edilmişti;

böylelikle sultanın peşlerinden gelip onları yenmesine de engel olunabilirdi. Dandanakan'dan önce de benzer bir tartışma yapılmıştı. Burada da Tuğrul'un batıya doğru ilerleme isteği değil, gene Çağrı'nın, Mesud'u Horasan'da yenme önerisi kabul görmüştü.[68]

Bunlar, Selçukluların hareketlerini şansa ve göçebe aşiretlerin kişisel isteklerine bırakmayıp stratejik gereksinimlere göre yönlendirdiğini ve bu kadar erken bir tarihte, Orta Asya gibi uzak bir noktadan bile, savunmasız bırakılan Anadolu'nun çekici bir hedef olarak görüldüğünü ortaya koyar. Bu kanıt özellikle önemlidir, çünkü Beyhaki bunları, Selçukluların Anadolu içlerine tam olarak nüfuz etmelerinden önce yazmıştı ve tarihi sonradan geriye dönerek yeniden yazmaktan bir istifadesi olmayan az sayıda yazardan biriydi. Tuğrul'un daha o tarihlerde Anadolu'yu cazip ve savunmasız bir hedef olarak belirleyebilmesi, uzak bölgelerle ilgili iyi bir istihbaratı olduğunu gösterir. Bu bilgiler, halihazırda bu bölgede olan Irakiye'ye katılan Türkmenlerden gelebileceği gibi, *Melikname*'de belirtildiği üzere eğer Çağrı gerçekten de Ermenistan'a bir sefer düzenlemişse, ondan da gelmiş olabilirdi.

Selçuklu Ordusunun Mevcudu ve Göçler

Bilindiği üzere modern dönem öncesi ordularının mevcutlarını tarihçilerin anlattıklarına dayanarak hesaplamak en iyi durumda bile olağanüstü zordur. Tarihçiler abartma eğilimindedir ve oldukça iyi belgelenmiş Moğol ordularının büyüklüğünü hesaplamak bile yoğun tartışmalara neden olmuştur.[69] Aşağıda anlatılanlar, yalnızca edebi kaynaklardaki bulgulara dayandırıldığından oldukça spekülatiftir. Her yetişkin erkek, diğer bozkır ordularında da olduğu gibi, askerdi: Sivil-asker ayrımı yoktu[70] ve aslında ne Türki, ne de Moğol dillerinde asker için yerli bir sözcük vardı.[71] Tek ayrım savaşabilenler ile savaşamayanlar –yani kadınlar ve çocuklar– arasındaydı. Anlaşıldığı kadar savaşamayanlar Türkmenler ile beraber hareket ediyorlardı: 426/1035'te Beydoğdu'nun kumandasındaki Gazne ordusu, silahlı Türkmenleri bulamayınca kampa baskın yapmış ve kadınlarla çocukları öldürmüştü.[72] Bu hiç

şaşırtıcı değildi, çünkü Selçuklu istilaları temelde askeri harekât oldukları kadar göçebe halkın kitlesel göçleri olma özelliğine de sahipti. Ancak Türkmenlerin aileleri genellikle daha sonraki bir aşamada onlara katılıyorlardı. Sıbt İbnü'l-Cevzi'nin anlattıklarına göre, Tuğrul Suriye'ye karşı planladığı bir seferde "askerlerine, sefer için hazırlık yapmaları, çadır, aile ve çocuklarını hazırlayıp gelmeleri için haber gönderdi ve onların Irak'ta kalmalarını, kendilerinin ise kendisiyle birlikte Suriye'ye yönelmelerini emretti."[73] Temel kaynaklar genellikle yalnız atlıların (*faris/suvari*) sayısını verir, kanımca aileleri bu sayıya dahil değildir. Bunun dışındaki tek örnek, Gerdizi'nin Irakiye hane halklarının Horasan'a ilk göç dalgasını anlatırken, kafilenin, "erkekler, kadınlar, çocuklar, mal-mülk, koyunlar, develer, atlar ve sığırlar"dan oluştuğunu belirtmesidir.[74]

Sayı tahminleri büyük ölçüde değişir. Kesrevi, yalnızca Irakiye'nin toplam sayısının 40.000'den az olmadığını, 1029 dolaylarındaki ilk göç dalgasıyla bunların 10.000'inin Azerbaycan'a yerleştiğini belirtir.[75] 11. yüzyılda Gürcü bir tarihçi de sanki "dünyadaki bütün Türkler" Gürcistan'a gelmişti der.[76] Bizans kaynakları, 11. yüzyılın sonları ile 12. yüzyılda Anadolu'daki Türkmen gruplarındaki insan sayısının 2.000-10.000 arası olduğunu belirtirken, saygın bir Batılı tarihçi de III. Haçlı Seferi (1190) sırasında Güneybatı Anadolu'da 100.000 Türkmen olduğundan söz eder.[77] İbn Said, 13. yüzyıl ortalarında Kastamonu çevresindeki Türkmen ordugâhlarında 30.000, Antalya'nın kuzeyinde de 200.000 çadır olduğunu belirtir.[78] Nesevi, 13. yüzyıl başlarında, Türkmenlerin karıncalar gibi Errân ve Mugan'a üşüştüklerini yazmıştır.[79] Aynı dönemde Yakut da "Mugan'ın, sürüleri için buraya yerleşen Türkmenlerin çoğunlukta olduğu köylerin ve otlakların bulunduğu bir bölge" olduğunu söyler.[80] Azerbaycan ve Kürdistan'da da epey sayıda Yıva Türkmeni varmış gibi görünür.[81] Ancak bu sayıların ne kadar temsili olduğu açık değildir. Lambton, İran'a yerleşen Türk nüfusun, 13. yüzyıldaki Moğol istilasından önce az olduğunu belirtir;[82] belki de bu, 11. yüzyıl Türkmenlerinin çoğunun Azerbaycan'a yerleşmeden doğrudan Anadolu'ya geçmesinden kaynaklanmıştı.[83] Ancak

12. yüzyıl sonlarında da önemli göçler olmuştur.[84] Selçukluların denetimi ele geçirdiği bütün bölgelerde iskânın benzer büyüklükte olduğunu ya da geç dönemlere ait sayıların 11. yüzyıl için de geçerli olabileceğini varsayamayız.

11. yüzyıla ait elimizde var olan sayılar, yukarıda, 13. yüzyıl için verilen sayılarla karşılaştırıldığında kuşkusuz oldukça ölçülü görünmektedir. Horasan'a yerleşmelerine izin vermesi için Gazneli Mahmud'a yalvaran Irakiye, Gerdizi'ye göre "4.000 hane"-den oluşmaktaydı.[85] Bunlardan ayrılarak önce Isfahan'a, oradan da Azerbaycan'a geçenlerin sayısını İbnü'l-Esîr "iki binden fazla şahıs" olarak vermiştir.[86] Ancak ilk göçlerle ilgili verilen bu sayılar hemen sonrasında başkaları tarafından şişirilmiş, örneğin tıpkı kendilerinden daha önce Azerbaycan'a gelen Irakiye'ye katılmak üzere 419/1028'de Rey, Damğan ve Simnan'dan geçen ve arkalarında bir dizi yıkım bırakarak yola devam eden grubun mevcudu abartılmıştır.[87] Taş Ferraş bu grupla çarpıştığında mevcut 5.000 olarak verilmişti.[88] Kakuyilerden Alâüddevle 420/1029'da Irakiye'yle ittifak kurmak isteği zaman, kendisine, toplam sayının ancak küçük bir bölümü gibi görünen Kızıl yönetimindeki 1.500 kişi katılmıştı, çünkü gerisi Azerbaycan'a gitmişti.[89] Aynı yıl Musul yöneticisi Kırvaş, 3.000 Irakiye'yi öldürdüğünü iddia ediyordu. Öte yandan İbnü'l-Esîr'e göre, Urmiye hâkimi, Irakiye'nin aileleriyle birlikte (*ma'a laffihim*) toplam 30.000 olduklarını, bunlardan 5.000 kişiyi kendisinin öldürdüğünü söylemişti.[90]

Tuğrul, Çağrı ve Yabgu'yla ilişkili olan Türkmenler, kendilerine katılanların sayılarının artmasıyla oldukça güçlenmişlerdi. Beyhaki bu grubun Amuderya'yı geçtiği sırada güçlerinin yalnızca 700 atlıdan oluştuğunu "ama sonradan kendilerine birçok kişinin daha katıldığını" söylüyordu.[91] Aslında önde gelen bu üç Selçuklu, Nisa ve Ferave çevresindeki toprakların kendilerine verilmesi halinde, daha fazla Türkmenin Horasan'a göç etmesini engelleyebileceklerini söyleyerek, Gaznelileri bu tehlikeye karşı uyarmıştı.[92] Gazne'nin Horasan valisi Suri, 426/1035'te Selçuklulara karşı Mesud'dan yardım istediği mektubunda şöyle diyordu: "Merv'den on bin Selçukiyan ve Yınaliyan Nisa'ya geldi. Selçuklular halihazırda

orada yaşayan Türkmenleri ve başka Harezmiyan gruplarını önlerine katarak sürdüler ve orada kalmalarına izin vermediler."[93] Böylece bir Türkmen grubunun gelmesi, diğer göçebe gruplarını da yeniden göçe zorlayabiliyordu.

Bu durum, Beyhaki'nin verdiği sayılar arasındaki uyumsuzluğu açıklamaktadır. Ebu Nasr-ı Mişkân 424/1033'te Türkmenlerin Horasan'a sızmaya başladıklarını ilk duyduğu zaman, sayılarını yaklaşık 3.000-4.000 atlı olarak hesaplamış ve bu kadar çok kişiye karşı durmanın imkânsız olduğunu söylemişti.[94] Beyhaki, 430/1039'daki Telhab Muharebesi'nde Türkmenlerin mevcudunu 4.000-5.000 olarak vermiş, bunlardan 200'ünün çarpışmada öldüğünü belirtmişti.[95] 428/1037 dolaylarında Herat, Badgis ve Garcistan'daki Gazneli istihbarat görevlileri (*na'ib-i berid*), Çağrı'nın bölgede ilerlediğini ve ordusunda 4.000 kadar atlı olduğunu tahmin ettikleri doğrultusunda uyarılarda bulunmuşlardı.[96] 430/1039'da Çağrı, 2.000 atlıdan oluşan çok daha küçük bir kıtayı Belh bölgesini yağmalamaya yollamış, atlılar yalnızca birkaç köyü talan etmiş, ama bu bile Mesud'u ciddi biçimde endişelendirmeye yetmişti.[97] Ancak, Beyhaki'nin Gazneli bir istihbarat görevlisinin raporundan aktardığı üzere, Aliabad Muharebesi'nin ardından Tuğrul, Çağrı ve Yabgu'nun ortak güçlerinin 20.000 kadar atlıdan oluştuğu anlaşılmaktadır.[98] Telhab'daki Selçuklu ordusunun sadece öncü kuvvetleri (*talia*) 300 mevcutluydu.[99] Dandanakan konusunda elimizde kesin sayılar olmamasına karşın, muharebeden kısa süre önce, Gazneli istihbarat görevlileri Selçuklu güçlerini 16.000 olarak hesaplamıştı, bu da Selçukluları fena halde vuran açlıktan hemen sonraydı.[100]

Horasan'daki Gazne ordusu büyük olasılıkla Türkmen savaşçılarıyla kıyaslanabilecek sayıdaydı. Taş Ferraş 419/1029'da Irakiye'nin giriştiği yıkımı durdurmaya çalıştığı sırada 3.000 atlısı ve sayısı belirtilmemiş filleri vardı.[101] Aliabad'da toplanan Gazne ordusu kuşkusuz hiç de azımsanmayacak büyüklükteydi, 30 fil ile 500 kadar atlıdan oluşan birliğin dışında 6.000 saray gulamı vardı.[102] Horasan'ı Türkmenlere karşı savunmak için Subaşı da 10.000 mevcutlu bir orduyla birlikte gelmişti. Bunların en

az 3.000'i Nişabur'da konuşlanmıştı.[103] Bu güvenilir bir bilgiydi, ama Hüseyni'nin Gazne ordusu için başıbozukların dışında verdiği 100.000 atlı sayısı, hele hele Mesud'un ordusunun Belh'te Çağrı'nın kuşatması altında olduğu düşünülürse, bu mevcudun iyice şişirilmiş olduğunu gösterir.[104] Bosworth, Horasan'daki Gazne ordusunda 20.000'den fazla adam olamayacağını hesaplamıştı.[105]

Yani Gazneliler sayıca ezici bir üstünlüğe sahip olup da yenilmemişlerdi; hem Selçukluların hem de Gaznelilerin en fazla 20.000'er adamı vardı, bu da inanılır görünmektedir, zaten genellikle operasyonlar daha küçük birlikler tarafından yapılıyordu. Yalnızca 2.000 atlı bile ciddi bir karışıklık yaratmaya yeterdi. Ancak bütün bu sayılar Türkmen göçerlerin gerçek nüfusunu gizlemektedir. Kabul edilebilir bir sayıya ulaşabilmek için şöyle bir hesap yapmalıyız: Eğer bir Türkmen ailesinin dört kişiden oluştuğunu[106] ve bunlardan yalnız birinin asker olduğunu kabul edersek, o zaman Horasan'da Tuğrul ve Çağrı'yla ilişkili Türkmen sayısının 80.000 dolayında olabileceğini görürüz. Doğal olarak Irakiye gibi daha önceden göç edenler ile sonradan gelenler bu sayıya dahil değildir ve birinci el kaynakların yalnızca birinde, bir Türkmen göçünün kaç kişiden oluştuğuna ilişkin inanılabilir bir sayı verilmekte, Urmiye yöneticisi Irakiye için 30.000 rakamını vermektedir. Bu tek bir göç için, hiç de azımsanmayacak bir sayıdır. Ne yazık ki kırsal alanda yaşayanların sayısı hiç bilinmediğinden, Horasan'ın nüfusunu da tam olarak hesaplayabilmek imkânsızdır. Horasan'ın en büyük kenti olan Nişabur'un nüfusunun bol keseden yapılan bir hesaplamayla 100.000[107] dolayında olduğu tahmin edilebilir ve belki bu sayıdan hareketle bir karşılaştırma yapılabilir. Ancak Bosworth, daha akla yatkın bir hesap yaparak, 11. yüzyılın başlarında Nişabur'un nüfusunun çok daha az, 30.000-40.000 dolayında olduğunu belirtmiştir.[108] Kesin olmamakla birlikte bu sayıları göz önüne aldığımız zaman, Selçukluların ilişkilendirildiği yıkım ve yağmanın boyutları şaşırtıcı olmaktan çıkmaktadır. Eğer Bulliet'in bol keseden verdiği sayıyı kabul edecek olursak, Selçukluların neredeyse Nişabur'un nüfusuna yaklaşan bir Türkmen halkı besleme yarışı içinde oldukları anlaşılır. Öte yandan Bosworth'ın

verdiği sayıyı temel alırsak, bu sefer de Türkmenlerin nüfusu İslam dünyasının en önemli kentlerinden biri olan Nişabur halkından daha fazla olduğu görülmektedir. Hangi sayı doğru olursa olsun, bu büyüklükte bir göçün Horasan'ın ekonomisi üzerinde büyük olasılıkla muazzam ve dayanılmaz bir baskı yarattığından emin olabiliriz;[109] Selçukluları kötü etkileyen 430/1039 kıtlığı da buna işaret etmektedir.[110]

Buna ek olarak Gerdizi'nin dediği gibi, Türkmenlerin yanında koyundan deveye kadar çok sayıda hayvan da bulunuyordu. Bunların sayısını tam olarak hesaplamak da imkânsızdı, çünkü hayatta kalabilmek için gerekli asgari hayvan sayısı, çevresel, ekonomik ve kültürel etmenlerin karmaşık bileşimine göre büyük ölçüde değişiyordu.[111] İbn Fadlan, varlıklı bir Oğuzun 10.000 hayvanı (yani at, deve) ve 100.000 koyunu olabileceğini söylüyordu; bu sayılar eğer bir aşiretin ya da oymağın tümü için değildiyse çok fazlaydı.[112] Ancak, eğer normal bir ailenin yaşamak için 100 koyuna ihtiyacı olduğunu varsayarsak, ki bu oldukça hesaplı ve anlaşılır bir sayıydı,[113] o zaman 4.000 hanenin göçündeki koyun sayısı 400.000 olmalıydı; buna daha az –ama gene de azımsanmayacak– sayıda olan deve gibi büyükbaş hayvanlar dahil değildi. Bütün bu sayılar, fazlasıyla belirsiz olmalarına ve başka göçebe toplumlarla kıyaslamalar ile özgün Arapça ve Farsça tarih metinlerinde verilen sayıların doğru kabul edilmesine dayansalar bile, bir konuya açıklık getirirler: Küçük bir göçün bile, büyük bir etki yaratarak, Horasan'da zaten sınırlı olan otlaklar konusunda bir çatışmaya yol açması kaçınılmazdı. Dolayısıyla Ebu'l-Ferec'in şu sözleri hiç de abartılı değildir:

> [Tuğrul'un] birlikleri buluştukları her yerde [ortalığı] talan ediyor, yıkıyor ve öldürüyorlar. Ve hiçbir kazanın (ya da havalinin), sayılarının çokluğundan ötürü onları bir haftadan fazla beslemesi mümkün değil. Ve tamamen ihtiyaçtan ötürü, kendilerine ve hayvanlarına yiyecek bulabilmek için bir havaliden öbürüne gitmeye mecbur kalıyorlar.[114]

Türkmenlerin ortalığı aç gözlülükten mi, yoksa ihtiyaçtan mı talan ettikleri tam olarak bilinmese de, kısa sürede adları yağmacı-

ya çıkmıştı. Beyhaki'ye göre, Mesud'un, Tuğrul ve Çağrı'nın toprak ve vasallık isteklerini reddetmesinin temel nedeni, Irakiye'nin Horasan'a yerleşmesine izin veren babasının, yaptığı hatayı tekrarlamamaya kararlı olmasındandı.[115] Gazneli divan reisi Ebu Nasr-ı Mişkân'ın, Selçukluların 424/1032'de Horasan'a geldiklerini duyduğu zaman verdiği tepkiden, uyandırdıkları dehşet duygusunu biraz olsun anlamak mümkündür. Mişkân, Horasan'daki mülkünde bulunan bütün koyunlarını hemen satmış ve Beyhaki'ye "[Türkmenler] Horasan'a girdi ve gördükleri her sığırı ganimet olarak aldılar ve tam bir kargaşaya neden oldular" demişti.[116] Ertesi yıl, Türkmenler ganimet peşinde ortalığı talan ederek (*fesadha-yi bi-ifrat*) Merv, Serahs, Badgis ve Baverd bölgelerine ulaştıklarında, yerel görevliler karşı koyma şansları olmadığını görmüş ve Mişkân'ın ne kadar haklı olduğu anlaşılmıştı.[117] Yağmalama sonucu, düşmanın erzaksız bırakılması aynı zamanda askeri bir amaca da hizmet ediyordu. Selçuklular, Gazne birliklerinin Horasan seferini, kuyuları doldurarak engellemişlerdi.[118] 447/1055'te Bağdat'a girdikleri zaman da kentin çevresindeki geniş alanları sistematik olarak talan ederek fiyatların iki kat artmasına neden olmuşlardı:

> Selçuklulara bağlı Oğuzlar [Selçuklu Oğuzları: *el-guzzü's-selçukıye*], Bağdad'ın köy ve kasabalarına dağıldılar, Tikrit'in batı yakasından en-Nil'e,[119] doğu yakasından da en-Nehrevan'a kadar olan yerleri ve daha aşağıdaki kasaba ve köyleri yağmaladılar. Yağmacılıkta çok aşırı gittiler, bu sebeple Bağdat'ta bir öküzün fiyatı beş kırattan on kırata, bir merkebin fiyatı da iki kırattan beş kırata kadar çıktı. Bu arada Bağdad'ın etrafındaki mahalle ve köyleri [*sevad*] da tahrip ettiler, halk korkudan yurtlarını terk etti.[120]

Kuşkusuz yağmacılık bütün ortaçağ ordularının yaptığı bir şeydi ve yalnızca Türkmenlere özgü değildi, ama sıradan bir taktik olmaktan çok, genellikle askerleri ödüllendirmek ya da aylıklarını ödemek amacıyla yapılmaktaydı. Ayrıca, İbnü'l-Esîr, Beyhaki ve Aristakes Lastivertsi gibi çok farklı tarihçilerin yazdıklarından anlaşıldığı üzere, Türkmenlerin yaptıklarının, o dönemde yaşayanlar

üzerinde özellikle etkili olduğu pek söylenemez. Zaten, 1030'larda Horasan'daki Gazne devletinin çökmesiyle ortaya çıkan büyük karmaşadan yararlanıp zengin olan tek grup tabii ki yalnızca Türkmenler değildi. İbnü'l-Esîr, 424/1033 yılı için şöyle diyordu:

> Türkler Horasan'da şiddete başvurunca pek çok bozguncu, fitne ve fesat erbabı ortaya çıktı. İlk defa fitne ve bozgunculuğa başlayanlar Ebiverd ve Tus ahalisiydi. Pek çok kişi de onlara katıldı ve yağmacılık yapmak üzere Nişabur'a gittiler. Şehrin valisi Melik Mesud'un yanına gitmişti.[121]

Dolayısıyla ne Horasan'daki kent merkezlerinin toptan yağmalanması, ne de Gazne ordusunun erzak tedarikinde zorlanması, kuşkusuz Gaznelilerin nihai yenilgisinin önemli nedenlerinden biri olmakla birlikte, yalnızca Selçuklulara yüklenemez.

Selçuklular ve Kentsel Nüfus

Yağmacı olarak anılmalarına karşın, Selçuklular kent halkıyla genellikle olumlu ilişkiler kurmayı başarıyordu. Kuşatma kayıtlarında, yağmalama ve Selçuklulara direnme olaylarında kent ileri gelenlerinin kendi istekleriyle Selçuklu koruması altına girdikleri görülür. Horasan'daki kentsel nüfus dinsel anlamda bölünmüş ve farklı gruplara ayrılmıştı; Hanefi ve Şafii mezheplerine bağlı olanlar arasındaki dinsel bölünme olarak yansıyan bu ayrışmanın altında kuşkusuz daha köklü toplumsal çatışmalar vardı.[122] Dolayısıyla Selçukluların gelişine karşı kentlerin verdikleri tepkiler, yalnızca siyasal çıkarlarla belirlenmiyor, kendi içlerindeki anlaşmazlıklar da rol oynuyordu. Hem Merv'de, hem de Nişabur'da durum böyle olmuştu.

Merv vahası antikçağdan beri en önemli kentsel merkezlerden biriydi, farklı dönemlere tarihlenen birkaç kent kalıntısı günümüze dek ulaşmıştır. Çöl kenarında olmasından ötürü de, tarih boyunca İran'ı çölden gelecek saldırılara karşı korumuştu.[123] Mesud'un danışmanları Merv'i, Selçuklulara karşı savunulması gereken temel

bir üs olarak görüyorlardı. Kentteki ordugâhın görevi Selçukluların Horasan'a girmesini engellemekti,[124] Gazneli vezir Ahmed b. Abdüssamed, Merv'i Selçuklulara karşı düzenlenecek harekâtın merkezi yapmayı önermişti.[125] 428/1037'de Ebu Nasr-ı Mişkân, Mesud'u bir kez daha Hindistan seferinden vazgeçirmeye ve onun yerine bir-iki yıllığına Merv'e gelerek, Horasan'daki karışıklıkları (*fitne*) bastırmaya ikna etmeye çalıştı.[126] Merv, Gazne ile Horasan'ı birbirine bağlayan yol üzerinde yer aldığından Gazneliler için özel bir stratejik öneme sahipti. Kenti çevreleyen çölde su yoktu, onun için de Merv'e geliş, özellikle de yaz aylarında bayağı tehlikeliydi,[127] ama bu verimli vaha, ordunun karnını doyurabilmek için çok uygundu. Abdüssamed 426/1035'te, Selçukluları bölgeden söküp atmak üzere yaptığı, ama pek işe yaramadığı görülen planını uygulamaya sokmadan önce, Hace Hüseyin adında birini sefer için gerekli erzakı toplamak üzere Merv'e yollamıştı.[128]

Selçukluların Şah-Melik tarafından bozguna uğratıldıktan (hem Beyhaki, hem de İbnü'l-Esîr tarih olarak 426/1035'i verir) sonra Merv'e geldiklerinde ciddi bir direnişle karşılaşmadıkları anlaşılıyor.[129] Her ne kadar Harezmşah Harun, Horasan'a planladığı seferde Selçukluları öncü kuvvetler olarak kullanmayı planlamışsa da, bu sefer hiç gerçekleşmemiştir; kentin Gaznelilerin elinden tam olarak nasıl çıktığı da bilinmemektedir. Beyhaki, hiçbir zaman doğrudan Merv'in düşüşüne değinmemiş, 428/1037'de kentte Subaşı'nın denetimi altında güçlü bir Gazne askeri birliği (*leşger-i kavi*) olduğunu not etmişti.[130] Ancak bir sonraki yıl, hem Çağrı hem de Yınal Merv'deydi.[131] Beyhaki, kentin düşüşünü "Ebu Sehl Nişabur'a ulaştığında, *hacib-i büzürg* Subaşı zaten oradaydı. Türkmenler Merv'deydi ve iki taraf çarpışıyordu"[132] sözleriyle dolaylı olarak ima ediyordu. Aşağıda belirtildiği gibi *Melikname*'ye göre bu, kentteki Gazneli egemenliğinin sonuna işaret ediyordu.

Gaznelilerin Nisa'daki ilk yenilgilerinin (426/1035) ardından, Mesud, Selçuklu önderlerine "dihkan" unvanı ile Horasan'dan toprak vermek zorunda kalmıştı; Beyhaki'ye göre Çağrı'ya Dihistan'ı (Gürgan'da)[133] vermişti, İbnü'l-Esîr'e göreyse "Çağrı Bey Davud Merv şehrinde kaldı."[134] Subaşı, Merv'e beklenmedik bir

karşı saldırıda bulunmuş, ardından da bölgedeki Türkmenler ile çarpışmaya girişmişti. Anlaşılan bunun üzerine Çağrı kente geri dönmüş ve halka çok iyi davranmış, muhtemelen onların sevgi ve güvenini kazanmaya çalıştığını göstermek istemişti. Bu noktada adına hutbe okutmuş ve hutbede adı "melikü'l-mülûk" (hükümdarların hükümdarı, Farsça "şehinşah") unvanıyla zikredilmişti.[135] İbnü'l-Esîr'in anlattıkları, çoğu ayrıntılarıyla Hüseyni tarafından da desteklenmektedir; ona göre Çağrı'nın Merv'e geri dönmesi ve adına hutbe okutması Recep 428/Nisan-Mayıs 1037'de olmuştur. Hüseyni ayrıca halkın bir dereceye kadar Çağrı'yı desteklediğini de söyler: "Sonra Melik Çakır [Çağrı] Beg Merv'e geldi. Ve ahalisini çağırdı ve onlara sizin fikriniz ne merkezdedir diye sordu. Cümlesi itaat ve muhabbet gösterdiler."[136]

Mirhond, *Melikname*'ye dayanarak anlattıklarında, kentin teslim alınmasında yerel halkın rolü olduğunu vurgulamaktadır. Merv'in düşüşünü ayrıntılı olarak ele alan tek kaynak budur.[137] Buna göre, Çağrı önce kentin çevresindeki köyleri talan etmiş, bunun üzerine ulema, Subaşı'nı yardıma çağırmıştı (demek ki o sırada kentte değildi).[138] Kentin dışında yenilgiye uğratılan Subaşı içeri çekilmiş, ayrıca Cüzcan valisinin kumanda ettiği yedek Gazne birlikleri de gene Çağrı tarafından yok edilmişti. Bunun üzerine Subaşı, Türkmenlerin Horasan'ın her yerinde yaptıklarıyla ilgili şikâyetlere karşılık, anlaşılan çareyi Merv'den ayrılarak Nişabur'a gitmekte bulmuştu. Selçuklular bunu fark eder etmez kenti kuşattılar. Kuşatma sırasında ulemadan üç kişi dışarı çıkarak, halk adına Çağrı'ya seslenmiş ve Allah'ın Selçuklu hanedanına yardım ettiğini ve başarılarının da bir takdir-i ilahi olduğunu bildiklerini söyleyerek, Selçuklu yönetimini tanıdıklarını belirtmişlerdi.[139] Ama ulema, Selçuklu güçlerinin bölgede neden olduğu yıkımı da açıktan açığa eleştirmişti. Derken bir teklifte bulundular: "Merv üzerindeki haklarımızı, ordunuzun halka zarar vermemesi koşuluyla, size ve beraberinizdekilere bırakıyoruz."[140] Çağrı ve Tuğrul bu koşulu kabul etmiş ve ikisi birden kente girmiş, Çağrı, Tuğrul'un talimatları üzerine, verdikleri zararı onarmak üzere resmi görevliler atamış, ayrıca kentten kaçan halkı da geri gelmeye özendirmişti.

Bunun üzerine Tuğrul adına hutbe okutulmuş, Çağrı da ordunun başına getirilmişti. Ardından Subaşı bir karşı saldırı düzenleyince, Selçuklularla pazarlık eden bu üç ulema, dışarı çıkarak Subaşı'na, halkın Selçuklu yönetimini tercih ettiğini söylemişti.

Ancak Mirhond'un *Melikname*'den aldığı kayıtlarda açıkça bazı sorunlar olduğu görülüyor. Hüseyni, hutbenin Çağrı adına okunduğunu belirtmiş, İbnü'l-Esîr ise hutbe konusuna hiç değinmemişti, ama burada hutbenin Tuğrul adına okunduğu söylenmektedir. Bu da, I. Bölüm'de değindiğimiz gibi, *Melikname*'den hareketle yazılan ve olayları dönemin siyasal koşullarına uyacak biçimde güncelleştiren geç tarihli kaynakların, çeşitli hanedan üyelerinin görevleriyle ilgili sürdürdüğü kafa karışıklığını anımsatıyor. Bu nakillerde dikkat çeken bir nokta, Çağrı'nın, kendisini Merv halkına geleneksel İranlı bir hükümdar olarak gösterme çabasıydı ve birkaç yıl sonra Tuğrul da Nişabur'u alınca aynı şeyi yapmayı deneyecekti. Geç tarihli metinlerdeki bu uyarlama Çağrı'nın oğlu Alp Arslan'ın sultan olarak tahta oturmasını meşrulaştırmak amacıyla yapılmış olabileceği gibi, Selçukluların İslami normları erken bir tarihte benimsediklerini vurgulamayı da hedeflemiş olabilir.

Gaznelilerin Selçuklulara karşı nasıl direndikleriyle ilgili veriler yetersiz olduğu için, Merv'in düşüşü, sanki Subaşı'nın kenti terk etmesine bağlanmış gibidir. Eğer bu doğruysa, ulemanın daha uygun koşullar elde edebilmek amacıyla ilk adımı attığını ve böylece Merv'i onların teslim ettiğini düşünmek yanlış olmaz. Kaynaklar, Selçukluların ilk başlarda bu yeni uyruklarını yatıştırma gereğini ciddiye aldıklarında hemfikirdir. Selçukluların kenti ele geçirmelerinden sonra yaygın bir talan ya da yıkım olduğuna dair herhangi bir anlatı bulunmaması da bunu kanıtlamaktadır. Ancak Çağrı'nın yönetimi sırasında yerel halkın bir bölümünün Çağrı'ya karşı çıktığı bilinir. Çağrı 429/1039 dolaylarında Mesud'la mücadele etmek için kenti terk etmiş, ama döndüğünde kapıların kendisine kapalı olduğunu görmüş ve Merv'i yeniden yedi aylık bir kuşatma sonunda ele geçirebilmiştir. Ancak Hüseyni, Çağrı'ya karşı çıkanları ayaktakımı (*evbaş*) olarak niteleyerek, Merv'in ileri gelenlerinin (*vücuh*) hâlâ Selçukluların yanında olduklarını belirtir.[141]

Nişabur'da da benzer bir gidişat gösterdiği anlaşılan olaylar Merv'dekilerden daha ayrıntılı çalışıldığı için, burada yalnızca ana hatlarıyla ele alınacaktır. Nişabur'un Selçuklular tarafından ilk alınışının tarihine ilişkin de bazı belirsizlikler mevcuttur: Sikkelerden edinilen bilgiler 428/1037 tarihini gösterirken, edebi kaynaklar bir yıl sonrasına işaret eder.[142] Birinci fetihle ilgili elimizdeki ayrıntılı bilgiler, kentteki bir Gazneli casus tarafından yazıldığı öne sürülen bir istihbarat raporuna dayanmaktadır.[143] Nişabur'da da, İbrahim Yınal komutasındaki Selçuklu öncü kuvvetleri daha kente varmadan, Gazneli yöneticilerin kenti terk ettikleri anlaşılmaktadır. Ayrıca kentin, kale (*kuhandiz*) ve suriçi kent (*şehristan*) gibi yalnızca bazı bölgelerinin surlarla çevrili olduğu sanılmaktadır. Mescid-i Cuma, yönetim merkezi, mahalleler ve çarşılar da dahil olmak üzere kentin büyük bölümü, savunma sisteminden yoksun dış kentte (*rabad*) yer alıyordu.[144] Dolayısıyla kentin ileri gelenlerinin mallarını, olası bir tahribata karşı korumak istemeleri çok doğaldı. Merv'de olduğu gibi burada da ulema teslim olma konusunda önemli bir rol üstlenmişti: Kentin ileri gelenleri kadıyla görüşmüş ve onun onayını almışlardı. Kadı akrabaları ve öğrencileriyle, Tuğrul'u kente resmen ilk kabul edenler arasındaydı. Nişabur'un düşüşüyle birlikte, bazı kesimlerin direniş göstermesine karşın, Tuğrul'un adına hutbe okutulmuştu.

Hem Merv'de hem de Nişabur'da seçkinler, Gaznelilerin onları terk etmesinden sonra fazla bir direniş göstermeden Selçuklu istilasını kabul etmişlerdi. Bazı kaynaklarda okuduklarımızdan hareketle, Selçuklu egemenliğinin bir bakıma coşkuyla karşılandığı izlenimine de kapılabiliriz. Örneğin, Gazne sultanı Abdürreşid adına yazdığı için, Selçuklu yanlısı olamayacağı bilinen Gerdizi, "Baverd ahalisi hisarlarını Türkmenlere teslim etmiş ve onlarla bir anlaşma yapmıştı" diyordu.[145] Kuşkusuz Horasan halkının bazı kesimlerinin, açgözlülükleriyle ün yapmış Gazneliler yerine yeni bir yönetime sıcak bakmaları beklenebilirdi. Buna ek olarak Tuğrul, toplum içinde, özellikle de kentteki mezhepçilikte önemli rol oynayan hizipçi yerel milislere (*ayyar* çeteleri) karşı sert bir tutum benimsemiş görünüyordu, bunun sonucu olarak da "Tuğrul Bey

Nişabur'a gelince ayyarlar ondan korkarak yaptıkları çirkin işlerden vazgeçtiler, böylece halk da huzur ve sükûna kavuştu, rahat etti."[146] Paul'un önerdiği gibi belki de Tuğrul'un ayyarlara göz açtırmamasının anlatılması, onun bir hukuk ve düzen adamı olduğu izlenimini yaratmayı hedefliyordu; ancak bu yorum doğru kabul edilirse, Tuğrul'un 431/1040'ta Nişabur'u ikinci kez ele geçirdikten sonra giriştiği yağmanın bir sonraki paragrafta anlatılması bir tezat oluşturur. Halk arasında, uygun koşullarda Selçuklu yönetimine aktif direnç gösterecek önemli bir kesimin bulunduğu da açıktı. Paul, 431/1040'ta Mesud'un Horasan'ı yeniden ele geçirmek üzere giriştiği seferde ayaklanan ve Selçuklu yönetimini deviren "Nişabur halkı"nın ayyarlar olduğunu ileri sürerken oldukça ikna edicidir.[147] Hüseyni'nin, Merv'de Selçuklulara karşı ayaklandığını söylediği ayaktakımının (*evbâş*) da ayyar olma ihtimali vardı, Belh'te de Gazneli kumandan kentin savunmasında ayyarlardan yardım almıştı.[148] Kısa bir süre sonra Suriye'de ayyarlara benzeyen *ahdas* da (tam karşılığı "gençler": yerel milisler) Halep'teki Türkmen varlığına karşı çıkmışlardı.[149]

Böylece Selçuklulara gösterilen bu tepkilerde, Horasan kentlerindeki mezhepçi siyaset ve bunun sonucu ortaya çıkan liderlik eksikliği de rol oynamış görünmektedir.[150] Ancak hem Merv'de hem de Nişabur'da ulema görev üstlenmiş ve barışı sağlamıştı, ama asıl sorun ayaktakımı (evbâş) ve ayyarların bu durumu kabul etmeye hiç yanaşmak niyetinde olmamalarıydı. Ayrıca, kronolojideki bazı sorunlar Selçuklu denetiminin gerçek boyutunu kuşkulu hale getirmektedir. Örneğin İbnü'l-Esîr'e göre, 429/1038'de, Çağrı'nın Merv'i ele geçirmesinden sonra, kent yeniden kısa bir süreliğine Mesud tarafından geri alınmıştı.[151] Gene Mesud, Dandanakan'daki feci yenilgiden sonra Gazne'ye dönerken Merv'den (burada kentin mi, yoksa vahanın mı kastedildiği net değildir) geçmişti.[152] Bunlar Selçukluların bir kent üzerindeki "denetim"lerinin epeyce esnek olabileceğini düşündürmektedir. Ancak Selçuklular fethettikleri kentlerdeki yönetim sisteminin bir biçimde sürmesine çalışıyorlardı. Örneğin Mesud Merv'i yeniden ele geçirince, Selçukluların Cüzcan valisini çarmıha gerdirmişti.[153] Aslında Selçuklular

428/1037'de Mesud'dan, Merv, Serahs ve Baverd'i kendilerine bırakmasını istediklerinde, Gazneli resmi görevlilere dokunulmaması konusunda ısrar etmiş, ama toplanacak vergilerden Gaznelilerin değil kendilerinin yararlanacağını söylemişlerdi.[154] Selçuklu ordusu hâlâ göçebe ya da yarı-göçebelerden oluşuyordu ve bir kentte uzun süre kalmak kendi yaşam biçimlerinden vazgeçmek anlamına geldiğinden, kent merkezlerinde de genellikle kalıcı bir denetim kurma peşinde değillerdi. 429/1038'de Türkmenler Serahs ve Merv dolaylarındayken, Gaznelilerin kendilerini buralardan çıkartmak istediğini duyunca –büyük olasılıkla Mesud'un yukarıda belirtilen ilerlemesi– karşı çıkmaya niyetlenmeden, mallarını çölde bırakarak kaçmayı yeğlediler.[155] Dolayısıyla, Horasan'daki Nişabur ve Merv gibi önemli merkezler de dahil olmak üzere, kentlerin fethedildikleri tarihlerin tartışmalı olması, Selçuklu işgalinin hiç kalıcı olmamasına atfedilebilir. Selçuklu güçleri bir kente bir kez girdikten sonra, başka yerleri yağmalayabilmek için yeniden çöle doğru kaybolup gidebiliyorlardı. Bu durumu, 14. yüzyılda Orta Asya'daki göçebelerin fethettikleri kentleri, "serbestçe kullanabilecekleri", "sığınma" olanağı veren yerler olarak değerlendirmeleri[156] ve buraları hemen kalıcı bir üsse dönüştürmek istememeleriyle karşılaştırmak mümkündür.

Selçuklu Ordusundaki Türkmen Ağırlığının Sona Ermesi

Selçuklular göçebeleri asker olarak kullanan tek güç değildi; I. Bölüm'de belirtildiği üzere, onların Maveraünnehir'e göç etmelerinin bir nedeni de göçebelerin burada asker olarak iş bulma imkânlarının çokluğuydu. Gaznelilerin oluşturduğu gulam birlikleri çoğunlukla bozkır kökenliydi ve Gazneli şairler zaman zaman bunların aşiretlerinin adlarını (Karluk ya da Kırgız) verirdi.[157] Ancak gulamlar çok genç yaşta orduya alındıkları için, aşiretlerinin adı dışında bozkır geleneklerini çok uzun yıllar koruyamayabiliyorlardı; zaten gerek yaşam biçimleri, gerek savaş teknikleri açısından da Selçuklulardan epey farklıydılar. Gazneliler tarafın-

dan istihdam edilen diğer göçebe halklar, Kürtler ve Araplardı,[158] ama her ne kadar Kürtler geleneksel olarak Horasan'ı bozkırdan gelecek istilacılardan korumakla görevli idiyseler de, bu bölgede Selçuklularla doğrudan savaştıklarına ilişkin yalnızca bir-iki kayıt bulunmaktadır (ancak V. Bölüm'de göreceğimiz gibi, kendi toprakları olan Kürdistan'da Selçuklularla doğrudan çatışma içinde olmuşlardır).[159]

Ancak Malazgirt Muharebesi'nin yapıldığı 1071 yılına gelindiğinde, Alp Arslan'ın güçlü bir gulam ordusuna sahip olduğu bilinir, bazı anlatılar bu ordunun geleneksel bozkır askerlerinden daha güvenilir olduğunu belirtmekteydi.[160] Selçuklu yöneticilerin Ortadoğu İslam geleneği doğrultusunda davranmaya başladıklarının asıl ikna edici işareti, bir bakıma, sultan unvanını benimsemelerinden ya da adlarına hutbe okutmalarından çok, gulamları orduya dahil etmeleridir. Tuğrul'u bir İslam hükümdarı olarak gösteren ortaçağ kaynaklarının doğruluğunu kabul etsek bile, bunun halkın bütününe seslenmek niyetiyle mi, yoksa sadece yerleşik Müslüman kent halkını Tuğrul'un meşruiyetine inandırmak için mi yapıldığı ya da İran ve Irak'ın siyasal geleneğinin gerçekten kucaklandığının bir belirtisi mi olduğu bilinmez. Yeni bulgular ortaya çıkmadığı sürece bu tür sorular yanıtsız kalmaya mahkûmdur. Ancak hutbe okutmanın ve sikke basmanın simgeselliği gibi, gulam askerleri de Ortadoğu'daki bütün yerleşik devletler için bir göstergeydi. Abbasiler, Samaniler ve Gaznelilerin tersine, Avrasya'nın Karahanlılar gibi bozkır kavimleri arasında, köle asker kullanımına ilişkin pek bir kanıt yoktur. Eğer Selçuklu önderlerin Türkmen taraftarlarını gulamlarla desteklemeye yaklaşık ne zaman başladıklarını bilebilseydik, göçebe önderleri gibi davranmaktan ne zaman vazgeçtiklerini ve yerleşik devletlere özgü donanımları benimsediklerini anlamamız da kolaylaşabilirdi. Buna ek olarak, gulamların hiçbir simgesel çağrışımı olmadan, salt pratik nedenlerden ötürü kullanıldıklarını bildiğimiz için, Selçuklu hanedanını meşrulaştırma peşinde olan tarihçilerin, gulamların işe alınmalarıyla ilgili gerçekleri tahrif etmek için bir nedenleri olmadığını da görebiliriz.

Selçukluların gulamlardan nasıl yararlandığını inceleyen David Ayalon'a[161] göre gulamlar Selçuklu ordusunda ilk kez, Tuğrul'un Bağdat üzerinde hak iddia eden Fatımi Besasiri'yle savaşa giriştiği 451/1060 yılında ortaya çıkmıştır. Gulam askerlerinin tam sayısı bilinmez, ama Tuğrul'un Besasiri'yi oyalamak üzere 2.000 gulam yollaması (*elfey gulam min el-'asker*), toplam sayılarının bundan çok fazla olduğunu gösterir. Daha önceden gördüğümüz gibi Mesud, Dandanakan Muharebesi'nde 6.000 saray gulamından yararlanmıştı, ama 2.000 de azımsanamayacak bir sayıydı –örneğin Harezm hükümdarlarının bağımsızlıklarını garantiye almaya yeterliydi.[162]

Hiçbir kaynakta gulam temelli bir ordunun ne zaman kurulduğu kesin olarak belirtilmemektedir, ama iki Arap tarihçi İbnü'l-Esîr ve Sıbt İbnü'l-Cevzi bu konuda bazı ipuçları verirler. Her ikisi de, 447/1055'te Tuğrul'la birlikte Bağdat'a giren askerlerin Türkmen olduğunu yazar; İbnü'l-Esîr bunları özellikle *el-guzzü's-selçukıye* olarak anarken,[163] Sıbt da bu askerlerin Horasan'dan gelen Türkler olduğunu belirtir.[164] Her ne kadar Selçuklular, Bağdat'a girerken bir direnişle karşılaşmasalar da, sonradan bir sürü sıkıntı yaşanmış, halkın bir kısmı Türkmenlere saldırmıştı. Bir sonraki bölümde ele alınacağı gibi, bu çatışmanın bir olasılıkla Sünni-Şii çekişmesinden kaynaklandığı öne sürülebilir, ama kent ahalisinin yanına yerleştirilen ve Tuğrul'un "disiplin altına almaktan ve terbiye etmekten aciz olduğu" –ya da öyle iddia ettiği– Türkmenlerin çirkin davranışlarının da kuşkusuz etkisi olmuştur.[165] Halife, Tuğrul'a taraftarlarını sakinleştirmesi için boşuna yalvarmıştı. Ancak İbnü'l-Esîr, Tuğrul'un Türkmenlerin eski âdet ve düzenlerinden nasıl birdenbire vazgeçtiğini de şöyle anlatır:

> Tuğrul Bey o gece rüyasında Kabe yanında Resulullah'ı gördü. Tuğrul Bey Resulullah'a selam verdi, ancak o kendisinden yüz çevirdi ve dönüp bakmadı, sonra da: "Allah Taalâ seni yeryüzüne ve kullarına hâkim kıldığı halde sen onları gözetip korumuyor, gerekli kontrolü yapmıyorsun. Onlara kötü muamele etmekten dolayı da Aziz ve Celil olan Allah Taalâ'dan haya etmiyorsun, halka zulüm ve haksızlık yapılırken vazifeni ihmal ederek başka şeylerle avunuyorsun" dedi.[166]

Tuğrul hemen uyanmış ve hemen halifeye, askerlerini halkın yanına yerleştirmeye son verdiğini yazmış ve kısa bir süre sonra da onları bütünüyle Bağdat'tan geri çekmiştir.

Tuğrul'un rüyasının tabii ki anlamı daha başkaydı. Açıkça belirtilmek istenen şey, İbnü'l-Esîr'e ya da yararlandığı adı bilinmeyen kaynağa göre, Tuğrul'un davranışında ancak ulvi bir müdahaleyle açıklanabilecek kadar radikal bir değişim olmasıdır. Sıbt, bu rüya öyküsüne yer vermemekle birlikte, o da Tuğrul ile onunla birlikte Bağdat'a gelen Türkmenler arasındaki ilişkilerin gergin olduğunu anlatmaktan çekinmemiştir. Sıbt, halifenin Tuğrul'un yeğeniyle [Çağrı Bey'in kızı Arslan Hatun] evlendiği görkemli düğünü anlattıktan hemen sonraki paragrafta, Tuğrul'un Bağdat'ta bulunan Türkmenlere, Horasan'a geri dönmelerini emrettiğini ve Türkmenlerin bu emri geri alması için yalvarıp yakarmalarına kulak asmadığını anlatır.[167] Bunun sonucu olarak Bağdat'taki Türkmenlerin çoğunluğu mecburen Horasan'ın yolunu tutmuştur.[168] Aynı yılın sonraki aylarında Sıbt, "Türklerin" (*et-türk*), Vasıt valisi Ebu'l-Ganaim ibn Fesances ile birlikte Tuğrul'a karşı ayaklandıklarını belirtir: "Esasen buradaki Türkler kendilerinden bir grup insanı öldürttüğü için Sultan Tuğrul'dan nefret ediyorlardı."[169] Bir önceki bölümde tartışıldığı üzere her ne kadar *et-türk* belirsiz bir terim olsa da, burada net olarak Türkmenleri kastetmektedir, çünkü onlar Ebu'l-Ganaim ibn Fesances'e kendilerini şöyle anlatıyorlardı:

> Bizler itaatli hadimleriz; sultanın, beraberinde çeşitli halklardan oluşan kalabalık bir ordunun bulunması nedeniyle bize ihtiyacı yoktur, işte bu yüzden bizimle hiç ilgilenmemektedir, dolayısıyla biz onun askerleri arasında aşağılık bir durumda kalamayız. Biz, bizden daha değerli ve şerefli olan Bağdatlı kardeşlerimizin başına gelenleri, yani kendi memleketlerinden nasıl çıkarıldıklarını, mal ve kumandanlıklarının (*ispehsalar*) nasıl ellerinden alındığını ve nasıl öldürülüp yollara atıldığını gördük. İşte bütün bu olanlardan dolayı kalplerimiz [sultandan] nefret etmeye başladı. Eğer bizim başımıza bir Horasanlı emir atanmaksızın, halife ve sultan adına hutbe okutup, fakat vergi vermememize razı olursa o takdirde biz itaat eder ve buyruklarını dinleriz. Aksi takdirde itaatinden çıkar ve başka bir yöne sapmak zorunda kalırız.[170]

Bu paragraf Tuğrul ile göçebelerin arasındaki ilişkilerin bozulmaya başladığını gösterir. Tuğrul'un çeşitlenen ordusundaki bazı askerlerle aralarında düşmanca ilişkilere değinilmesi, Selçuklu ordusuna artık Türkmen olmayanların da alınması konusunda bir karar verilmiş olduğunu gösteriyor. Bu kadar çok sayıda Türkmen askerinden vazgeçebilmeleri, zaten farklı bir ordu hazırlığına çoktan başlanmış olduğunu, bunların da ancak gulamlar olabileceğini düşündürmektedir. Tuğrul'un ordunun başına bir "Horasanlı" getirme girişimi, büyük olasılıkla profesyonel bir ordu kurmaya niyetli olduğunu ortaya koymaktadır. Bu paragraf, Tuğrul'un İslam hükümdarlığının simgeleri olarak adına hutbe okutmasından ve sikke bastırmasından göçebe askerlerin ne kadar az etkilendiklerini de adamakıllı anlatmaktadır.

Dolayısıyla hem Sıbt'ın hem de İbnü'l-Esîr'in anlattıkları, gulamların, çok büyük olasılıkla Selçuklu ordusuna 447/1055 dolaylarında alınmaya başladığını ve Bağdat dahil, Selçuklu fetihlerinin başarısını sağlamış Türkmenlerin bir çoğunun da ordudan o sıralarda çıkarıldığını gösterir. Bunun tam olarak ne amaçla yapıldığı net değildir. *Mir'âtü'z-zamân*'da anlatılanlardan, halifenin gösterişli düğününden sonra Türkmenlerin gözden düşmeye başladığı hissedilir. Bu olayın ardından Tuğrul, göçebe taraftarlarını utanç kaynağı olarak görmüş ve en iyi yolun onlardan kurtulmak olduğuna karar vermiş, hemen arkasından da kendisini saygıdeğer bir yönetici olarak gösterebilmek için Bağdat kentinin surlarını yeniden inşa etmeye başlamıştı. Öte yandan İbnü'l-Esîr, Tuğrul'un kararını anlatılan rüyaya bağlar ve Tuğrul'u vicdanı sızlayan bir Müslüman önder olarak sunar. Her iki anlatı da açık bir biçimde Tuğrul'un geçmişiyle bağlarını koparttığını ve artık uygar bir Müslüman toplumun değerlerine göre davranmaya başladığını vurgulamak amacını taşır. Bu nedenle ikisi de retoriktir ve biraz kuşkuyla yaklaşılmalıdır. Ancak, her iki bağımsız kaynak da, o tarihte Tuğrul ile taraftarlarının ilişkilerinde bir bozulma ve nihayetinde bir tür kopma meydana gelmesinin kuvvetle muhtemel olduğunu belirtir. Buna ek olarak, bu anlatılar retorik olmakla birlikte, büyük olasılıkla, Bağdat'ın düşmesi ve çevresindeki tarım toprakları-

nın talan edilmesinden sonra Tuğrul'un bazı Türkmenlerin yerine daha güvenilir ve söz dinleyen askerler getirmeyi düşünmüş olabileceğini gösterir.

Dolayısıyla Bağdat'ın fethinin, Tuğrul'un geleneksel bir İslam hükümdarı gibi davranmak isteği ile göçebe taraftarlarının davranışları arasındaki gerilimin başlangıcına işaret ettiği söylenebilir. Ancak Tuğrul'un, her zaman sultanın ve bürokratlarının istediği gibi denetim altında tutulamayan, ama Selçuklu hanedanının sonuna değin önemli bir askeri güç olmaya devam eden Türkmenlerden bütünüyle vazgeçmediği de belirtilmelidir. Sıbt'ın anlattıklarına göre, Tuğrul gerçekten de 448/1055-6'da Kutalmış'ın önderliğinde, *etrak, guz ve türkmenlerden* oluşan 2.000 atlıyı Vasıt dolaylarında savaşa yollamıştı.[171] Bu ordu içinde başka bir gruptan söz edilmez. Tuğrul'un amacının Türkmenleri yok etmek değil, rollerini azaltmak ve onları başka güçlerle desteklemek olduğu açıktır. Her halükârda, gulamların oluşturduğu daha profesyonel ordunun da, bazen Türkmenlerden daha güvenilir olmadığı görülmüştür. Örneğin 452/1060'ta gulam birlikleri koşullara karşı çıkınca Tuğrul, Tebriz'in kış kuşatmasından vazgeçmek zorunda kalmıştı.[172]

IV
Selçuklular ve İslam

11. yüzyıl İslam tarihi içinde bir dönüm noktasıydı. Sünnilik, bu dönemde Abbasi Halifesi Kadir-Billah'a (381/991-422/1031) atfedilen *er-Risâletü'l-Kadiriyye (el-Usûl)* adlı eserde ifade edilen itikat ile tanım kazanmaya başlamış ve aynı itikat oğlu Kaim tarafından da kabul görüp beyan edilmişti.[1] Bu dönemde Şiilik de, Mısır'da Fatımiler, Suriye ve İran'da da ortaya çıkmaya başlayan İsmaili devletler kanalıyla varlığını güçlü bir biçimde sürdürmekteydi. Bu dönemin düşünsel ortamı, Selçuklu topraklarında yaşayan İmamü'l-Haremeyn Cüveyni ve ünlü el-Gazali gibi ilahiyatçılar sayesinde bir dinamizm kazanmıştı. Bu dönemin en kalıcı mirası medreselerin ortaya çıkışı olurken, aynı süreçte Sünni mezhepleri de dönüşüm geçirmişti. Bu mezhepler geleneksel olarak kurucularının adıyla anılan Maliki, Şafii ve Hanefi mezhepleriyle sınırlı tutulurdu, ama 10. yüzyılın sonlarında gelenekçi İmam İbn Hanbeli'nin taraftarları da Irak'ta ağırlık kazanmıştı.[2] Sünni kitlelerin halk dindarlığı tarafından desteklenen Hanbelilerin –kısmen mezhep, kısmen dinsel bir grup– yükselişi 11. yüzyılda Bağdat'taki dini havayı belirlemişti. Önceden Abbasi Halifeleri ve Samaniler tarafından yeğlenen Hanefiliğin de bu dönemde tırmanışa geçtiği tahmin edilir.

Hem düşünsel hem de toplumsal yaşamda, coşkulu, çoğu kez hırçınlaşan ve sertleşen bir ilahiyat tartışması söz konusuydu. Bağdat'ın değişik kesimlerinde oturan Sünniler ile Şiiler arasında sık sık iç kargaşa (*fitne*) çıkıyordu. Dönemin ruhuna damgasını vuran taassuptu ve bu yalnızca Sünni-Şii çatışmasına özgü değildi. İslam dünyasının doğusunda çok az sayıda büyük kent bunun dışında kalabilmişti. Genellikle bu taassubun ve halk arasındaki iç kargaşanın artmasında, Hanefiliği açıkça kayıran Selçukluların önemli bir rol oynadığı düşünülür, ama bu işe ne kadar karıştıkları konusu erken Selçuklu döneminin dinsel politikasını çok iyi yansıttığı düşünülen bir olay dışında ayrıntılarıyla araştırılmamıştır: 445/1053'te Tuğrul ve veziri Kündüri'nin emriyle, Nişabur'da Eşari mezhebine karşı uygulanmaya başlanan *mihnet* (baskı ve eziyet).

Ancak Selçuklular döneminin din anlayışı üzerine yapılan araştırmalar, dönemin başka alanlarında olduğundan çok daha ayrıntılıdır. Ünlü Gazali'nin yaşamı ve eserleri hakkında sayısız araştırma vardır,[3] hatta Cüveyni gibi daha az bilinenlerle ilgili bile monografik çalışmalar bulunur.[4] George Makdisi, Bağdatlı Hanbeli din adamı İbn Akil üzerine yazdığı devasa kitabın yanı sıra, dinsel kurumların gelişmesi ve Eşari mezhebi üzerine yazdığı makalelerle, 11. yüzyıldaki din anlayışını derinlemesine inceleyen ilk akademisyendi. Makdisi, Selçukluların Sünni Canlanışı'nı başlattığı görüşüne karşı, bunun daha Selçuklular Bağdat'a gelmeden önce –gerçekten de daha onlar tarih sahnesine çıkmadan epey önce itikad-ı Kadiri ile– başladığına dikkat çekerek, döneminin egemen bilimsel anlayışını tersyüz etmiştir.[5] Makdisi ayrıca, Selçukluların Halifeliği, Şii Büveyhilerin elinden kurtardığı savının doğru olmadığını öne süren ve Selçuklu sultanları ile Halifelerin ilişkilerinin çoğu zaman mesafeli, hatta zaman zaman düşmanca olabildiğini[6] söyleyen ilk kişidir. Yakın zamanlarda incelemelerini bu doğrultuda derinleştirerek sürdüren bir başka akademisyen de Eric Hanne'dir, ama o da Makdisi'nin burada tartışılan erken Selçuklu dönemiyle ilgili öne sürdüklerini önemli ölçüde değiştirebilecek bir şey ortaya koymamıştır.[7]

Makdisi'nin çalışmalarının yanı sıra, Richard Bulliet'in İran üzerine yaptığı ve Nişabur kentindeki cemaatler arası çatışmayı

anlamaya çalıştığı araştırmalarını da belirtmeliyiz.[8] Bulliet'e göre Şafiilik ve Hanefilik etiketlerinin arkasına saklanan ve kenti ele geçirme mücadelesinde olan iki siyasal grup vardı, bu da sorunun aslında mezhepler arası farklardan çok, toplumsal ve siyasal gerilimden kaynaklandığını ortaya koyuyordu. Bulliet'in bu tezi önceleri pek rağbet görmese de, sonradan geniş kesimlerce kabul edilmişti. Irak'ın Selçuklu dönemindeki din ve siyaset anlayışı üzerine yapılmış bir başka ayrıntılı çalışma da Erika Glassen'e aittir.[9] Ancak, onu izleyen dönemde, Selçuklu din anlayışı üzerine çalışan üç akademisyenin –Ephrat, Safi ve Hanne– Glassen'in çalışmasına başvurmadıkları anlaşılmaktadır. Bunların ilki Daphna Ephrat'ın, 2000 yılında Bağdatlı Sünni ulemanın toplumsal rolü ve kimliği üzerine yayımladığı araştırmasıdır.[10] Ephrat, ulema ile hükümdarlar arasındaki bağların ne kadar zayıf olduğunu ve medreselerin ne bürokrat yetiştirmede, ne de mezheplerin oluşumunda belirleyici rol oynadığını öne sürer. Bunun arkasından yayımlanan Omid Safi'nin *The Politics of Knowledge in Premodern Islam* (Bilgi Politikası) adlı kitabı da Selçuklu sultanları ile din adamlarının, özellikle de mutasavvıfların ilişkilerini ele alır. Ephrat'ın tersine Safi, medresenin, Nizamü'l-Mülk tarafından kurulan bir "devlet mekanizması" olduğuna inanır. Safi'ye göre medreseler toplumsal düzeni eski haline getirme ve mezhepler arasındaki dengeyi sağlamada başarılı olmuş, en azından bazı bürokratların yetiştirilmesine ve "İslam toplumsal birliğinin yeniden kurulmasına katkıda bulunmuştur."[11] Safi, Selçukluların mutasavvıfların desteğini alabilmek umuduyla, onlara yakınlık göstererek, hankâhlarını desteklediklerini de ileri sürmektedir.[12]

Bu çalışmalar çok değerli olmakla birlikte, hiçbirinde Selçuklu dönemi siyaset-din ilişkileri açık değildir. Vezir Nizamü'l-Mülk'ün din politikasının (eğer tutarlı bir politika denebilirse) Selçuklu sultanlarıyla örtüşüp örtüşmediği bile doğru dürüst bilinmez. Nizamü'l-Mülk'ün genellikle Bağdat'ta kurduğu Nizamiye medreseleri gibi kurumlar aracılığıyla Şafiiliği geliştirdiği ileri sürülmesine karşın, yine de, merkezi İslam topraklarında Hanefiliğin yayılması, Madelung gibi saygın bir bilim insanı tarafından Selçukluların Hanefi fanatikliğine bağlanır.[13] Göreceğimiz gibi bu dönemin din tari-

hi aynı derecede aşırı sayılabilecek çelişkilerle doludur. Bu bölümde, karşımıza çıkan bu tür çelişkilerin görmezden gelinemeyecek kadar çok ve sürekli olduklarını ifade edeceğim. Buna ek olarak, Selçukluların ya da vezirlerinin din politikasının da çoğu kez keyfi ve çelişkili olduğunu ileri süreceğim. Kökleri ne ilahiyat, ne de fıkıh (hukuk) görüşüne dayanan bu politika, her zaman Sünniliği özendirmekten uzaktı ve zaman zaman Şiiliği de destekler nitelikteydi. Daha da ötesi, vezir ve sultan ne tür bir politika benimserse benimsesin, bu bölümün sonunda değineceğim gibi bunlar, Türkmen aşiretlerinin inançlarını yansıtmayabiliyordu.

Mezhepler, İç Karışıklıklar ve Selçuklular

Türkmenler, Horasan'da, yerel, hatta bazen komşular arası bağlılıklara veya ilahiyat ya da fıkıh farklılıklarına dayanan şiddetli hizipçiliklerin hüküm sürdüğü, parçalanmış bir toplumla karşılaşmışlardı.[14] Selçukluların, hızla bulaştıkları bu anlaşmazlıkları çözmeden, ne dinlerinin, ne de dinsel politikalarının yapısını anlayabiliriz. Söz konusu hiziplerin ne kadar uyum içinde hareket ettikleri ve bağlılık konusuna olumlu yaklaşıp yaklaşmadıkları da tartışmalıdır ve zaten bir bölgeden öbürüne değişiklik göstermektedir;[15] ancak kuşku götürmeyen şey, bu hizipçiliğin sonunun, Nişabur kentinin yıkımında olduğu gibi kanlı olmasıydı.[16] Hizipler arasındaki denge bölgeye göre değişiyordu. Bağdat'ta çoğu kez iç karışıklığın arkasında Hanbeliler ile Şiiler vardı, ama arada Eşari ve Mutezile mezheplerine dahil olanlar da işe karışıyordu.[17] İran ise Şafii ve Hanefi mezhepleri arasında bölünmüştü ve bu gruplar arasındaki iç karışıklık, Isfahan ve Nişabur'a kadar uzanıyordu. Nişabur, Eşarilerin kalesiydi. Doğuya doğru Maveraünnehir, neredeyse bütünüyle Hanefiydi, yalnızca Şaş (Taşkent) çevresinde birkaç Şafii yerleşmesi vardı. Ayrıca ilahiyat bağlamında, çoğunlukla Maturidilik egemendi, ama Harezm ve Belh Mutezile mezhebine bağlıydı.[18] Her ne kadar 10. yüzyılda hizipçilik Maveraünnehir'de[19] çok yaygınlaşmışsa da, bizim üzerinde durduğumuz dönemde gerilim daha çok İran kentlerinde ve Bağdat'taydı, ama

ahdas ve ayyarların –halk gençlik hareketleri– önayak oldukları iç karışıklıklar her yere yayılmıştı.[20]

Söz konusu huzursuzlukların arkasındaki bu mezheplerin sayılarının artmasının nedeni, Abbasiler dönemindeki devlet politikasından kaynaklanıyordu; Abbasiler mümkün olan her yere, kendilerine bağlı Hanefi kadıları atama peşindeydi.[21] 11. yüzyıla gelindiğinde, bazı kentlerde, özellikle de Bağdat'ta belli pozisyonlara atamalar mensup olunan mezhebe göre yapılıyordu. Hanefileri kadılıklara, Şafiileri de yeni kurulmuş medreselere hoca olarak atama eğilimi yaygındı.[22] Başka yerlerdeyse devlet görevlerinin –reislik ya da kadılık gibi pozisyonların– olanaklarından yararlanabilmek için mezhepler arasında yoğun mücadeleler sürdüğü anlaşılıyordu. Bulliet'in, mezhepler adına akıtılan kan ve yapılan yıkımların, yalnızca ilahiyat ve fıkıh farklılıklarıyla izah edilemeyeceği yorumu çok doğrudur.[23] Bir kişi belli bir mezhebe mensup olabilir, ama bunun bütün işlerine hükmetmesine meydan vermeyebilirdi. Birçok Hanbelinin, fıkıh dışındaki diğer konuları Şafii hocalardan öğrendiği bilinir. Örneğin Hanefi bir aileden gelen ve meslek yaşamına Hanefi fıkıh öğrencisi olarak başladığı sanılan İbn Akil, sonradan Şafii mezhebinden Ebü't-Tayyib Taberi'nin ve Hanefi mezhebinden de ed-Damğani'nin öğrencisi olmuştu.[24] Her ne kadar ilahiyat tartışmalarında –Eşarilik ve Mutezile gibi– taraflar çoğu kez birbirlerine saldırgan sözler sarf etseler de, rakip mezheplerden ulema arasındaki ilişkiler iyi, hatta dostane olabiliyordu. Hanbeliler ve Eşariler gibi birbirine düşman mezheplerden de olsalar, ortak düşmanları Mutezileye karşı birleşip dostluklar bile kurabiliyorlardı.[25] Çok sayıda bilgin fıkıh konusunda Şafii, ama ilahiyat konusunda Hanbeliydi. Buna ek olarak aynı mezhebin üyeleri arasında da yoğun rekabet yaşanabiliyordu.[26] Bu nedenle akademisyenlerin fitne ve taassup konularına biraz kuşkuyla yaklaşmaları ve bunları daha dünyevi nedenlere bağlamak istemeleri doğaldır.

Ancak, iç çatışmaların alevlenmesinde gerçek dinsel farklılıkların rolünü de büsbütün göz ardı edemeyiz. Örneğin Hanbeliler kamusal görevlerden kaçınmaktan yana oldukları için, onları harekete geçiren etkenin siyasal rekabetten ibaret olmadığı söylene-

bilir. Mezhepler arasındaki farklılıklar, itikat ve ibadet düzeyinde her zaman önemsiz olmayabiliyordu;[27] ilahiyat konusundaki farklılıklarsa yoğun bir duygusallık içerebiliyordu. Nizamü'l-Mülk, Hanbeliler ile Eşariler arasındaki anlaşmazlıkları yatıştırmaya çalışırken, Bağdat'ın önde gelen Hanbelilerinden eş-Şerif Ebu Cafer kendisine şöyle diyordu:

> Bu durumda aramızda barış olamaz, barış ancak din dışı görevler, dünyevi mallar ya da miras kavgası yapanlar arasında sağlanabilir. Ama o insanlar [Eşariler] bizim kâfir olduğumuzu, biz de bizim inandığımıza inanmayanların kâfir olduğunu iddia ediyoruz. Onun için aramızda nasıl barış olabilir?[28]

İç karışıklıkların fazla öne çıkmadığı kentlerde bile, tek mezhebin ve itikadın ağırlıkta olduğu durumlarda gerginlik yüksek olabiliyordu. Herat'ta Hanbeliler seçkin bir azınlık olsalar da, ünlü Hanbeli mutasavvıf Abdullah el-Ensari, meclis kararıyla iki kez sürgüne gönderilmişti. Aslında, birçok yerde birbirlerine şiddetle karşı çıkan Hanefiler ile Şafiiler, Herat'ta birlik olarak, din adamlarına yapılan müdahaleleri engellemeleri için Selçuklulardan yardım istemişlerdi.[29] Birisinin itikat açısından karşı olduğu kişileri gözden düşürmek için yapacağı her şey meşru sayılıyordu. Hanbeliler muhaliflerinin gözünde geleneksel olarak antropomorfizmle (insanbiçimcilik) ilişkilendiriliyordu. Ensari'nin düşmanları da bu durumu kullanarak, Alp Arslan'ı, onun bir putperest olduğuna inandırmaya çalışmışlar, hatta daha da ileri giderek camisinin mihrabına bir idol (put) bırakıp sultanın adamlarına, Ensari'nin bu nesneye taptığını söylemişlerdi.[30] Ensari, nüfusu büyük ölçüde Mutezile ve Hanefi olan Belh'e sürüldüğünde, halk onu taşlamaya niyetlenmişti.[31]

Bu tartışmaların elebaşları, genellikle dünyevi iktidar temsilcisinin önünde yapılması gereken münazarada kazanılan entelektüel zaferle tatmin olmuyorlardı. Doğru inancın zaferi, çoğu kez karşı tarafın sürgün edilmesi ya da hapse atılması gibi fiziksel ve dünyevi koşullar bağlamında algılanıyordu.[32] Bu dönem boyunca sultan-

ların ya da vezirlerin baskı uyguladığı birkaç örneğe rastlıyoruz, böyle davranmalarının temel nedeni alttan gelen baskılardı. Dolayısıyla 460/1067'de Alp Arslan'ın, Mutezileyi inançsızlıkla suçlamasının nedeni, divanında toplanıp, İbnü'l-Velid'in yenilenmiş Mutezile vaazına karşı, Sünnilik ile Hanbeliliği tanımlayan Kadir-Kaim itikadının ilan edilmesini talep eden öfkeli gelenekçilerin baskısıydı.[33] Selçuklu egemenliği altındaki başka yerlerde Mutezililere dokunulmamış, hatta gelişmeleri engellenmemişti.[34] Tuğrul döneminde, ünlü Mutezile âlimi İsmail b. Ali es-Semman Rey'de gizlenmeden ders verebilmiş, 11. yüzyılın ikinci yarısında da bir başka Mutezili, Ebu Bekir en-Nasihi, Nişabur ve Rey'de kadılık yapmıştır.[35] Selçuklu politikasının yerel koşullara göre ayarlandığı açıktır; Rey geleneksel olarak Mutezilenin kalelerindendi,[36] onun için de o ildeki din âlimleri yerel halktan kabul görürken, Bağdat'taki Hanbeli kitle tarafından suçlu bulunuyordu.[37]

Bu durumda benimsenen pragmatik yaklaşımı, Alp Arslan ve Melikşah'ın veziri Nizamü'l-Mülk çok iyi açıklamaktaydı. Bağdat'taki Eşarilerin önde gelenlerinden Ebu İshak eş-Şirazi, Eşari Ebu Nasr Kuşeyri'nin Nizamiye'deki vaazlarına izin verilmesine kızan Hanbelilerle giriştikleri sert çatışmaların ölümlerle sonuçlandığını, onun için Hanbelilerden şikâyetçi olduğunu söyleyince, Nizamü'l-Mülk şu yanıtı vermişti:

> Sultanın politikası ve adalet, bizim bir mezhebe öbüründen daha yakın olmamamızı gerektirir. Bize, sünneti, fitne çıkartmanın üstünde tutmak yaraşır. Bu medreseyi [Nizamiye] inşa ederken, yalnızca âlimleri ve kamu çıkarını korumak düşüncesiyle yola çıktık, anlaşmazlık ve kavga çıksın diye değil. Bu açıdan işler bizim düşüncemizin aksine gelişince, kapısını kapatmaktan başka çaremiz kalmadı. Bizim Bağdat'ın ve çevresinin üstesinden gelecek ve [halkının] âdetlerini zorla değiştirecek gücümüz yok, çünkü buradaki çoğunluk İmam Ebu Abdullah Ahmed b. Hanbel'in mezhebine bağlı.[38]

Çağdaşı İbnü'l-Benna'nın günlüklerinden anlaşıldığı üzere Alp Arslan da, kuşkusuz kamusal düzeni sağlayabilmek için hasım Şii

ve Hanbeli grupların arasını bulmak istemişti.[39] Selçukluların mutaassıp Hanefilik ile suçlanmaları ve Eşarilerin ağırlıkta olduğu Nişabur'da onlara karşı yaptıkları baskı ya bu politikalarla çelişiyordu ya da en azından Tuğrul'un davranışlarının, ardıllarınınkinden radikal boyutlarda farklı olduğunu gösteriyordu.

Selçuklular ve Hanefilik

Hem modern dönem hem de ortaçağ kaynakları, Selçukluların Hanefi oldukları konusunda ortak bir görüşe sahiptir. Madelung, Türklerin İslam dinini kabul etmesinde Hanefilerin rolünün önemli olduğunu, kuşkusuz inandırıcı biçimde belgelemekteydi. Hanefiliğin Orta Asya'daki başat mezhep olduğu düşünülürse bu hiç de şaşırtıcı değildir.[40] Ayrıca Madelung, Türk Hanefiliğini "militan ve hoşgörüsüz" olarak tanımlamıştır.[41] Ona göre, "Selçuklu döneminin dinsel havasının temel nitelikleri, Türk hükümdarlarının ve sıradan askerlerin benimsediği militan Hanefilik, Şafiilikten hoşlanmamaları, Eşariliğe karşı belli bir düşmanlık beslemeleri ve [karşılığında] Şafiilerin ortaya koyduğu şiddetli tepkiydi."[42] Madelung, Tuğrul'un, Hanefiler lehine bazı önlemler aldığını, bunların içinde en önemlisinin, aşağıda ele alacağımız gibi, Nişabur'daki Eşarilere karşı uygulanan baskı (*mihnet*) olduğunu söylüyordu.[43] Burada, Selçuklu Hanefiliğinin taassubunu ele alan diğer kaynakları gözden geçireceğiz.

Ravendi gibi yazarlar Selçuklu sultanlarını, Hanefiliği destekleyerek geliştirdikleri ve Hanefi âlimleri yetiştirdikleri için övmüştü.[44] Melikşah ve sonraki sultanların dönemlerinde, kuşkusuz Hanefiliğin bir miktar korunduğu görülür.[45] Ancak insan, mezhepler arasında çoğunlukla çok küçük olan farkların, Türkmenler, hatta önderleri tarafından gerçekten anlaşılıp anlaşılmadığını merak ediyor. Göreceğimiz üzere Kutalmış ortodoks sayılamayacak bazı dini uygulamalara girişmiş, hatta dindarlıkta iddialı olan Tuğrul bile, işine gelmediği durumlarda halifeye saygı göstermek gereği duymamıştı.[46] Madelung'un belirttiği gibi, Hanefiliği gerçekten de çekici yapan unsurlardan biri, Ebu Hanife'nin, Kuran'ı ve İslam'ın

farzlarını bilmeyenleri bile Müslümanlığa kabul etmesiydi.[47] Tabii ki cehalet önyargıya engel değildir.

Tuğrul ve Alp Arslan'ın mutaassıp Hanefilikleriyle ilgili veriler (çektirdikleri *mihnet* dışında) iki temel nokta üzerine yoğunlaşır: Hanefi camilerinin yapılması ve Hanefilerin resmi görevlere atanmaları.[48] Rey'de yeni bir Hanefi camisinin inşa edildiği ve Nişabur, Hemedan ve Isfahan'da Şafiilerin yerine Hanefilerin atandığı doğrudur, ama bu yerel politikalarla da ilgili olabilir. Madelung'un belirttiği gibi, Hanefiler, Rey'de Selçuklular gelmeden önce de çoğunluktaydılar.[49] Sultanın başka yerlerde yeni Hanefi kurumlarının kurulmasına önayak olduğu konusunda inandırıcı veriler yoktur. Tuğrul'un Nişabur'da, Hanefi mezhebine ait olduğu sanılan bir medrese inşa ettirdiğini, 437/1046'da buradan geçen Nâsır-ı Hüsrev'in yazdıklarından anlıyoruz,[50] ama Bağdat ve başka kentlerde Selçukluların himayesinde medrese kurulduğuna ilişkin göze çarpan bir bilgiye rastlanmamıştır. Örneğin Ebu Hanife'nin türbesine yeni bir kubbe yaptırılması işi, sultan, saray ya da bir hanedan üyesi tarafından değil, kimliği bilinmeyen bir Türkmen emir tarafından üstlenilmişti. Kuşkusuz bu kubbe Selçuklular Bağdat'a gelmeden önce de yaptırılmış olabilir, ama 459/1066'da yeniden onarılması gerektiğinde, bu prestijli proje gene sultanın kendisi tarafından değil, baş âmili Şerefü'l-Mülk Ebu Sad el-Müstevfi tarafından üstlenilmiştir.[51] Bu kişinin, türbenin yanında yer alan, kentin en erken tarihli Hanefi medresesini de, Nizamiye medresesiyle aynı tarihlerde yaptırdığı bilinmektedir.[52] Kentte, Melikşah dönemine değin bir başka Hanefi medresesinin kurulmadığı anlaşılıyor. O zaman bile Bağdat'ta doğrudan sultanın yaptırdığı hiçbir Hanefi medresesi yoktur, olanlar kapı halkı –memlûkler (köle askerler), eşler ve çocuklar– tarafından yaptırılmıştır.[53] Atamalara gelince, Tuğrul'un, Bağdat'ta, Şafii rakiplerinden daha nitelikli olan bir Hanefiyi başkadı olarak atadığı doğrudur. Bu kişi, Eşarilere uygulanan mihnete karşı çıkan ünlü âlim ed-Damğani'ydi.[54]

Benzer biçimde Alp Arslan döneminde de, Hanefiliğin devlet koruması altında olduğuna ilişkin çok az veri bulunmaktadır. Sultanın Malazgirt Muharebesi'nden önce Hanefi bir kadıdan görüş

aldığı doğrudur,[55] ama tıpkı kendisinden önce ve sonra gelenlerin yaptığı gibi, Maveraünnehir'den merkezi İslam topraklarına gelirken, beraberinde bir grup ulema da getirmiş ve onları İran, Irak ve Suriye'de bazı görevlere atayarak ödüllendirmişti. Ancak buradan, bu kişilerin Hanefi oldukları için ödüllendirildikleri anlamı çıkartılmamalıdır. Onlar bir olasılıkla Maveraünnehir'de Selçuklu sultanlarının güvenini kazanmış ayrıcalıklı bir grubun üyeleriydi ve Maveraünnehirli oldukları için de doğal olarak Hanefiydiler. Örneğin Malazgirt'teki kadının adındaki Buhari nisbeti kendisinin Orta Asyalı gruptan olduğunu gösteriyordu. Nizamü'l-Mülk'e göre sultan o kadar mutaassıp bir Hanefiydi ki, kendisi bir Şafii olarak, güvenliğinden endişe duyuyordu ve bunu çok sert bir dille ifade ediyordu.[56] Ancak *Siyasetname*, "yapısal çelişkiler" ve "örtük ironiler" ile dolu, karmaşık bir retorik çalışma olduğundan, düz okunmaması gerekir.[57] Alp Arslan'ın Şafiilere karşı duyduğu söylenen düşmanlık, Nizamü'l-Mülk'ün, Tuğrul döneminin Eşari karşıtı politikasını tersine döndürmesine, vakıf senedinde amacının özellikle Şafiiliği desteklemek olduğu belirtilen Nizamiye medresesini kurmasına[58] ya da Nişabur'a Şafii kadılar atanmasına izin vermesine engel olmamıştı.[59] Nişabur'un önde gelen Şafiilerinden Cüveyni, mihnet yüzünden zorla sürgüne gönderilse de, Selçuklu hanedanının yaptıklarından pek de rahatsız olmuş gibi görünmemektedir, çünkü, daha sonra yazdığı *Gıyâsü'l-ümem* adlı kitabında, Selçukluların Halifeliği üstlenmelerini önerecek kadar ileri gidebilmiştir.[60] Göründüğü kadarıyla Cüveyni, Alp Arslan'ın sözde Şafiilik karşıtı tavrına da pek aldırmıyordu, çünkü Bizans'a karşı girişilen gazanın önderi olarak Alp Arslan'ı övmekten geri durmuyordu.[61]

Ne yazık ki, Hanefi mezhebi ulemasının Selçuklulara karşı tavrının ne olduğunu ortaya koyacak erken tarihli herhangi bir Hanefi kaynağı, henüz gün ışığına çıkmış değildir. Hanefi bilginlerinin yaşamını anlatan bildiğimiz en erken tarihli tercüme (biyografik sözlük), Memlûkler döneminde İbn Ebü'l-Vefa tarafından yazılan ve önceki kaynaklara dayandırılan *el-Cevâhirü'l-Mudiyye fî tabakâtü'l-Hânefiyye*'dir. Görece daha geç bir tarihte yazılmış

olmasına karşın, İbn Ebü'l-Vefa ender olarak Selçuklulara değinmekte ve bunu yaptığı zaman da çoğu kez Selçuklular ile Hanefi ulemanın arasının açık olduğunu vurgulayabilmek için büyük çaba göstermektedir. Örneğin, Tuğrul'un Isfahan kadısı yaptığı ve Tuğrul adına 440'lar/1048 ve sonrasında Bağdat'ta elçi olarak bulunan Maveraünnehirli âlim el-Kâtip, "ender olarak sultanların huzuruna çıkan bir zahit ve münzevi" olarak tanımlanmış ve İbn Ebü'l-Vefa'nın anlattığına göre bu elçilik görevinden sonra "bir daha Tuğrul'un huzuruna çıkmamış ve sessizliğini korumuştur."[62] Mihnet olayının başındaki Hanefi önderinin[63] oğlu olan Nişaburlu Ali b. el-Hasan Ali es-Sandali, Tuğrul'la birlikte Bağdat'a girmiş, "ama Nişabur'a geri döndüğünde bütün ilişkilerini koparıp züht yolunu seçmiş ve sultanların huzuruna çıkmamıştır." İbn Ebü'l-Vefa, bu Mutezili ile ünlü Eşari Cüveyni arasındaki anlaşmazlıkları anlatmış, ama Selçukluların bu olaya karışıp karışmadıklarına ilişkin hiçbir ip ucu vermemiştir.[64] Ebü'l-Haris Muhammed b. el-Fadl Muhammed es-Serahsi'nin tercüme-i halindeki (yaşam öyküsündeki) Şafii-Hanefi çatışmasına ait bölümde de Selçukluların müdahalesinden hiç söz edilmemektedir.[65]

Dolayısıyla Selçukluların mutaassıp Hanefiler olduklarına ilişkin kanıtlar oldukça zayıftır. Birkaç Hanefinin göreve atanması, böyle bir savın dayandırılması için yeterli değildir. Abbasi döneminin başlarından beri hükümdarlar, durum elverdiğinde hep Hanefi mezhebini desteklemekten yana olmuşlardı, bu da Hanefilerin devlete sadakatinden ve adaletsiz bile olsa her zaman hükümdarın emirlerine uyma mefhumuna bağlılığından kaynaklanmaktadır.[66] Damğani'nin başkadı olarak atanması bile teknik açıdan Selçuklular değil, Halifelik idaresi tarafından yapılmıştı.[67] Hanefi kurumlarının ilk kez Melikşah döneminde Selçuklu koruması altına alındığı açıkça belirtilmektedir, ama 478/1085'te onun[68] döneminde Damğani'den sonra başkadı olan Ebu Bekir eş-Şami, Şafii mezhebindendi. Bu tarihe gelindiğinde atamalarla ilgili bir düzen ortaya çıkmaya başlamış görünüyordu; Hanefi medreselerini sultan ve maiyeti, Şafii medreselerini vezirler, Hanbeli medreselerini de Halifelik koruması altına almaya başlamıştı.[69] Bu ayrımın ke-

sin anlamı çok net değildir, ayrıca bu kurumların, kurucularının politikalarına hizmet edip etmediklerine ilişkin kesin kanıtlar da bulunmamaktadır.

Her halükârda, İbn Akil'in anlattıkları Hanefilerin kayırıldığı konusundaki kısıtlı kanıtlara ağır basmaktadır. İbn Akil Bağdat'ta Ebu Hanefi'nin türbesinin bulunduğu ve Hanefi öğretinin merkezi olan Babu't-Tak mahallesindeki öğrenimini (büyük olasılıkla Hanefi fıkıhı üzerine) yarıda bırakmak zorunda kaldığını anlatmaktadır. Bunu, Bağdat'ı 447/1055'te ele geçiren Türkmenlerin (*el-guzz*) bölgeyi bütünüyle harabeye döndürmesine bağlar ve bu yüzden eğitimini Hanbeli fıkıhı üzerine sürdürmeye mecbur kaldığını belirtir.[70] Babu't-Tak, ağırlıkla Şiilerin yerleşik olduğu bir yer olmasına karşın, Hanefi eğitimini yarıda kesmek zorunda kalması, amaçsızca yapılan bir talanın kanıtıdır ve sıradan göçebelerin Hanefiliğe bağlı oldukları görüşünü kuşkulu kılar.

Selçuklular ve Eşarilere Çektirilen *Mihnet* (Baskı, Eziyet)

Selçukluların Hanefi militanlığının kanıtı olarak geriye Eşarilere çektirilen mihnet kalıyor. 10. yüzyıl ilahiyatçısı Ebu Eşari'nin öğretileri 445/1053'te önce Nişabur'daki camilerin minberlerinden kınanmaya başlamış, ardından Eşarilerin halka hitap etmesi engellenmişti. Çoğu kez, Eşariliğin Şafii mezhebiyle olan ilişkisine bağlanan bu saldırıların asıl hedefinin, Şafiilik olabileceği de akla gelmektedir. Baskıların sonucunda kentte geleneksel bir hâkimiyete sahip olan Şafii seçkinlerin yerini geçici olarak Hanefiler almış, sonra Nizamü'l-Mülk ve Alp Arslan bu politikayı tersine döndürmüştü. Kurbanlar arasında dönemin önde gelen ilahiyatçıları ve düşünürleri Ebü'l Kasım el-Kuşeyri, Cüveyni, Ebü'l-Fadl Ahmed el-Furati ve Ebu Sehl Muhammed b. İmam el-Muvaffak vardı.[71] Mihnetle ilgili temel kaynağımız 14. yüzyıl Eşarileri'nden Sübki'dir. Onun dediğine göre de toplam 400 kadar Eşari sürgüne yollanmıştır.[72] Görünüşte bu, Tuğrul'un vezirlerinden fanatik Hanefiliğiyle bilinen Kündüri'nin, bu doğrultudaki düşüncelerinden

esinlenen bir Selçuklu bağnazlığının inandırıcı öyküsüdür, ancak olaya daha yakından baktığımızda, bu yorumla çelişen verilerin sayısının da az olmadığını görürüz.

Bu kanıtların yalnızca yapısı bile anlamlıdır. Isfahani/Bündari ve Ravendi gibi daha geç Selçuklu saray kaynakları bu mihnetten hiç söz etmedikleri gibi, *Meliknameʼ*den esinlenenler de bu konuda sessiz kalmıştır. Selçuklu sarayıyla ilişki içinde olan tarihçilerin, hatta Ravendi gibi Hanefiliğe sıkı sıkıya bağlı olanların bile, bu olaydan utanç duymuş olabilecekleri düşünülebilir.[73] Elimizdeki kaynaklar –Nişabur'da yazılmış yerel tercüme eserleri gibi eski kaynaklardan esinlenen Sübki'nin metinleri ve o dönemde Eşarilerin karşılaştıkları kötü muameleden şikâyet eden bazı belgeler[74]– mihneti, yalnızca kurbanların bakış açısıyla anlatmaktadır. Sübki'nin zaman zaman isterikleşen bir tonla, örneğin bir paragrafta Kündüri'yi hem Şii bir rafizi, hem Mutezili, hem Kerrami, hem de Hanbeli olduğu için mihneti başlatınakla suçlaması, haklı olarak akademisyenlerin gözünde kaynağın güvenilirliğini kuşkulu kılmaktadır.[75] Hanbeliliğin, Şiiliğe ve en önemli temsilcileri Mutezile ve Eşarilik olan, her türlü akli kelam ilmine şiddetli bir düşmanlık beslediği bilinmekteydi; Sübki'nin, Kündüri için uysun uymasın, sıralayabildiği her türlü kötü sıfatı kullanması bu durumla açıklanabilir. Dolayısıyla, Eşari kaynaklı bu pek güvenilir sayılamayacak bilgileri, Tuğrul, Hanefiler ya da Kündüri cephesinden dengeleyebilecek en ufak bir veri bile yok gibidir. Sıbt İbnü'l-Cevzi ise temel gerçekleri doğrular, ama mihneti başlatanın ne olduğuna ilişkin başka bilgi vermez.

Daha da ötesi, eğer yapılan baskı gerçekten de önyargılara dayanıyorsa, Selçukluların böyle bir olaya girişmek için neden on yılı aşkın bir süre bekledikleri de anlaşılamamaktadır. Tuğrul'un, İmam el-Muvaffak gibi en çok değer verdiği resmi görevlilerinin bazıları Nişaburlu Şafiilerden ve Eşarilerdendi.[76] Zaten Nişabur'u da Tuğrul'a teslim eden İmam el-Muvaffak'tı[77] ve büyük olasılıkla hiç vezir olmamasına karşın, kuşkusuz Selçuklu yönetiminin ilk birkaç yılında son derece etkili biriydi ve Nâsır-ı Hüsrev onu Tuğrul'un "hacesi" (hocası) olarak tanımlıyordu.[78] Buna karşılık Ni-

şabur'daki Hanefi topluluk başlangıçta Selçuklulara hiç bulaşmamaya çalışmıştı.[79] Kündüri'nin Hanefi önyargısına sahip olduğu konusu bile tartışmalıdır. İbnü'l-Esîr'in onu "taassup boyutunda Şafiilik karşıtı" (*şedidü't-ta'assub 'ala 'l-Şafi'iye*) olarak tanımladığı doğrudur,[80] ama İbn Hallikân'ın belirttiği gibi, bu söylenen tercüme-i hal yazarı Semani'nin dedikleriyle ters düşmektedir. İbn Hallikân'a göre "Kündüri'nin İmamü'l-Haremeyn Cüveyni'yle olan dostluğundan başka bir meziyeti yoktu."[81] Ama Cüveyni, aynı zamanda onun başlattığı mihnetin baş hedefiydi! Bunu belki, İbn Hallikân'ın söylediklerinin Kündüri'nin gençliğiyle ilgili olabileceğini öne sürerek açıklayabiliriz; bütün kaynaklar, Kündüri'nin gençliğinde Şafii olduğu ve sık sık Nişabur'daki Şafii çevrelerinde bulunduğu üzerine hemfikirdir. Ancak İbn Hallikân (Semani'den alıntı yaparak), bu dostluğun onun Nişabur'u terk etmesinden (*tenakkuluhu fi'l-bilâd*) sonra Bağdat'ta kurulduğunu, "ve onun [Cüveyni], diğerinin de [Kündüri] hazır bulunduğu bir yerde, önde gelen ulema ile buluştuğunu ve tartıştığını" belirtir.[82] Kündüri'nin bu şaşırtıcı açık görüşlülüğü üzerine başka veriler de bulunmaktadır. Örneğin Isfahani/Bündari, vezirin, 450/1158'de Bağdat'ta ölen Şafii bilgin Ebü't-Tayyib Taberi'nin cenazesinin arkasından yürüdüğünü yazar.[83] Isfahani, Kündüri'nin ileri yaşlarda görüşlerinin değiştiğini özellikle belirtmişti: "O, Hanefi mezhebindendi ve mezhebinin en fanatik taraftarlarındandı ... sonra mezhepçilikten vazgeçerek iki grubu bir araya getirdi."[84]

Söz konusu mihnetin Nişabur'la sınırlı kaldığı anlaşılmaktadır. Örneğin Eşari olarak bilinen Kuşeyri, mihnet olayları sürerken, Şafii meslektaşları tarafından Nişabur yakınındaki Tus'ta vaaz vermesi için hâlâ davet edilebiliyordu.[85] Sübki'nin, mihnet olayının Horasan, Suriye, Hicaz ve Irak'ta da olduğunu belirtmesine –ki bu tarihte Horasan'ın dışındakiler Selçuklu yönetiminde değildi– karşın, bunu destekleyen başka kaynak yoktur.[86] Ancak Nişabur'da bile, bazı Şafiilerin önemli görevlerini sürdürdükleri görülmüştür. Bunların arasındaki en önemli örnek Şafii Şeyhülislam Ebu Osman es-Sabuni'nin cuma mescidinde kesintisiz 60 yıl kadar sürdüğü tahmin edilen vaazlarıydı.[87] Kuşkusuz Şafii olan Ebu Bekir

Ahmed el-Furaki, gençlik döneminde Eşariydi ve Eşarilik üzerine verdiği vaazlar, ayaklanmaları kışkırtmak ile Hanefileri ve Hanbelileri övmek arasında gidip geliyordu. Kendisi, 451/1058'de Tuğrul için elçilik de yapmıştı.[88] Bir başka Şafii, Ebu Abdü'r-Rahman Amr el-Bahiri de 446/1054'teki ölümüne değin Nişabur'daki cuma mescidinde hadis öğretmeye devam etmişti.[89] Aslında hapse atılan ya da kaçanların hepsi tanınmış Eşarilerdi, bazı Şafiilerse zarar görmeden kurtulmuşlardı.

Mihnetin tek bir kenti hedef alması gerçekten de tuhaftır ve yerel koşulları temel alan bir açıklamayı daha cazip kılmaktadır. Bulliet böyle bir yoruma yakınlık duymuş ve Selçukluların Hanefiliği desteklemelerini doğrudan Nişabur'un yerel politikalarına ve yerel halkla dostane ilişkiler sürdürme ihtiyacına bağlamaya çalışmıştı. Dolayısıyla Eşarilere yapılan bu saldırılar, yeni bir seçkinler gurubu yaratmak için bir kılıf olabilirdi, kuşkusuz bu önceden gücü elinde tutan Şafiilerin aleyhine yapılıyordu. Sonuçta Hanefiler, Nişabur'un dinsel hiyerarşisi içindeki önemli mevkilerle ödüllendirilmiş, buna karşılık olarak da Selçukluları, özellikle de vezir Kündüri'yi desteklemeye başlamışlardı.[90] Böylece siyasal taraftar gücüne dönüşen Hanefi desteği, Kündüri'nin Tuğrul'u devirmek üzere ayaklanmasına olanak tanımıştı.[91] Bulliet, ayrıca mihnetin kişisel nedenlerden kaynaklanmış olabileceğini de söylüyordu. Kündüri'nin, içine doğduğu mütevazi koşullardan geldiği iktidar mevkiine güçlü bir Şafii grubun desteğiyle yükselebilmişti, ama belki eski dostlarına karşı beslediği öfke, onları yok etme isteğine dönüşmüştü.[92] Bu yoruma göre, Selçukluların, en azından Nişabur'da Hanefileri desteklemeleri, Hanefi taassubundan çok, gerçekçi bir politikanın (*realpolitik*) ya da kişisel bir kan davasının sonucuydu. Bulliet, Eşarilere yönelik zulmü anlatırken, büyük ölçüde Kündüri'yi sorumlu tuttuğu için, Tuğrul'a neredeyse hiç değinmez. Heinz Halm da benzer bir yaklaşımla Kündüri ve mihnet üzerine yazdığı dikkat çekici makalesinde Tuğrul'dan pek az söz eder.[93]

Ancak bu görüşü destekleyen bir kanıt yoktur. Örneğin Sübki, önceleri Tuğrul'u dindarlığı, oruç tutması ve benzeri niteliklerinden ötürü, öbür tarihçilerin de kullandığı kelimelerle överken, bu

üslubunu çok geçmeden değiştirmişti.[94] Sübki'ye göre Tuğrul da bu mihnetten sorumluydu, çünkü inançlarının yanlış anlaşıldığını ona anlatmaya çalışan Eşarilerin yakınmalarını duymazdan gelmişti. Sübki, Tuğrul'un ölümünü de, tarihin akışını değiştirmekten öte, Allah'ın bir cezası olarak yorumlamıştı: "Sultan'ın yaptığı iyi işlere ve imanına karşın, [Eşarilerin] lanetlenmesinden ve Kuşeyri'nin hapse atılmasından sonra, Allah ona uzun bir ömür vermedi. Bu çirkin olaydan sonra yalnızca kısa bir süre daha yaşadı."[95] İbnü'l-Cevzi, Tuğrul'un Eşarileri dinlemeyi reddetmesi olayını doğrularken,[96] döneminin ünlü Şafiilerinden Ebubekir Ahmed el-Beyhaki ve Kuşeyri de mektuplarında Tuğrul'un mihnetteki rolüne değinmişlerdi.[97]

Eğer Kündüri mihneti, kentteki Hanefiler arasında kendisine bir siyasal taraftar grubu edinebilmek ve iktidar olma çabasını destekleyebilmek amacıyla başlattıysa, Semani ve Isfahani'nin belirttiği gibi, sonradan bu politikasını tersine çevirmesini nasıl açıklamakta zorlanırız. Üstüne üstlük, ayaklandığı zaman (450/1058'de İbrahim Yınal'ın ayaklanması sırasında Anuşirvan'ın saltanat iddiasını desteklemek üzere) bile Nişabur yakınlarına geldiğine ilişkin bir veri bulunmamaktadır.[98] Tam tersine olaylar bütünüyle Bağdat odaklı gibi gözükmektedir. Ancak bu da, Bulliet ile Halm'ın, mihnetin bir anlamda Nişabur'daki yerel güç mücadelesiyle ilişkili olduğu yorumlarını havada bırakmaktadır. Kuşkusuz bu da mümkündür, ama o zaman Selçuklular neden aniden Şafii dostlarına sırtlarını dönmüş, fıkıh ve kelam okulları arasında anlaşmazlıklar adı altında süren yerel güç kavgaları İran'ın her tarafını sarmışken, *mihnet* neden yalnızca Nişabur'da meydana gelmiştir? Yani, Şafiilerin ve özellikle Eşarilerin, başka yerlerde değil de yalnızca Nişabur'da hedef alınmaları ne anlama geliyordu? Bundan daha tuhaf olanıysa, Sübki gibi bağnaz bir Eşari-Şafii yazarın bile, bazı önemli Eşarilerin Selçukluların yardımıyla bu mihnetten kurtulduklarına ilişkin kanıtlar ortaya koymasıydı: "[Cüveyni] seyahate çıkmaya ve kenti terk etmeye zorlanmıştı, onun için *meşâyih* (şeyhler) ile birlikte [sultanın] ordugâhına gitti. Bağdat'a gidince ordugâhın etrafında dolaştı, ulemanın ileri gelenleriyle buluştu ve onlarla mü-

nazaralar yaptı."[99] Büyük olasılıkla Kuşeyri de bu grup içindeydi, çünkü o da bu tarihlerde Bağdat'a gelmiş ve Halifelik sarayında huzura çıkmıştı.[100]

Dolayısıyla karşılaştığımız bu mihnet sürecinde, süreci başlatanların kurbanlara yardım ettiği görülür, ama yardım edenlerin amaçlarının ne olduğunu anlamak mümkün değildir. Ancak kendisi de bir kurban olan Ebubekir Ahmed el-Beyhaki, bu mihnetin altında ne yattığına ilişkin küçük bir ip ucu vermektedir.

> [Sultan], Allah daha da muzaffer kılsın, ehl-i bidat'ı [dinde ortodoks yolun dışına çıkanlar anlamında] hak ettikleri gibi lanetleyip herkese sağlam imanını gösterdikten sonra, yüce dikkatini Allah'ın dinine yardım etmeye ve Allah'ın düşmanlarını ortadan kaldırmaya çevirdi. Ehl-i bidat, onun hak yolundan sapacağından ve hedefinden şaşacağından ümitlerini kesmişti. Sonra ona, bütün Sünnilere zarar veren ve bütün Hanefiler, Malikiler ve Şafiiler için felaket olacak bir şey teklif edildi...[101]

Bu satırlardan anlaşıldığı üzere mihnetin ilk başlarda Eşarilerden çok farklı bir hedefi vardı ve ancak sonraları onlara yöneltilmişti. Kerrami gibi Eşari olmayan grupların da mihnetten paylarını aldıklarını biliyoruz[102] (Beyhaki'den yapılan alıntının sonundaki Hanefiler, Malikiler ve Şafiiler Eşarileri kastediyor olabilir, çünkü Eşarilik destek talebini bütün ana akım mezheplere seslenmesine dayandırmaktadır[103]). Farisi, "mihnet Şafiilerin daha küçük hiziplere bölünmesine, Eşarilerin yok edilmesine ve Kerramilerin bastırılmasına neden oldu" diyordu.[104]

Selçukluların Kerramileri neden hedef almak istediklerini anlamak kolaydır. Kerramiler, Gazneliler tarafından korundukları için,[105] onların bağlılığından kuşku duyuluyordu. Buna ek olarak, Gazneli Mahmud Rey'i ele geçirdiği zaman,[106] baskıların, kişinin dinsel inançlarını ve Halifeliğe olan bağlılığını ortaya koymasına yardımcı olabileceğini göstermiş ve bir olasılıkla Selçuklular da buna özenmişti.[107] Ancak, 11. yüzyılda devlet eliyle böyle bir baskı yapılması az rastlanan bir olaydı. Dinsel vaziyetteki karmaşa Selçuklular döneminde daha da artmıştı ve bunun temel nedeni –gerek sultanın gerek halifenin uyguladıkları– politikaların birey-

sel şikâyetler çerçevesinde biçimlenmesiydi. Dolayısıyla Halifelik divanının, Mutezili görüşlerinden ötürü Hanbeli İbn Akil'e karşı çıkmasının nedeni, büyük olasılıkla Hanbeli önderlerinden eş-Şerif Ebu Cafer'in kişisel bir nedenden ötürü İbn Akil'i şikâyet etmesiydi.[108] Gazneli Mahmud'un yaptığı baskılar ve Halife Kadir'in yetkisini pekiştirmek için, kadıların onun itikadını emir gibi kabul etmelerini istemesi gibi olaylar bunun tam tersi gibi görünse de,[109] onlar kural değil, istisnalardı. Dinsel politikalar plansız ve keyfi olma eğilimindeydi. Örneğin Ensari bu keyfilikten ötürü önce Alp Arslan tarafından korunmuş, sonra Nizamü'l-Mülk tarafından Belh'e sürülmüş, ama sonraki bir tarihte aynı vezir kendisini hilatle onurlandırmıştı.[110]

Aslında Cüveyni'ye yardım etmeleri, Selçukluların mihnete çok da düşkün olmadıklarını, dolayısıyla da Ebubekir el-Beyhaki'nin de ima ettiği gibi, bazı dış güçler tarafından cesaretlendirilmiş olabileceklerini gösterir. Eğer, Eşarilere karşı girişilen bu mihneti Tuğrul'a önerenler, onların yok olmasından çıkar elde edecek bir hizip ise, bunlar kimlerdi? Nişabur'da bundan kazançlı çıkanlar kuşkusuz Hanefilerdi, ama bunun Selçuklulara ne gibi bir yarar sağlayabileceği net değildi, ayrıca o güne kadar Nişabur'da zayıf ve güçsüz bir topluluk olarak yaşayan Hanefilerin, böylesi bir nüfuzu olması mümkün müydü? Aşağıda *mihnet* için bazı alternatif açıklamaları ele alacağım.

Selçuklular ve Eşarilerin Düşmanları

Eşarilerin başına bu talihsiz olaylar, 11. yüzyılda Eşariliğin geniş halk kitleleri arasında rağbet görmesi ve cesaretlerinin giderek artması sonucu gelmiş olabilir. Eşarilik kendisini, Mutezile dışında bütün Sünni Müslümanları kucaklayacak kadar geniş bir mezhep olarak göstermenin peşindeydi. Bu sav ancak, eğer Eşarilik Müslüman cemaat içinde yaygın bir kabul görseydi doğru olabilirdi. Ne gariptir ki, Eşarilerin bölünmesine tam da bu kabul arayışı neden olmuştu. Sübki'ye göre 436/1044 gibi erken bir tarihte Ebü'l-Kasım el-Kuşeyri çıkarttığı bir fetvada, "kim [Eşarilere] saldırırsa,

iftira ya da hakaret ederse bütün Sünnilere hakaret etmiş [olur]" diyordu. Fetvanın altında Nişabur'un bazı ileri gelenlerinin imzası vardı ve eğer Sübki'nin dediklerine inanacak olursak, Bağdatlı Hanefilerin önderi ed-Damğani de bu fetvayı desteklemişti.[111] Böyle bir fetvanın gerilimi nasıl artırabileceğini anlamak zor değildir. Bu durum özellikle iki grubu, Mutezile ile Hanbelileri öfkelendirmiş olabilir. Her ikisi de Eşarilere büyük düşmanlık besliyordu. Ancak aslında, Sübki, Kuşeyri'nin mihnetle ilgili mektubundan alıntı yapmadan önce çok çarpıcı bir biçimde, Eşariliğin, geleneksel Hanbeli mezhebine bile sızdığını söylemişti.[112] Ancak bazı Hanbelilerin Eşariliğe yakınlık duymasına karşın, Hanbeliler genelde Eşariliğe şiddetle karşı çıkma eğilimindeydiler, özellikle de halk dini düzeyinde Eşarilerle herhangi bir temastan kaçınıyorlardı.[113] Selçukluların Bağdat'a girdiği 447/1055'te kentte Eşariler ile Hanbeliler arasında çıkan sert çatışmalarda, Hanbeliler kesin bir üstünlük kazanmıştı.[114]

Her ne kadar Makdisi, Nişabur'daki mihneti Mutezile baskısına bağlasa da,[115] ilk bakışta Eşari karşıtı baskıyı Mutezile veya Hanbeli nüfuzunun başlattığı fikri pek inandırıcı gelmemektedir. Mutezile Selçuklu yönetimi altındaki Horasan'da, Gazneliler döneminde olduğundan daha serbest nefes alabiliyordu, ama mezhep görece zayıflamış, etki alanı da daralmıştı. Öte yandan Hanbelilik, yalnızca Bağdat'ta, yani daha henüz Selçukluların elinde olmayan bir kentte önemli halk desteğine sahipti. Aslında mihnetin Mutezileden esinlenilerek başladığı düşüncesini bir yana bırakmak daha doğru olacaktır; onlar kuşkusuz Gazneliler döneminde yapılan baskılardan kurtulmuş olmanın rahatlığı içinde, başka düşmanlar edinmenin peşinde değillerdi. Buna ek olarak, kaynaklarda, Selçukluları –kısa süre için de olsa– Hanbelilere kötülük yapmaya yönlendiren siyasal nedenler olabileceği konusunda bazı ip uçlarına rastlanmaktadır.

Şafiilik ve Hanefilik, Horasan genelinde ağırlıklı mezhepler olsa da, bölgede yalnızca bu iki mezhep yoktu. Her zaman Hanbeli olarak adlandırılmasalar bile, Hanbeli düşüncesine yakınlık duyan gruplar vardı.[116] Bunlar arasında en dikkat çekeni Herat-

lı Hanbeli mutasavvıf Abdullah el-Ensari'ydi [Herevi]. Eşarilik karşıtı *Zem el-Kelam* adlı risaleyi yazan Ensari, Eşarilerin ateşli düşmanlarından biri olmasının yanı sıra, hem Hanefilerle hem de Şafiilerle arası bozuktu. İlginç olan Ensari'nin eğitimini Hanbeli merkezi Bağdat'ta değil de, Eşarilerin güçlü olduğu varsayılan Nişabur'da yapmış olmasıydı.[117] Ensari'nin naklettiği ve tercüme yazarı Hanbeli İbn Receb'in de ondan alıntılayarak sürdürdüğü bir öykü Hanbeliliğin Horasan'daki durumunu açıkça ortaya koyuyordu. Ensari, Gazneli Mahmud'un Rey'i "ehl-i bidat"tan temizledikten sonra kentte vaaz vermeye izni olan tek vaiz ünlü Ebu Hatim bin Hamus'u görmek üzere Rey'e gitmek istemişti. Rey halkı Ensari'yi inançlarıyla ilgili sorgulamaya başlamış ve Ensari'nin Hanbeli demesinden sonra, bunun bir tür bidat olup olmadığını merak etmişlerdi. O zaman Ebu Hatim "Hanbeli olmayan, Müslüman da değildir" diye cevap vermişti.[118] Buna ek olarak Bağdatlı Hanbeli ulemanın çoğunluğu Bağdat'ta doğmuş olmakla birlikte, önemli bir bölümü de Horasanlı ailelerden gelmekteydi[119] ve Bağdat'ın ünlü Hanbeli önderlerinden eş-Şerif Ebu Cafer"e göre, Kaim-Kadir itikadının tanımladığı Hanbelilik, Horasanlılar tarafından dünyaya getirilmiş ve dünyanın öbür ucuna kadar hacca çıkmıştı.[120] Horasanlı Eşariler ile Hanbeliler arasındaki rekabet Sübki'nin bir başka anlatısında da yankılanmaktaydı; Herat'taki Ensari taraftarları, Şafii Ebu Osman es-Sabuni'nin "şeyhülislam" unvanını almasına duydukları öfkeyi, Ensari'ye de aynı unvanı vererek dile getirmişlerdi.[121]

Dolayısıyla Horasan, Hanbeliliğin merkezi olmamakla birlikte, kuşkusuz çok sayıda Hanbeli yandaşının barındığı bir yerdi. Zaman zaman Selçuklular ve resmi yetkililer de bu gruba hoşgörülü davranmış, hatta yakınlık duymuşlardı. Ensari'yi antropomorfist (insanbiçimci), hatta putperest olmakla suçlamaya ve küçük düşürmeye çalışanlardan koruyan Alp Arslan olmuştu.[122] Ayrıca, Selçuklu resmi yetkilileri arasında, Kündüri'nin de kâtipliğini yapan şair Baherzi gibi Ensari'ye hayranlık duyanlar da vardı.[123] Aslında bırakın göçebe taraftarlarını, Selçuklu sultanlarının bile dönemin ilahiyat tartışmalarının ince ayrıntılarına ilgi duyduklarına inan-

mak zordur, ancak bazı Farsça dizelerde ifadesini bulan basit, ama güçlü Hanefi itikadından etkilenmiş olmaları imkânsız değildi:[124]

> Bizim Allah'ımız görülebilir, tahtında oturuyor /kelamı ebedi, resulü Araptır
>
> Bunun dışında bir şey söyleyen Eşaridir/bizim mezhebimiz Hanbelidir.

Hanbelilerin, Nişabur'da Şafiilerin yerini almamaları çok da şaşırtıcı değildir, çünkü Hanbeliler, kamusal görevlerden ya da hükümdarlarla ilişki içinde olmaktan kaçınmışlardı. Hanbeliler (ya da yandaşları), doğu bölgelerinde daha köklü mezheplerin mensuplarının elindeki mevkilere geçmeyi ender olarak kabul etmişlerdi. Örneğin, Selçuklular tarafından Herat kadılığına atanan Ebu'l-Ala Said b. Seyyar, bu görevi ancak, Hanefi olan kardeşi gözden düştükten ve 446/1054'de asıldıktan sonra kabul etmişti.[125] Ancak, hiçbir kaynakta Hanbeli eğilimleri olduğu belirtilmeyen Tuğrul'un ya da Kündüri'nin, Horasan'daki bir avuç Hanbeli yandaşına kötülük yapmak istemeleri için pek bir neden yok gibidir.

Bir başka açıdan bakarsak Tuğrul'un, Bağdat'taki daha güçlü Hanbeli topluluğunun isteklerini göz önüne almış olabileceğini düşünebiliriz. Hanbelilik, Halifelik sarayında, özellikle de Hanbeli Ebu Ya'la'nın Darü'l-Hilafe ve Harim kadısı olarak atanmasını isteyen vezir İbnü'l-Müslime sayesinde çok gözdeydi.[126] Ancak Sübki'nin ileri sürdüğü gibi eğer ed-Damğani'nin Eşarileri desteklediği doğru idiyse, Hanbeli yandaşlarının kendilerini tehdit altında hissetmeleri için her türlü neden var demekti. İbnü'l-Müslime'nin Selçuklularla güçlü bağları vardı. Tuğrul, 443/1051'de Halife tarafından sultan ilan edilince, İbnü'l-Müslime'ye 2000 dinar armağan etmişti, bu da Tuğrul'un İbnü'l-Müslime'yi daha o zaman işine yarayacak bir dost olarak kabul ettiğini gösteriyordu.[127] Aslında Fatımi daisi Müeyyed Fiddin, İbnü'l-Müslime ile Selçuklular arasındaki bağın bundan daha önceye dayandığını öne sürer, hatta kendisinin İsmaililiği yayma çalışmalarında bulunduğu Şiraz'da, Ebu

Kalicar'ın sarayından atılmasından İbnü'l-Müslime'yi sorumlu tutar. 433/1041-2 ile 435/1043 arasında bir tarihte,[128] halifeden bir mektupla Şiraz'a gelen İbnü'l-Müslime'nin, Fatımi daiye karşı harekete geçmesi için "[Ebu Kalicar'ı] Türkmen Tuğrul Bey'in adıyla tehdit ettiği" belirtilir.[129] Fatımi kaynaklarından İbnü'l-Esîr'e kadar birçok kaynak, 1055'te Tuğrul'u Bağdat'a İbnü'l-Müslime'nin çağırttığını ve Selçukluların kente gelmelerini aslında onun tasarladığını doğrular.[130] Bunun ne kadar zamandır planlandığı bilinmez, ama İbnü'l-Müslime'nin emellerine ulaşabilmesi için, en büyük rakibi Türk kumandan Besasiri'ye karşı koyabilecek herhangi bir güç kuşkusuz işine yarayacaktı.[131] İbnü'l-Müslime, Tuğrul'u, Hanbelilerin lehine bir iyilik yaparsa hem halifenin hem de Bağdat'taki geniş Hanbeli kesiminin gözüne girebileceğini söyleyerek ikna etmiş ve böylece Selçukluların Bağdat'ı ele geçirmeleri için bir zemin hazırlamış olabilir. Kendisi Hanbeli olmasına karşın Bağdat'ta büyük ölçüde nefret edilen biriydi,[132] dolayısıyla başarılı bir darbe için acilen desteğe ihtiyaç duyuyor olmalıydı. Ayrıca, tartışmasız her fırsatta Hanbelilerin Şii karşıtlıklarını kışkırtarak, Bağdat'ta halk arasındaki gerilimi ateşlemeye hazır gibi görünüyordu.[133] Mihnetin, İbnü'l-Cevzi'nin kayıtlarına göre tam da Irak'a yapılan ilk önemli Türkmen akınlarıyla aynı yıla denk gelmesinin belki bir anlamı vardır.[134] Buna ek olarak, Eşarilik ileride gelenekçi Sünniliğe dönüşecek olsa da, bazı öfkeli Eşariler, en azından hareketleriyle, Fatımilere aşırı yakınlık gösteriyorlardı. Bunun nedeni muhtemelen Halifeliğin, Hanbeliliğe yakınlık duymasıydı ya da en azından Hanbeli kaynakları bunu böyle ima ediyorlardı. Örneğin Alp Arslan döneminde Ebü'l-Kasım el-Kuşeyri'nin Bağdat'ta vaaz vermesine izin verilmiş; vaazdan sonra taraftarları, Abbasi Halifesi'ni küçük düşürmek amacıyla, Fatımi Halife Mustansır'ın adını zikretmişlerdi.[135] Aslında Kuşeyri, Nizamiye'deki vaazında, Eşarilerin gerçek düşmanı Hanbelilermiş gibi onlara yüklenmişti.

Belki de en çarpıcı kanıt, mihnetin başladığı 445/1053'te, İbnü'l-Müslime'nin de bulunduğu konumundan yararlanarak Bağdat'taki Eşarilere saldırmasıydı; Makdisi'ye göre bu büyük olasılıkla Nişabur'daki mihnetle bir şekilde bağlantılıydı.[136] Bir önceki

yıl Eşarilerin şiddetli saldırılarının kurbanı olan Hanbeli kadı Ebu Ya'la, Halifelik sarayına çağrılmış ve vezir, Hanbeli itikadını herkesin önünde açıklayarak, Ebu Ya'la'nın itibarını iade etmişti.[137] Ancak, bir yandan Bağdat ve Nişabur'da Eşarilik karşıtı önlemler uygulamaya koyulurken, sultanın maiyetinde bulunan iki önemli Eşari, Cüveyni ile Kuşeyri, Bağdat'a yaptıkları bu zorunlu ziyaretten yararlanarak, münazaralarda kendi görüşlerini açıklamışlardı. İlk bakışta çok tuhaf ve çelişkili görünen bu davranışın arkasında, İslam ortaçağında sıkça rastlanıldığı üzere, seçkinlerin kendi aralarındaki tartışmalarda kabul edilebilir olanlar ile halka söylenebileceklerin arasında yapılan ayrım yatmaktadır.

Hanbelilere verilen bu destek, Tuğrul'a pek popülarite kazandırmış gibi görünmez, ama belki de böyle bir popülarite girişimi, Türkmenlerin Bağdat'taki Sünni mahallelerini yağmalamalarından ötürü başarıya ulaşamamıştı. İlginç olan, Alp Arslan'ın Eşarilere çok daha hoşgörülü davranmasına karşın, Hanbeli çevrelerde çok daha popüler olmasıydı. Bağdatlı günlük yazarı İbnü'l-Benna, bir rüyasını yorumlarken, Alp Arslan'ın "çok yarar" sağlayacağını, bir başka yerde de "sultanın, topluluğu ve mezhebi [Hanbelilik] yücelten şeyler söylediğini" belirtmiştir.[138]

Geleneksel olarak mihnetin, başladığı gibi esrarengiz bir biçimde, Nizamü'l-Mülk tarafından sona erdirildiğine inanılır. Her ne kadar bu politika değişikliği, ancak Alp Arslan'ın sultanlığı sırasında resmen duyurulmuş olsa da, Kündüri'nin mezhepçilikten vazgeçtiğini anlatan öykülerden anlaşılacağı üzere, büyük olasılıkla daha önceden sona erdirilmişti. Daha sonra Selçuklular başka mihnet uygulamalarını desteklemedikleri halde, Hanbelilik, tam da Alp Arslan ve Melikşah dönemlerinde gücünün zirvesine ulaşmış, Isfahan, Herat ve Melikşah'ın kardeşi Tutuş'un hükümdarlığı sırasında da Suriye'ye yayılmıştı.[139]

Selçuklular ve Şiilik

Bilimsel kaynaklarda genellikle Selçukluların Sünni mezhebine bağlı oldukları belirtilir, birinci el kaynaklar da büyük ölçüde bunu

tekrarlar. Ancak, Erika Glassen'in gözlemlediği gibi, 11. yüzyıla gelindiğinde Sünni ve Şii mezhepleri arasındaki bu bölünme oldukça karmaşık bir hale gelmişti. Fatımilerin, en azından Mısır'da çok sayıda Sünni taraftarı, Şiiler arasında da Selçukluları destekleyenler vardı.[140] Daha da ötesi, bazı Türklerin Şiilere yakınlık duyduğuna ilişkin de kimi kanıtlar mevcuttu. Bu bilgilerin büyük bölümü geç Selçuklu dönemine ait bir kaynaktan, Şii âlim Abdülcelil Kazvini'nin *Kitabü'n*-Nakz'ından gelmektedir. Sünnilerin Şiilere yöneltiği suçlamaların çürütülmeye çalışıldığı bu kitaptan öğrendiğimize göre, örneğin Türk askerleri, çarşıda anlatılan Ali bin Ebu Talib öykülerini dinleme yatkındı.[141] Ayrıca Sultan Muhammed b. Melikşah döneminde, Şii resmi görevlileri aslında Sünni ya da Hanefi olduklarına dair fetva çıkartması için Sünni ulemaya rüşvet teklif ederken, 12. yüzyılın sonlarına gelindiğinde Şiilik Türkler arasında da yaygınlaşmıştı.[142] *Kitabü'n-Nakz*, Melikşah döneminin son evresinin, bazıları tarafından Şiiliğin baskı altına alındığı bir dönem olarak görüldüğünü kaydetmekle birlikte, Kazvini, büyük bir gayretle Melikşah ile oğlu Muhammed'in Şiilere hoşgörülü davrandığını gösteren kanıtlar bulmaya çalışıyordu.[143] Selçukluların Şiiliğe ve hatta İsmaililiğe, bazı durumlarda hoşgörülü davrandıklarını gösteren kayıtlara görece sık rastlanmaktaydı.[144] Örneğin Türkmen Atsız, 468/1075'te Sur'u ele geçirdikten sonra da, hutbe Fatımi halifesinin adına okunmaya devam etmişti.[145] Hatta Melikşah ve ondan sonra başa geçen Berkyaruk bile, İsmaililik yandaşı olmakla suçlanmışlardı.[146]

Kazvini kitabında, Tuğrul ve Alp Arslan dönemlerine pek ender değinmiştir. Gazneli Mahmud döneminin Şiilik için çok iç açıcı olmadığı belirtilirken,[147] ilk iki Selçuklu sultanı ise neredeyse bütünüyle göz ardı edilmiştir. Ancak, erken dönemde Selçukluların Şiiliğe destek verdiğini gösteren başka kanıtlar mevcuttur. Bu açıdan İbnü'l-Esîr'in, Tuğrul'un Bağdat'ı Türkmen askerlerle ele geçirmesiyle ilgili yazdıkları özel bir önem taşır. Büveyhilerden bir karşı saldırı bekleyen Bağdat halkı Türkmenlerle savaşmaya başlamıştı; İbnü'l-Esîr'in sözleriyle:

> Şehrin her tarafında çalkalanmalar oldu, halk her taraftan koşuşup gelmeğe başladı. Bağdad'ın içinde buldukları Oğuzları öldürüyorlardı. Ancak Kerh ahalisi Oğuzlara saldırmadığı gibi onları bir araya toplayıp muhafaza ve müdafaa ettiler.[148]

Kerh, Bağdat'ın Şii mahallesiydi, dolayısıyla bu paragraf Şiilerin Türkmenlere yardım ettiğini ve onları Sünnilerden korunduklarını gösterir. Tuğrul, Kerh halkına iyi davranılmasını emretmiş ve Hz. Ali'nin soyundan gelen *nakibü'l-'Alaviyin*'i özellikle huzuruna çağırarak halkın Türkmenlere yaptığı yardım için teşekkür etmiştir. Türkmenler de gerçekten İbnü'l-Müslime'nin de yaşadığı ve Derb-i Yahya'nın bulunduğu bölgeyi talan etmişti.[149] Kuşkusuz Türkmenler bu bölgeleri zengin oldukları için yağmalamıştı, ama sonuçta Bağdat'ın Sünni bölgeleri, hiç değilse başlangıçta, Selçuklu işgalinden Şiilerin oturduğu Kerh'den daha fazla zarar görmüştü. *Melikname*'ye dayanan diğer kaynaklara göre, "Türkmenlerin onlara verdiği zarardan ötürü Sünniler (*ehl-i sünnet ve cemaat*) ve Halife taraftarları kentten kaçmıştı."[150] Kündüri'nin tavrı da Şiilere gösterilen yakınlığın bir kanıtıydı. Kündüri, Kerh halkını, İbnü'l-Müslime'nin mahalleye siyah bayraklar asma girişiminden –ki bu, Abbasilerin, dolayısıyla da Sünnilerin rengi olduğundan, planlı bir hakaretti– korumuştu.[151] Gene de Tuğrul, daha sonra, H. 447 sona ermeden önce Kerh'te de Sünni ezanını okutmaya başlamıştı.[152]

O zaman neden Şiiler başlangıçta Türkmenlere yardım etmişti? Bunun yanıtı, o tarihlerde Türklerin inançlarına karşı bir tehdit oluşturduğunu düşünmeleri için bir neden olmamasıydı. Azimi tarihinde, ilgi çekici özlü bir not bulunur: "Yıl 447/1055. Tuğrul Bey Sünniliği kabul etti (*temezhebe Tugrul Bek bi'l-Sunne ve'l-cema'a*)."[153]

Tuğrul'un benimsediği renk sembolizmi de, onun Sünni halifeye bütün kalbiyle bağlı olduğunu pek göstermiyordu. *Melikname*'den kaynaklandığı düşünülen bir rivayet çerçevesinde Tuğrul'un genellikle beyaz giysileri yeğlediği belirtiliyordu.[154] Beyaz, Şiiler ve Fatımilerle ilişkilendirilen bir renkti, Abbasilerin rengiyse siyahtı.[155] Düş-

manlarının bile Selçuklularla savaşmaya giderken, Sünnilerin siyah rengine büründükleri söylenir.[156] Bu sembolizmin bir başka örneğine de Isfahani'de rastlanır. Kündüri, Tuğrul'la halifenin kızının evlilik pazarlıklarını yaparken, Halife itiraz etmeye kalkmış, ama Kündüri, biraz da tehditkâr bir tavırla –gerekirse Fatımilerle bir ittifaka girilebileceğini ima ederek– sultanın "siyah giysilerini çıkardığını ve beyazları giydiğini" söylemişti.[157] Ayrıca, İbrahim Yınal da Tuğrul'a karşı giriştiği güç mücadelesinde Besasiri ve Fatımilerle ittifak kuracak kadar ileri gitmişti.[158] Fatımi elçisi Müeyyed Fiddin eş-Şirazi'nin yazışmalarından anlaşıldığı üzere, Kündüri bile Fatımi cephesine geçmek üzere ayartılabilecek bir aday olarak görülüyordu.[159]

Bu verilerin hiçbiri Selçukluların ya da bazı taraftarlarının Şiilere yakınlık duymalarına karşın, Şii olduklarını kanıtlamaz. Bunun, yukarıda tartışılan Hanbeli yandaşlığıyla nasıl bağdaştırılabileceği ise tabii ki bir sorundur. Eğer Kerh halkı Türkmenlere yardım etmek istiyorsa, kuşkusuz Selçukluların İbnü'l-Müslime'yle olan ittifakının kendilerine bir tehdit oluşturmadığını düşünüyorlar, belki de bunu gelip geçici bir siyasal çözüm ve yeni hükümdarlarının gözüne girmenin bir yolu olarak görüyorlardı. Kündüri'nin Kerh halkını halifenin vezirinden korumak istemesi, bu bakımdan bir noktaya kadar başarılı olduklarını ortaya koysa da, Tuğrul daha H. 447 sona ermeden önce politikasını tamamen tersine çevirmiştir. Sonuçta Selçuklu dinsel politikası probleminin çözülemediğini kabul etmemiz gerekir, ama Hanefiliğe beslenen sıradan ve fanatik bir bağlılıktan çok daha karmaşık bir sorunun söz konusu olduğu da açıktır. Kaynakların altını çizdiği şey, Selçukluların dini çoğu kez siyasal çıkarları doğrultusunda kullanabildikleriydi; İbrahim Yınal ve Tuğrul gibi yöneticiler bile, siyasal çıkarları uğruna Fatımilere yakınlaşmaktan kaçınmayabiliyorlardı. Selçuklular hakkında çizilen Sünniliğin koruyucusu imajı gerçek olmaktan çok uzaktı.

Selçuklu Müslümanlığı ve Geleneksel Türk İnancı

Geleneksel anlatılar bizi Tuğrul'un kişisel açıdan bir dindarlık modeli olduğuna inandırmaya çalışır. Hüseyni'nin sözleri de bunun göstergelerinden biridir:

O çok şeci (cesur), halim, kerim ve taata (itaatkâr) ve Cuma namazına mülazemet ederdi, riayetkârdı. Perşembe ve Pazartesi günleri oruç tutardı ... Haramdan içtinap ederdi, tedbirli, doğru sözlü idi. Çok sadaka verirdi ve mescit bina etmeğe çok harisdi. Daima: "Ben bir ev yapmaktan ve onun yanında bir mescit bina etmemekten dolayı Allah-ı Taalâdan utanırım."[160]

Tuğrul'un gerçekte ne kadar dindar olduğuysa tabii ayrı bir sorundu. Omid Safi'nin ortaya koyduğu gibi, Tuğrul'u mutasavvıf Baba Tahir Üryan gibi kişilerle ilişkilendirmeye çalışan Ravendi nakilleri meşrulaştırma amacını taşıyordu.[161] Türklerin Müslümanlığı kabul etmesinde en çok mutasavvıfların etkili olduklarına ilişkin belgesel kanıtlar zayıftır[162] ve Tuğrul'un tasavvufa ilgi duyduğunu söyleyen modern dönem akademisyenlerinin ortaya koyabildikleri tek kaynak Ravendi'nin çalışmasıdır.[163] Nizamü'l-Mülk'ün, mutasavvıfların hankâhlarını koruma altına aldığı doğrudur,[164] ama bunun resmi bir destekten çok, vezirin kendi kişisel inançları çerçevesinde yaptığı bir şey olması da mümkündür.

Her halükârda, dindarlıkla ilgili bu tür basmakalıp ifadeleri kuşkulu kılacak çok şey zaten yukarıda belirtilmiştir. Hanefi oldukları varsayılan Türkmenler, Bağdat'ın Hanefi kesimini yağmalamış, fanatik Sünni oldukları söylenen Selçuklular da bazen, bazı yerlerde Şiiliği desteklemişlerdir. Tuğrul ve Kündüri Eşarilere *mihnet* uygulamış, ama bu eziyetlerin kurbanlarına, sultanın safına sığınma olanağı da sunmuşlardı. Sıradan aşiret üyelerinin neye inandıkları hiçbir zaman kesinliğe kavuşamayacaktır, ama onların özel olarak Eşarilik ya da başka bir itikat sistemiyle sıkıntıları olduğu sanılmamaktadır. Ancak, Müslümanlığı kısa bir süre önce kabul ettikleri konusunda kaynaklar hemfikirdir. Hatta, Ebu'l-Ferec tarafından korunan *Melikname* geleneği, Selçukluların Müslümanlığı kabul etmelerini, İslam dünyasını fethetme tasarısına bağlar. Buna göre Selçuklular İran'ı gördükleri zaman,

Hep birlikte toplanmışlar ve şöyle demişlerdi: "Eğer, [yaşamak] istediğimiz bu ülkelerin halklarının inancını benimsemezsek ve onlarla bir

> anlaşmaya varmazsak (ya da onların âdetlerine uymazsak), hiç kimse bize bağlı kalmaz ve küçük ve yalnız bir halk olarak kalırız."[165]

Yazarı bilinmeyen *Hududü'l-âlem*'e *göre* Oğuzlar İslam'dan önce Şamanizme inanıyorlardı: "[Onlar] hekimlere [yani şamanlara] çok değer verirler ve onları ne zaman görseler saygı gösterirler ve bu hekimler onların canları ve malları üzerinde söz sahibidir."[166] Şamanizm öğeleri birçok Müslüman Türki toplumda nasıl günümüze kadar devam ettiyse, o zaman da Selçuklular arasında varlığını koruyor olmalıydı. Güney Anadolu'daki iki Türkmen aşireti, Yörükler ve Tahtacıların inançları üzerine 1960'larda Jean-Paul Roux tarafından yapılan araştırma, İslamiyet öncesi birçok unsurun hâlâ var olduğunu ortaya çıkarmış ve Roux bunu şöyle ifade etmiştir: "İslam'ın ortaçağdaki etkisini inkâr etmesek de, Yörük ve Tahtacıların inanç ve ritüellerinin, esas olarak eski Türklerin inanç ve ritüellerinin kalıntısı olduğunu söyleyebiliriz."[167] Ağaçların, hayvanların ve yıldızların kutsallığına ilişkin Türki inançları, ortaçağ ve Osmanlı dönemleri boyunca olduğu kadar, günümüzde de sürmektedir.[168] Örneğin Anadolu'da, sevilen erenler ve dedelerle ilgili çok sayıda efsanede görüldüğü gibi, şamanların geyik donuna girebildiklerine inanılırdı.[169] Bunlardan İslami olmadığı çok açık bazı uygulamaların değişim geçirmesine karşın –örneğin sadece hayvan kurbanlar verilmesi, insanların kurban edilmemesi– Şamanizmden gelen çoğu inanç ve uygulamanın hâlâ sürdüğü söylenebilir.[170] Roux gözlemlerinde, hayvan bedenlerinin doğaüstü güçlere sahip olması ve hayvanların sürü düzenlerinin, aynen obalara bölünen insan topluluklarını anımsatması gibi Şaman inançlarının izlerine rastladığını belirtmişti.[171] Roux'nun çalışması bir başka şeyi daha vurgular: Bu iki aşiretin Şaman geçmişleriyle olan bağları bir yana, ikisinin İslami inançları birbirlerinden çok farklıydı. Yörükler Sünniydi ve birçok açıdan yerleşik Türklerden daha katı ve gelenekçiydi, Tahtacılar ise –kendileri bu terimi kullanmasalar da Şiiydi. Diğer Aleviler gibi onlar da ibadetlerini camilerde yapmadıkları için, diğer Türkler ve bazı âlimler tarafından Müslüman kabul edilmiyorlardı.[172]

Roux, Selçukluların dinleri konusunda genelleme yapmanın çok zor olduğunu vurgulamaktadır. Bağdat'a girmeden yalnızca yaklaşık 50 yıl önce Müslümanlığı kabul eden Türkmen göçmenlerin İslami inançları, büyük olasılıkla çok sayıda İslamiyet öncesi inanç ve ibadetin izlerini –belki de izlerinden daha fazlasını– taşıyor olmalıydı. Ancak bu, her Türkmen göçmenin, hatta aşiretin aynı inançlara sahip olduğu anlamına da gelmiyordu; hepsinin inanç ve ibadetleri, belki de 20. yüzyıl Yörük ve Tahtacılarında olduğu kadar birbirinden farklıydı. Ne yazık ki, inançlarının tam da ne olduğuna ilişkin veriler son derece azdır. Selçuklu hanedanının Müslüman tarihçileri doğal olarak bu tür hassas konuların üzerinde durmak istememişlerdi, ayrıca etnografik gözlem, Selçukluların ne Hıristiyan ne de Müslüman rakiplerinin ilgi alanına giriyordu. Kaşgarlı Mahmud'un, *Divânu Lügati't-Türk* adlı çalışmasında Şamanizmden açıkça bahsedilmemesi, bazı akademisyenlerin Şamanizmin gerçekten var olup olmadığını sorgulamasına neden olmuştur;[173] ancak Kaşgarlı'nın bu kitabı Arapça konuşan Iraklılar için –anlaşılan Abbasi Halifesi'ne Türkçe öğretmek amacıyla– yazıldığından, Şamanizm büyük olasılıkla hitap ettiği kesimin ilgisini çekmeyecekti ve Kaşgarlı bu nedenle Şamanizmden söz etmemişti.[174] Ancak İbn Sina'nın, Türklerin yaptığı bir Şaman törenini anlatması, Şamanizmin önemini korumaya devam ettiğini vurgular. İbn Sina 370/980'lerde Buhara yakınlarında doğduğu ve yetişme çağı Selçukluların bölgeye ilk geldiği yıllara denk düştüğü için, anlattıkları Türkmenlerle ilgili kendi deneyimlerinden de kaynaklanmış olabilir.

> Gelecekle ilgili bir kehanette bulunması için şamana gittikleri zaman, şaman, soluk soluğa vecd (trans) haline girinceye kadar, hızla oraya buraya koşmaya başlıyor. Bu haldeyken, hayalinde gördüklerini sözlere döküyor ve etrafındakiler bu sözleri bir araya getirerek, işlerini ona göre düzenliyor.[175]

Büyük bir olasılıkla bunlar, otlakları İbn Sina'nın yaşadığı Buhara çevresinde bulunan ve yaklaşık o tarihlerde İslamlığı ilk kez

kabul eden Selçuklularla ilişkilendirilen Türkmenlerdi.[176] Ancak Şamanizm, Devin DeWeese'in de gözlemlediği gibi, günlük dinsel gereksinimleri karşılamak için değil, genellikle kriz anlarında başvurulan bir şeydi.[177] Dolayısıyla Müslüman toplumlarda, günlük yaşama müdahale etmeden kolayca varlığını sürdürebiliyordu.

Her halükârda, Müslüman kimliği bazen tartışmalı olabiliyordu. Örneğin 16. yüzyılda, Buhara'nın Şeybani emiri Kazaklara savaş açmak için ulemadan fetva istemişti. Bazıları Kazakların "hareketleri şeriata uygun olmasa bile" Müslüman olduğunu kabul ederken, çoğunluk onları putperest olarak niteliyor, dolayısıyla da gazaya uygun hedefler olduklarını düşünüyordu.[178] 11. yüzyıl Orta Asya'sında İslam'a geçiş süreci hâlâ devam ediyordu. Örneğin İbnü'l-Esîr, 435/1043'te Türklerden 10.000 çadır halkının İslam'ı kabul ettiğini yazıyordu.[179] 458/1066'da Alp Arslan, Orta Asya'dan Nizamü'l-Mülk'e yazdığı mektupta zaferlerinden söz ediyordu; büyük olasılıkla bunların çoğunu bölgede kargaşa çıkaran Türkmenlere karşı kazanmıştı. Alp Arslan, bu Türkmenlerin tüccarlara çapul akınları yapmak üzere "kâfirlerin arasına karıştıklarını" (*kâne et-Turkmaniyyun kad ihteletu bi'l-kuffar*) yazıyor, yani Türkmenlerin henüz Müslüman olmamış göçebelerle birleştiğini ima ediyordu.[180] Kayıtlardan anlaşıldığı üzere, 12. yüzyılda Mangışlak Yarımadası'nda hâlâ putperest Oğuzlar bulunmaktaydı.[181]

Seçkin kesimin inançlarıyla ilişkili olarak edinebildiğimiz birkaç ipucundan biri de, Gazneli tarihçi Beyhaki'den gelmektedir. Beyhaki'nin anlattıklarına göre Tuğrul, Çağrı ve Yabgu'nun, Dandanakan Muharebesi'nden önce danıştıkları bir müneccim, Horasan'ı ele geçireceklerini söylemiş, "her üç kumandan da atlarından inerek secdeye varmış ve hemen bu soylu gence [yani müneccime] birkaç bin dinar vermişlerdi."[182] Her ne kadar ilm-i nücum [astroloji] Müslümanların da ilgi alanına girse de, verilen bu tepkinin biraz aşırıya kaçtığını söyleyebiliriz. Selçukluların ilm-i nücuma ne kadar çok değer verdiklerinin diğer bir kanıtı da, Kutalmış b. Arslan İsrail'in bir müneccim olduğunu anlatan öykülerden anlaşılmaktadır. İbnü'l-Esîr'e göre:

Tuhaftır ki Kutalmış Türk olduğu halde ilm-i nücme [astronomi] vakıftı ve bu ilmi mükemmel derecede biliyordu. Kutalmış bu ilimden gayrı başka ilimlere de vakıftı. Onun ölümünden sonra çocukları da [yani Anadolu Selçukluları] eskilerin bu ilimlerini (*el-'ulumü'l-evveliye*) tahsil etmeğe, bu ilimin üstadlarını yanlarında barındırmağa devam ettiler, bu sebeple de dinlerine zarar verdiler.[183]

Bu aslında ilginç bir paragraftır, çünkü okuması yazması olmayan bir aşiret adamı olmadığını düşünmek için hiçbir neden bulunmayan Kutalmış'ın, seçkin ulemanın öğrenmek için büyük çaba gösterdiği Helenistik bilgilere gerçekten hâkim olduğuna inanmak çok zordur. Ancak Kutalmış, ilm-i nücum ve bazı batıni konularda geleneksel Türk inançlarından kaynaklanan bazı bilgilere pekâlâ sahip de olabilir. Şamanların görevlerinden biri de öbür dünyadan gelen bilgileri yorumlamaktı[184] –bu da zaten temelde müneccimin yaptığı şeydi. Kutalmış'ın hâkim olduğu bilgiler her ne idiyse, bunların en azından egemen Müslüman dindarlığı açısından kabul edilemez olduğu açıktır.

Başka birkaç kaynakta da İslam'a yeterince saygı gösterilmediğinden söz edilir. Doğrudan putperestlikten mi, açgözlü bir yakıp-yıkma isteğinden mi, yoksa günümüz Tahtacılarında görüldüğü üzere, İslam'ın dış simgelerine karşı duyulan düşmanlıktan ötürü müdür bilinmez, 429/1037'de Azerbaycan'daki Meraga'ya ulaşan Irakiye kentteki camiyi ateşe vermişti.[185] Şengal'deki (Sincar) caminin yakılmasından da bizzat Tuğrul'un sorumlu olduğu söylenir.[186] Irakiye önderlerinden Büke ve Anasıoğlu'nun sarhoşken giriştikleri ağız dalaşı sonucu birbirlerini öldürdüklerinden söz eden el-Fariki'nin gözlemlerinden anladığımız kadarıyla, İslam'ın buyruklarına tam bağlılık konusunda da belli eksiklikler vardı.[187] İbnü'l-Adîm de Alp Arslan'ın Halep kuşatması sırasındaki kontrol dışı sarhoşluğuyla ilgili bir öykü anlatmaktadır.[188] Ancak, Aristakes Lastivertsi'nin Tuğrul'u, önemli bir Türkmenin oğlunun savaş meydanında öldürülmesine misilleme olarak Ermeni önderi Tatul'un kurban edilmesini emrettiği gerekçesiyle suçlamasıysa,[189] ya konuya çok da sempatik bakmayan bir yazarın abartısıdır ya da

yanlış yorumudur. Tuğrul İbrahim Yınal'ı yay kirişiyle boğarak,[190] geleneksel Türk-Moğol âdetleri doğrultusunda soylu kanı dökmekten kaçınmıştı, ama bunun İslam'a aykırı bir tarafı da yoktu, çünkü Osmanlı döneminde defalarca tekrarlanmış bir uygulama söz konusuydu.

İslam dininin, Türklerin dünya görüşünü ne kadar etkilediği tartışmaya açıktır, ama gene de bazı değişiklikler yarattığı kesindir. Kaşgarlı Mahmud, bazı hadisler aracılığıyla Türk egemenliğini meşrulaştırmaya çalışmıştı, ama büyük olasılıkla bunların asıl hedef kitlesi Abbasilerdi.[191] 11. yüzyıla gelindiğinde, İslam'ın İskender'i olarak anılan Zülkarneyn figürü de Türk mitolojisine dahil edilmişti.[192] Kaşgarlı, Bel'ami gibi daha erken dönemin Müslüman yazarlarının izinden giderek, Türklerin Yafes'in soyundan geldiğini belirtmiş, böylece onları da İslam'ın kutsal tarihine dahil etmenin yolunu bulmuştu. Ancak bir kurdun soyundan geldikleri efsanesi, Müslüman Türkler arasında bile çok yaygındı. Özgün *Melikname* metninde olduğu sanılan ve Ebu'l-Ferec tarafından da söz edilen bir yorum kuşkusuz 13. yüzyılda da güncelliğini koruyordu.[193] 11. yüzyılda Türkçeye henüz pek az Arapça sözcük girmişti –hatta Arapça Allah yerine, hâlâ Tanrı (Tengri) sözcüğü kullanılmaktaydı. Kaşgarlı'nın dünya haritası, eski düşünce sistemlerinin de korunmakta olduğunu gösteriyordu. Geleneksel Müslüman haritalarının Mekke'yi merkeze karşılık, Kaşgarlı için dünyanın merkezinde Karahanlı başkenti Balasagun vardı ve Hicaz'ın kutsal kentleri işaretlenmemişti bile.[194]

Müeyyed Fiddin tarafsız bir tanık olmasa da, "Türkmenler bu topraklara halifeye yardım etmek için değil, mülk arayışıyla gelmişlerdi" dediğinde kuşkusuz doğruyu söylüyordu.[195] Malazgirt Muharebesi'nin görgü tanığı olan Mikhail Attaleiates'in ifadesi daha da çok şey anlatıyordu. Putperest Oğuzlar ve Peçenekler Bizans tarafındaydı ve Attaleiates'in ifadesiyle "her halleriyle Türkleri [yani Selçuklular] anımsatıyorlardı."[196] İslam'ın etkileri dışarıdan bakan biri için pek de belli olmuyor ve putperest Türkler, Müslümanların tarafına geçmekte hiç de tereddüt etmiyor, Müslümanlar da hiç endişe duymadan onları aralarına alıyorlardı. Özetleyecek olursak,

Selçukluların Müslüman olmasından çok sonra bile Orta Asya'nın bazı bölgelerinde putperestlikle ilgili inançlar yaygınlığını koruma-ya devam etmişti, Türkmenler, Müslüman olmamış akrabalarıyla ittifak yapabiliyorlardı. Selçuklulara katılan bütün bu çeşitli Türk-ler, İslam dinini sözde kabul ediyor görünüyor ve bazen bunu bile yapmıyorlardı.

V
Türk İstilaları ve Etkileri
Anadolu ve Ortadoğu (1029-1071)

Anadolu'nun Bizans'tan Selçuklulara geçmesi, Ortadoğu tarihinin kuşkusuz en çarpıcı olaylarından biri sayılmalıdır. Önce Sasaniler ile, sonra da Araplarla ardı arkası kesilmeyen savaşları kazanan bir imparatorluk, 1071-81 arasındaki on yılda Türklere yenildikten sonra Anadolu kıyı şeridinde yalnızca birkaç noktayı elinde tutabilmişti. Üstelik bu, Selçuklu sultanının Ortadoğu'da yeni ele geçirdiği İran, Irak ve Suriye'nin bütün kaynaklarını kullanarak bölgedeki son önemli Hıristiyan gücünü yok etmek için girdiği yeni bir maceranın sonucu da değildi. Anadolu'nun fethi ve iskânı neredeyse bütünüyle Türkmen boyları tarafından gerçekleştirilmiş, Selçukluların yeni gulam ordusu bu sürece çok az dahil olmuştu.

Bizans için bir felaket olan bu durumu analiz edenler, imparatorluğun iç sorunları ve her şeyden çok Malazgirt Muharebesi (1071) ve sonuçları üzerine yoğunlaşmışlardır. Hem Müslüman hem de Hıristiyan yazarlar bu muharebeyi elbette bir dönüm noktası olarak görmüşlerdi. İmparator Romanos IV Diogenes'in Alp Arslan tarafından esir alınarak küçük düşürülmesi ve ordusunun büyük bölümünün onu Malazgirt'te yalnız bırakarak kaçması kuş-

kusuz önemli simgesel anlardı. Ama akademisyenler, Malazgirt'in tek başına çok fazla bir şey açıklamadığının farkındadırlar. Alp Arslan'ın önerdiği barış koşulları hoşgörülüydü ve Anadolu'da Bizans otoritesinin çökmesi, doğrudan Malazgirt yenilgisinden çok, sonrasında Romanos ile düşmanları arasında çıkan içsavaşa bağlanmaktadır.[1] Ancak, Doğu Anadolu'da savaşı doğuran olaylar üzerinde pek durulmamış, her şeyin ötesinde bilimsel yayınlar, Türklerin savaş öncesinde 40 yıl boyunca bölgeye yaptıkları akınlara ancak bir-iki satırla değinip geçmişti. Tarihçiler, hatta bazı arkeologlar için en önemli konu, 7.-10. yüzyıllar arasındaki Bizans-Arap sınırı olmuş ve bütün dikkatlerini bu sınıra yönelttikleri için, 11. yüzyılda, özellikle de imparatorluğun sınırlarını Balkanlar ve Ermenistan'da genişlettiği II. Basileios dönemi (976-1025) sonrasında, doğu sınırlarındaki savunma sisteminin durumunu büyük ölçüde gözden kaçırmışlardı.[2] Ayrıca 11. yüzyıl Bizans Ermenistan'ının yönetimine ilişkin elimizdeki değerli çalışmalar bölge arkeolojisi üzerine yeni bulgularla geliştirilmemiştir. Bizans'ın doğu sınırlarıyla ilgili hiçbir şey bilmediğimiz için, Türk istilalarıyla ilgili söylenenler de olgulardan çok tahminlere dayanmaktadır. Doğu Anadolu'da günümüze kadar ulaşabilen tahkimatın yapım tarihleri ve oynadıkları rol, birkaçı dışında hiç araştırılmamıştır. Van Gölü'nün kuzeyini içeren bölge, ortaçağ Anadolu arkeolojisi bağlamında, Ani dışında bütünüyle keşfedilmemiş topraklar olmakla birlikte, çok iyi belgelenmiş bazı Selçuklu saldırılarından fazlasıyla etkilenmiştir.[3]

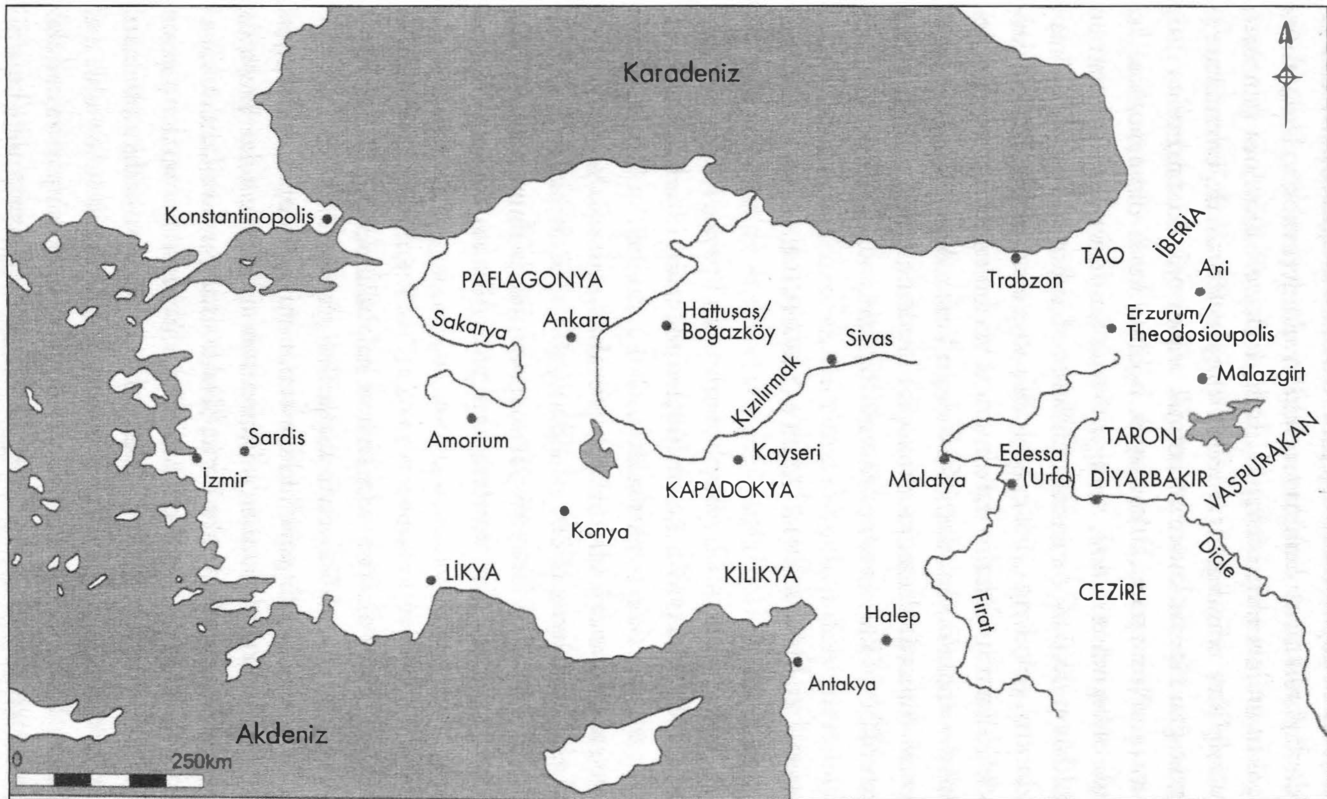
Bu bölümde Selçukluların Anadolu'ya yaptığı akınlar yeni bir bakış açısıyla ele alınarak, Malazgirt öncesi dönem üzerine yoğunlaşılacaktır. Bizans'ın doğusunda askeri altyapının görece daha zayıf olduğu, ama daha da önemlisi, bölgedeki altyapının tamamen farklı tehditlere karşı planlandığı, bu nedenle de geniş bölgelerin savunmasının zayıf kaldığı ortaya konulmaya çalışılacaktır. Her halükârda savunma sistemlerinin pek işe yaramamasının nedeni, Selçukluların onlardan uzak durabilmesi değil, bölgeyi kalıcı biçimde ellerinde tutmaya pek de meraklı olmamalarıydı. Asıl amaçları, kaleleri ve kentleri işgal etmekten çok, göçebe yaşamlarını sürdüre-

bilmelerinde hayati önem taşıyan ve Anadolu ile komşusu Kafkasya'da bol miktarda bulunan otlakları ele geçirmekti. Dolayısıyla Selçuklu istilalarının etkilerini, İran, Irak ve Suriye'nin yanı sıra Anadolu'dan edindiğimiz verileri karşılaştırarak değerlendirmeye çalışacağız. Her ne kadar arkeolojik araştırmaların azlığından ötürü, varacağımız sonuçların büyük bölümü kesin olmayacaksa da, şanslı olduğumuz nokta, aynı ya da yakın dönemlerden kalan ve çoğu İslam dünyası uzmanının ilgilenmediği Ermeni ve Gürcü kaynaklarının çok zengin bir belge külliyatı sunmalarıdır. Bunlar, Selçuklu istilalarını daha iyi anlamamıza yardımcı olmaktadır. Bu verilere dayanarak, Ortadoğu'da olduğu kadar Anadolu'da da uzun dönemli nüfus azalması ve ekonomik gerileme eğiliminin Türkmen egemenliğinin kurulmasını hızlandırdığı ileri sürülecektir.

Bizans'ın Doğu Sınırları ve Savunma

Akademisyenler, 10. yüzyıla kadar Kilikya'da sağlam bir yer edinmiş olan Arapların Anadolu içlerinde uzun süre barınamamalarının tersine, Selçukluların Bizans'a karşı nasıl bu kadar çarpıcı bir başarı kazandıklarını sık sık merak etmişlerdir.[4] Aslında, Antiokheia (Antakya; 1084) ve Edessa (Urfa; 1086) gibi doğudaki kentlerin, batıdaki Smyrna (İzmir) ve Nikaia'dan (İznik; 1081) sonra ele geçirildiğini unutmamak gerek. Bizans uzmanı Warren Treadgold, bunun "akıl almaz" ve "askeri, coğrafi, iktisadi ya da demografik açıdan anlamsız bir sonuç" olduğunu ifade edecek ve "Anadolu korunabilirdi, zengindi ve kalabalıktı, ama Bizans koruyamadığı için düştü" diyecek kadar ileri gitmişti.[5]

Bizans'ın çöküşü genellikle, ekonominin ve toplumsal koşulların bozulmasının yanı sıra imparatorlar ile isyancılar arasında süregelen iç çatışmalara bağlanır.[6] Bulgaristan ve Sırbistan'daki savaşlar ile Peçenek saldırıları gibi Doğu Avrupa'da meydana gelen olaylar, imparatorluğun dikkatinin dağılmasına neden olmuştu. Ancak Bizans'ın Anadolu'yu koruyamamasının altında yatan asıl nedenin, 11. yüzyılda, II. Basileios döneminde başlayan ve ardıllarının yönetiminde de süren doğudaki aşırı genişleme politikası ol-

Harita 4 *Anadolu: Metinde geçen büyük şehirler ve eyaletler.*

duğuna inanılıyordu. Vaspurakan'ı yöneten Ermeni Artzruni hanedanı, Van Gölü çevresindeki topraklarını kaybetmiş ve Sebastia'ya (Sivas) yerleşmişti. Kral Gagik'in Kapadokya'daki topraklara karşı Ani'deki hakkından feragat etmesiyle, Ani de 1045'te Bizans'a geçmişti.[7] Gürcüler de Bizans'ın ilerlemesi karşısında toprak kaybetmişti. Tao [Erzurum'un kuzeydoğusu, Artvin, Ardahan ve Kars'ın kuzeyini kapsayan bölge –ed.n.] Prensi David Kuropalates'in ölümünden sonra II. Basileios, yalnızca Kuropalates'in son olarak Müslümanlardan aldığı Theodosioupolis (Erzurum) ve Malazgirt'i değil, aileden kalan Tao topraklarını da ele geçirmişti. Ermenistan ve Gürcistan'da yapılan bu fetihler, yeni bir askeri bölgenin temelini oluşturmaktaydı; İberia thema'sı olarak anılan bu bölgenin başkenti önce Erzurum, sonra da Ani olmuştu. 11. yüzyılın ortalarına gelindiğinde bağımsızlığını belli bir dereceye kadar koruyabilen Ermeni eyaletleri, Kafkasya'daki Siunik ve Taşir ile Van Gölü'nün batısındaki Sason'du. David Kuropalates'ten kalan toprakları ele geçirmeye çalışan Abhazyalı I. Giorgi, bir dizi seferle geri püskürtülmüştü. Kafkasya'da Bizans'ın siyasal etkisinin arttığının en iyi göstergesiyse, Gürcistan Kralı IV. Bagrat'ın (1027-72) bastırdığı sikkelerde, önceki hükümdarlar gibi Abbasi modelini değil, Bizans örneğini kullanmasıydı.[8]

Vaspurakan ve Ani Ermeni krallıklarının dağılmasıyla, Bizans İmparatorluğu'nu istilalardan koruyan önemli bir "tampon bölge" ortadan kalkmıştı.[9] Buna ek olarak Bizans, sık sık doğudaki fetihlerini iyi yönetememekle suçlanmaktaydı. Khalkedonia (Kadıköy) Konsilini benimsemeyen Hıristiyanlara yapılan zulüm sonucu, Ermeni ve Süryani halkın çoğunluğunun sempatisini kaybettiği, onların da Selçuklulara yardıma yöneldiği iddia edilir.[10] Konstantinos IX Monomakhos'un, İberia theması ordusunu vergiye bağlama kararının, genellikle kritik bir dönemde imparatorluğun savunmasını zayıflattığına inanılır.[11] Bizans'ın doğudaki savunma sistemi, Türkmenlerin kolaylıkla aşabilecekleri geçirgen bir Maginot hattı olmaya mahkûmdu.[12]

Gene de Bizans'ın geleneksel olarak verdiği hantal, beceriksiz ve yekpare bir güç görüntüsü, yakın tarihlerde biraz değişmişti.[13]

Günümüzde bazı akademisyenler, 11. yüzyıl boyunca imparatorluğun ekonomik çöküntü yaşamanın tam tersine, doğu bölgesi de dahil olmak üzere zenginleştiğini ileri sürerler.[14] Ermeni soylularının çoğu geleneksel topraklarından koparılmış olsa da, bu yalnızca Khalkedonia Konsilini benimsemeyen Ermeniler için geçerliydi. İşin aslı, Ortodoks Ermeniler Bizans'ın doğu savunmasında çok önemli roller üstlenmişlerdi ve bir çoğu sınırdaki askeri yapılanmada yüksek mevkileri işgal ediyordu –İberia'nın on valisinden altısı Ortodoks Ermeniydi.[15] Khalkedonia Konsilini benimseyen Bizanslılar ile benimsemeyen Ermeniler arasındaki dinsel inanç uyuşmazlığının rolü abartılmış gibidir.[16] Gerçekten de Doğu Anadolu'nun Türklerin eline geçmesi, Bizans'ın yerel toplumlarla işbirliğine girememesine değil, onlara aşırı bağımsızlık vermiş olmasına bağlanmıştır, yani Bizans'ın bölgedeki varlığı, Selçuklu istilalarına karşı durabilecek düzeyde değildi.[17]

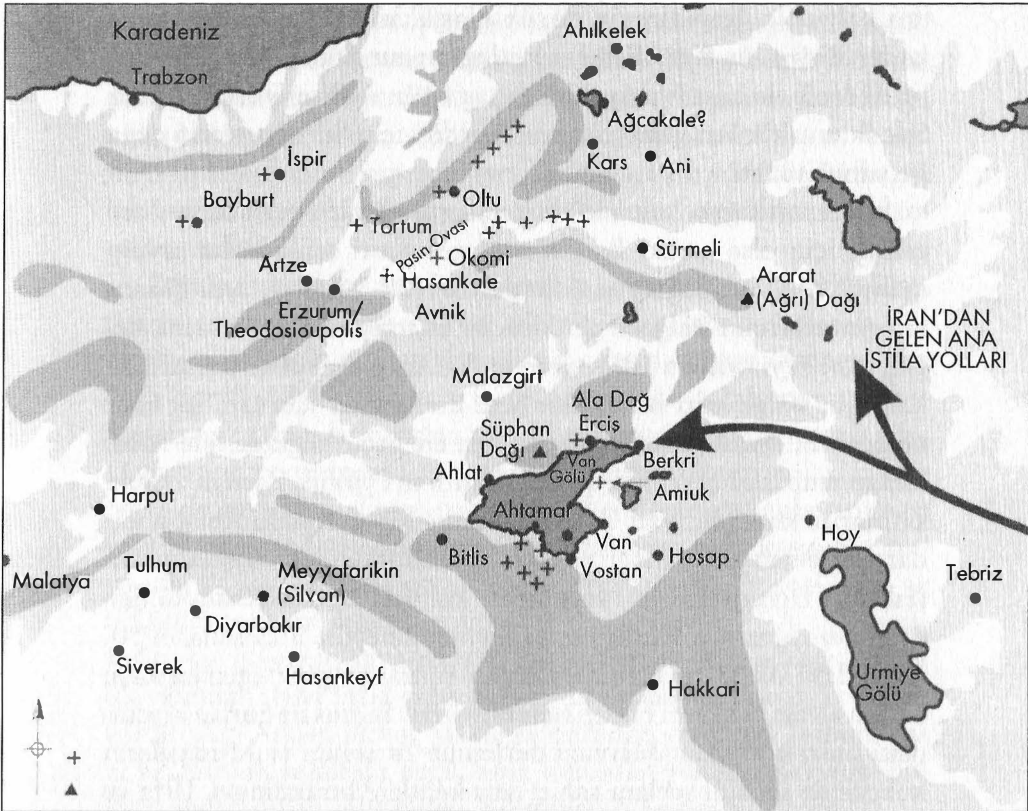
Aslında Bizans'a göre, kuzeydoğudaki asıl sorun Müslümanlar değil, imparatorluk tahtında hak iddia eden muhalif adayları endişe verecek derecede destekleme eğiliminde olan diğer Hıristiyan komşularıydı.[18] II. Basileios, Gürcü Tao ile Ermeni Vaspurakan'ı kendisine bağlamış ve bölgedeki Müslüman emirlere dokunmamıştı.[19] Ahlat, Artze ve Bitlis emirleri, Urfa'yı Bizanslı kumandan Maniakhes'ten kurtarmak üzere, 1031-2 gibi geç bir tarihte bile ordu yollarken, Berkri (Muradiye) de, yak. 1036-7'ye kadar Müslümanların elinde kalmıştı.[20] Buna karşılık Basileios, Giorgi'nin peşini bırakmıyordu, uyguladığı yakıp yıkma politikası sonucu Gürcüler, Bizans'ın üzerinde hak iddia ettiği Tao'nun bir bölümünü onlara bırakmak zorunda kalmıştı.[21] Bizans politikasına bir tehlike de, krallarının tahtı bırakmasını kabul etmeyen Ani ve Vaspurakan'da yaşayan Ermenilerden geliyordu.[22] Bir de Vaspurakan'ın, I. Giorgi'yle ittifak kuran maceracı valisi Nikephoros Komnenos sorunu vardı.[23] Dolayısıyla kuzeydoğu sınırları, tek tek imparatorların iktidar ve tahtı için tehlike oluşturmakla birlikte, Bizans için hayati bir tehdit yaratmıyordu. Sınırların ötesinde, Şeddadiler ve Revvadiler gibi, yalnızca yöresel açıdan önemli, görece zayıf hanedanların başında olduğu diğer Müslüman güçler de önemli bir risk oluşturmuyordu.

1045'te Ani'yi fetheden Bizanslılar büyük bir hırsla, Kafkasya'da Dvin ve Gence'ye kadar uzanan bölgede, eski dostları ve Ani konusundaki en önemli rakipleri Müslüman Şeddadileri zayıflatmak amacıyla bir dizi sefere girişmişti.[24] Ancak Kuzeydoğu Anadolu, sınırlı stratejik öneme sahip bir bölge olarak kaldı. Bu zaten Bizanslıların bölge savunmasındaki gevşek denetiminden de belli oluyordu. Bölgenin temel askeri üssü Erzurum'du,[25] ama savunma gücünü koruyabilmesi için pek de bir gayret gösterilmiyordu. Bizanslı tarihçi Mikhail Attaleiates'in anlattıklarına göre Romanos Diogenes, Malazgirt'e giderken kente uğradığında, ahali savunması olmayan Artze'ye nakledilmiş, imparator da surları ve hendekleri yenilemişti.[26] Bizans 1048'de önemli bir Türk saldırısıyla karşılaştığında komutan Aaron, bölge savunmasının yetersiz olduğunu belirterek, kentlerin ve istinat noktalarının[27] güçlendirilmesini önermişti.

Durum yerine göre değişiyordu. Malazgirt iyi korunan yerlerden biriydi, Tuğrul'un 446/1054-5 kuşatmasına başarıyla direnebilmişti, ama Aristakes bunu Tuğrul'un sabırsızlığına bağlıyordu, ona göre, eğer kuşatmayı 10 gün daha sürdürseydi kent düşerdi.[28] Ani'de 10. yüzyılın sonlarında II. Simbat tarafından inşa ettirilen güçlü surların onarımına başlanmıştı.[29] Bir yazıta göre surlar, 1055-6'da Bizans valisi Aaron döneminde yükseltilmiş, buna ek olarak yerel vergiler hafifletilmiş ve Ani'nin sulama sistemi iyileştirilmişti. Kent 1064'te Selçukluların eline geçmeden önce, son Bizans valisi bir vergi indirimi daha uygulamıştı.[30] Bütün bunlar Bizans'ın, bölgede önemli bir askeri harekâta ya da bir ölüm kalım savaşına hazırlandığını değil, kendilerine düşmanlık besleyen yerel halkı kazanmaya çalıştığını gösteriyordu. Çünkü eğer savaş hazırlığı yapıyor olsalardı, kuşkusuz sulama sistemini iyileştirmek yerine, bölgenin savunmasını güçlendirmek için iki kat çaba harcar ve vergileri indirmek yerine belki de artırırlardı. Ani çevresindeki daha küçük savunma sistemlerinin çoğunun daha geç bir tarihte yapılması da,[31] Bizans'ın Selçuklu akınlarına karşı hazırlıksız yakalandığının ve karşı saldırıya geçmek için pek bir şey yapmadığının en açık belirtileridir.

Aslında, bölgenin savunma sisteminin, ne kadar onarım görmüş olsa da, Türkmenlere karşı işe yarayıp yaramayacağı da bir soru işaretiydi. Örneğin Tao'nun geri kalan bölümü gibi, Oltu-Penek Vadisi de en az 10 kale ile tahkim edilmişti.[32] Bunlar vadiyi kuzeyden ve batıdan koruyorlardı. Saldırıların kuzeyden ve batıdan beklendiği açıktı,[33] ama öyle olmadı, Selçuklular bölgeye güneyden saldırdılar. Aslında Tao savunması oldukça gevşekti, çünkü Erzurum'dan eyalet içlerine uzanan yolu saldırılardan koruyan son Bizans askeri birliği, stratejik Oltu Kalesi'ndeydi ve en son 1044'te kayıtlara geçmişti.[34] Vaspurakan'da da savunma sistemi Van Gölü'nün güney kıyısında yoğunlaşmış gibiydi; belki de krallık diğer yönlerdeki doğal coğrafi koşullara güveniyordu.[35] Ama aslında bunun tam tersi söz konusuydu, çünkü gölün güney kıyısı daha dağlık ve diğer yönlere oranla ulaşılması daha zor bir bölümdü, ama kuzeyde yalnızca sönmüş bir yanardağ olan yüksek, ama tek Süphan Dağı vardı. Yeterince kazı çalışması yapılmamış bu bölgede, özellikle Hoy yönünden gelindiğinde Van'ı doğuda, saldırılara açık kılan alanda, ileride yapılacak araştırmaların başka askeri yapıları gün ışığına çıkartması mümkündür.[36] Ancak bugünkü verilere dayanarak, anlaşılan Vaspurakan savunması batıdaki Müslüman Bitlis üssünden gelecek tehditlere göre düzenlenmişti. Bizanslıların Vaspurakan'ı 1018'de kendilerine bağladıktan sonra bölge savunmasına önemli ekler yaptıklarına dair bir bulgu mevcut değildir. Tao'da olduğu gibi, Selçukluların hedef aldıkları bölgeler –gölün kuzey kıyıları– gevşek bir savunma sistemine sahipti (bkz. Harita 5.2).

Van Gölü'nün kuzeyindeki Malazgirt, İran'dan gelecek saldırıları savunacak ana kaleydi, Erzurum'un doğusundaki Pasinler Ovası'nda da bir kale grubu mevcuttu. Örneğin Kaputru Kalesi'nde Selçuklular ile Bizanslılar ve müttefikleri Gürcüler arasında önemli bir çarpışma meydana gelmişti.[37] Pasinler bölgesinin büyük bölümü, özellikle de Okomi bölgesi (bugün Pasinlerin kuzeydoğusundaki Üğümü), II. Basileios'un I. Giorgi'ye karşı yaptığı seferler sırasında yerle bir olmuştu.[38] Ancak Aristakes'e göre, Selçuklular Pasinler Ovası'ndaki Avnik'in aşılamayacak bir savunması olduğuna inanıyorlardı[39] ve yalnızca kalelere sığınanlar hayatta

Harita 5 *Anadolu ve Kafkasya'ya yönelen ana istila yolları. Metinde geçen Doğu Anadolu'daki başlıca kentler ve müstahkem mevkiler.*

kalabilmişti.[40] Anlaşıldığı kadarıyla askeri altyapının bir bölümü hâlâ savunma işlevini yerine getirebilecek durumdaydı. Bölgede günümüze ulaşan çok sayıdaki savunma sistemi kalıntısı üzerine henüz bir araştırma ve tarihlendirme çalışması yapılmamıştır. Ancak Hasankale ve Malazgirt'teki sağlam kaleler bile Selçukluların defalarca bölgeye saldırmalarına, Erzurum'u talan etmelerine ve Tao'nun içlerine baskınlar yapmalarına engel olamamıştı.[41] Belki buradaki sorun da yine kısmen surların yapısından kaynaklanıyordu. Aristakes'in de doğruladığı gibi, savunma sistemlerinin Erzurum ile Kars arasındaki bölgede toplanması ve günümüze ula-

şan kalıntılar, bu bölgenin büyük olasılıkla 11. yüzyıl ortalarına kadar Bizans ile Kars Ermeni krallığı arasındaki sınır olduğunu, bu nedenle de hassas askeri bölge sayıldığını gösteriyordu. Ancak Selçuklu saldırıları güneydoğudan geldiği için bu sistemlerin çoğu işe yaramamıştı.

İmparatorluğun Anadolu'da karşılaştığı dış tehditler Suriye'den geldiği için olsa gerek, Bizans'ın güney sınırı sanki daha savunmalıydı.[42] Güneydoğu Anadolu'nun büyük bölümü, bazı Bizans imparatorlarının bölgede yeniden bir egemenlik kurmalarına değin, yani 7. yüzyıldan 10. yüzyıla kadar Arapların denetimi altında kalmıştı. Bölge hem Bizanslılar hem de Araplar için tam bir sınır bölgesiydi, Bizans tarafından yeniden ele geçirildiğinde bile Müslüman emirlerle çevriliydi ve doğal sınırları yoktu. Zaman zaman sınırlarını kuzeyde, Van Gölü'nün kuzey kıyılarındaki Ahlat'a kadar genişleten Mervanilerin,[43] en önemli merkezleri Meyyafarikin (Silvan), Diyarbakır ve Hasankeyf, kültürel açıdan Anadolu'dan çok Mezopotamya kültürüne bağlıydı. Güneyde, Bizanslıların 10. yüzyıldaki düşmanı Hamdanilerden sonra bölgeye egemen olan Mirdasilerin başkenti Halep bulunuyordu. Bizans ile Suriye arasındaki sınırı korumak, Mervani devletinin batısında ve Mirdasilerin kuzeyinde sağlam surlara sahip bazı kentlere bırakılmıştı. Urfa ve Antakya merkezli bu bölgenin temel savunma politikası stratejik noktaların denetlenmesi üzerine yoğunlaşmış olduğundan, aralarında bir tür sahipsiz topraklar bulunmaktaydı.[44] 11. yüzyılda bile bölgedeki Bizans seferleri sürüyordu, III. Romanos 1030'da Halep'e bir sefer düzenlemiş,[45] Urfa'ysa ancak 1031'de Bizans'ın denetimi altına girmişti.[46]

Ancak Bizans'ın bu yöredeki 11. yüzyıl savunma politikalarıyla ilgili veriler bile çelişkili olduğundan, daha fazla araştırılması gerekir. Buradaki savunma politikasının kuzeydoğudakiyle karşılaştırıldığında kesinlikle daha ileriye dönük olduğu konusunda bazı belirtiler bulunmakta; 10. yüzyılın sonlarında ve 11. yüzyıl başlarında çeşitli biçimlerde ve boyutlardaki yeni savunma sistemlerine yatırım yapıldığı anlaşılmaktadır. Urfa'da onarılan surlar,[47] anlaşılan 1070-1'de hâlâ ayaktaydı[48] ve bölgedeki Gritille gibi daha kü-

çük yerleşimlerde de 11. yüzyılın başlarında surlar inşa edilmişti.[49] Harput'ta 10. ve 11. yüzyıllarda yeni bir kale ve kentle birlikte, çevre bölgelerde de bir dizi güçlü savunma sisteminin kurulduğu anlaşılmaktadır.[50] Bizanslılar, Halep yakınlarındaki Kastun ve Aynü't-Temr kalelerini yaptırdıkları sıralarda, yani 454/1062 gibi geç bir tarihte Suriye'de de başka yeni sistemler inşa etmeye devam ediyorlardı.[51]

Ancak ihmal konusunda da epeyce kanıt bulunmaktadır. Harput ve çevresi kalelerle takviye edilmişken, geleneksel olarak Güneydoğu Anadolu'nun en önemli sınır kenti sayılan Malatya surlarla çevrili değildi, bunun için de Selçuklular tarafından yağmalanmıştır.[52] 1062-3 civarında Selçuklular, aşağıda ele alınacağı gibi, Diyarbakır çevresindeki Arkeni (Ergani) ve Tulhum dolaylarının, belki de savunma sistemlerinin belli kentlerde yoğunlaştırılması ve aralardaki bölgelerin görmezden gelinmesi politikasının sonucu olarak savaşa hazır olmadıklarını görmüştü –"toprakların ve bölgenin tamamı tahkim edilmemiş durumdaydı."[53] Ancak, sonradan bu bölgenin savunmasını güçlendirmek için, kuzeydoğuda olduğundan daha fazla çaba gösterildiği konusunda bazı bulgular vardır; Alp Arslan birkaç yıl sonra buradan geçerken Tulhum'daki kalenin ilk saldırıda değil, ama sonradan yalnızca savunmanın ihmalinden ötürü düştüğünü belirtmişti.[54] Selçuklu akınlarına direnme gayreti gösterenlerin yerel seçkinler mi olduğu, yoksa arkasında Bizans devletinin mi bulunduğu açıklık kazanmamıştır.

Bizans'ın 11. yüzyılda bölgeye yaptığı yatırımlar çok kapsamlı değildi. Mervaniler ve Mirdasilerle olan coğrafi yakınlıkları imparatorluğa endişe kaynağı olmaya devam etmekle birlikte, henüz 10. yüzyıldaki gibi geniş programlı savunma sistemleri kuracak kadar rahatsız etmiyordu. Dolayısıyla Bizans'ın hem kuzeydoğu hem de güneydoğudaki savunmalarıyla ilgili çelişkili bir durum söz konusudur. Bir yandan güçlü kalelere sahip olan Malazgirt ve Urfa gibi yerleşmelere ek olarak, Tulhum ve bazı Pasinler kaleleri gibi daha küçük yerlerin de, her zaman olmasa da yeterli bir savunma yapabildiği ve Selçuklu saldırılarına direnebildikleri anlaşılıyor. Diğer yandan, bütün bu savunma sistemleri Selçukluları tekrar tekrar bölgeye ve çevresine gelmekten alıkoymuyor, Erzurum ve

Malatya gibi önemli merkezler bile bütünüyle savunmasız bırakılabiliyordu. Doğunun savunması tam da ihmal edilmiş değildi, ama anlaşılan yatırımlar genellikle yetersizdi. Aslında onarımların ve güçlendirmenin durumu ne olursa olsun, savunma sisteminin (tek tek kalelerin tersine) bütününün işe yarayıp yaramayacağı bile kuşkuluydu. Bizans savunması Suriye yönünden gelecek saldırılara göre tasarlanmıştı, Urfa ile Antakya'nın, daha batıdaki kentlerden daha geç düşmesinin nedeni de buydu. Arap seferleri her defasında Toroslar'ın güneyinden başlıyordu. 10. yüzyılda yazılan *De velitatione bellica* adlı incelemede, saldırı gelmesi beklenen ve adları verilen dağ geçitlerinin hepsi Toroslar'daydı.[55] Erzurum 10. yüzyıla değin önemli bir Müslüman üssüydü, ancak Ermenistan'daki Müslümanlar ile Bizanslılar arasındaki çatışmalar, genellikle Suriye sınırında olduğu kadar yoğun değildi.[56] Müeyyed Fiddin'e göre, Bizanslıların güneyden gelecek tehdit konusundaki saplantıları, Tuğrul'la anlaşarak Suriye'nin denetimini Selçuklulara devretme girişimine kadar varmıştı.[57]

Aslında 11. yüzyılda tehlike, savunması, ancak yerel çatışmalara ya da olsa olsa Gürcülerden ya da yerel Müslüman beyliklerden gelecek saldırılara karşı direnecek güçte olan doğudan geldi. Savunma sistemlerinin konumları çoğunun doğudan gelecek bir saldırıya karşı Anadolu'yu korumakta yetersiz kalacağını gösteriyordu, ayrıca istilacıların bu yönden gelerek, batıya ya da güneydeki Diyarbakır'a ilerlemesinin önünde de fazla bir engel yoktu. Aynı şekilde, İran'dan gelecek bir saldırıyı da, Malazgirt'e varmadan önce durdurabilecek tek şey Berkri'deki kaleydi, ama o da Bizanslıların kendileri tarafından 1034-41 dolaylarında, tamamen değilse de kısmen tahrip edilmiş durumdaydı.[58] Anadolu'da bütünüyle farklı tehditler gözetilerek kurulan savunma sistemleri, Bizans'ın sözde "akıl almaz" çöküşünü hiç değilse belki kısmen açıklayabilir. Ancak Bizanslıları bu konuda ihmalkârlıkla suçlamak da pek mümkün değildir. İran'dan en son 7. yüzyıl başlarında önemli bir tehlike gelmiş, o tarihlerde Sasani orduları, Ermenistan üzerinden Anadolu'ya geçmiş ve Konstantinopolis'in kapılarına kadar her yeri talan etmişlerdi. Sasani İmparatorluğu yıkılınca Bizans'ın baş

düşmanı ortadan kalkmıştı. İran'ın da Halifeliğe dahil edilmesinden sonra, sınırlarında hüküm süren Azerbaycanlı Sacidler gibi küçük hanedanlar artık tehlike olmaktan çıkmıştı. Ne Revvadiler ve Şeddadiler, ne de Bizans'ın kuzeydoğuya doğru genişlemesi, bölgedeki diğer sınır güçlerinin görece zayıf oldukları gerçeğini değiştiriyordu. Dolayısıyla buradan hayati değil, ancak yerel tehditlerin gelebileceğini hesaplamak, kaynakların sınırlı olmasından ve önceliklerin doğru belirlenmesi gerektiğinden, fevkâlade akılcı bir yaklaşımdı. Ne yazık ki tamamen yanlış çıktı.

Anadolu ve Kafkasya'nın Fethi ve İskânı

Bizans'ın sınır bölgesinde Selçuklulardan ilk etkilenen yer Azerbaycan sınırındaki Vaspurakan'dı. Buraya yapılan ilk akının tarihi konusunda bir anlaşmazlık vardır.[59] Azerbaycan'daki Irakiye varlığından ilk kez İbnü'l-Esîr, 420/1029 yılında söz etmişti. Irakiye aynı sıralarda Ermenistan'a da önemli bir baskın yapmıştı.[60] Bu tarih bir Ermeni kilisesinin yazıtında bulunan ve kilisenin koruyucusu Vahram Pahlavuni'nin 1029'da Türklerle yapılan çarpışmada öldüğünü belirten satırlarla doğrulanmaktadır.[61] Dolayısıyla bu, Azerbaycan'ın ötesindeki en erken tarihli Türkmen akınıyla ilgili güvenilir bir bilgidir.[62] Revvadilerin Tebrizli hükümdarı Vehsuzan, Irakiye'yi düşmanlarına karşı kullanabileceğini umarak, başlangıçta onlara kucak açmış,[63] ama 432/1040'a gelindiğinde artık sabrı iyice taşmış ve çoğunu katletmişti.[64] Aradan geçen zaman içindeki Türkmen saldırılarının tarihleriyle ilgili karışıklıklar vardır, ama 420 yılına ait temel kaynağımız İbnü'l-Esîr, Irakiye ile ilgili bütün olaylara değinmiştir. Ancak Irakiye, fırsattan istifade ederek hem sınırın ötesindeki Bizans'a, hem de güneye Diyarbakır ve Hakkari'ye birkaç saldırıda daha bulunmuş, bu sıralarda 1038'de Mesud'un saldırısına uğrayan başka Türkmen gruplar da Azerbaycan'a doğru kaçmaya zorlanmışlardı.[65] Ebu'l-Ferec, Türkmenlerin 1037'de Ermenistan'a önemli bir saldırı düzenlediklerini belirtir,[66] ertesi yıl ise, Türkmenler yeterince sıkıntı yaratınca Gürcüler, Müslümanların elindeki Tiflis'i kuşatmaktan vazgeçmişlerdi.[67] Bir baş-

ka Türkmen grubunun yak. 1043-44'te Musul bölgesinde katledilmesi, yeni göçlere neden olmuştu.[68]

1040'lardan sonrasına ait edindiğimiz bilgiler daha ayrıntılıdır. Yapılan her seferi burada ayrıntılarıyla ele almaya gerek olmadığını düşünüyoruz; Cahen zaten bu seferlerin nerelere yapıldığını ana hatlarıyla özetlemiştir.[69] 1040'lardan itibaren Türkmenlerin cüretinin arttığı bellidir; 434/1042-3'te Irakiye, söylentilere göre Tuğrul'un cesaretlendirmesiyle Diyarbakır'a büyük bir saldırı düzenlemişti.[70] 1044'te onları Erzurum'un üzerine yürümekten vazgeçiren şey yoğun sisti,[71] ama 1048'de İbrahim Yınal komutasındaki Türkmenler istedikleri gibi Doğu Anadolu'ya akınlar düzenlemiş, Erzurum ve çevresine kuzeyde İspir, Tao ve Trabzon'a, ayrıca Van Gölü'nün güneybatısındaki Taron'a kadar baskınlar yapmışlardı.[72] Aslında Konstantinopolis'e 15 günlük bir mesafeye kadar ulaştıkları öne sürülmektedir.[73] Kafkasya'da Gence ve Dvin, Kutalmış b. Arslan İsrail tarafından kuşatılmıştı.[74] Bu büyük olasılıkla Bizanslılar ile Selçuklular arasındaki ilk önemli çatışmaydı.[75] 1040'lar gibi erken bir tarihte Şirvan'ı yöneten Şirvanşahlar, başkentleri Yezidiye'yi, Türk göçebe aşiretlerinden koruyabilmek için surlarla çevirmişlerdi[76] ve komşuları Şeddadilerin "Guzlar ve başka düşmanları saldırdığı için ... hiç huzurları yoktu."[77] Saldırılar daha da şiddetlenerek 1050'lerde de sürdü. Bu saldırıların içinde en önemlisi Tuğrul'un 1054-55'teki Anadolu seferiydi.

Hem savaşları hem de Selçukluların erken dönem tarihini ana hatlarıyla daha iyi anlayabilmekteki anahtar bilgi, seferlere kimin çıktığıyla ilgilidir. Sultanların bu seferleri, çoğu kez dikkatleri başka tarafa çekmek amacıyla ya da Anadolu'daki Türkmenlerin kendilerine karşı ayaklandıkları zaman yaptıkları öne sürülmektedir.[78] Cahen Anadolu seferlerini dört grup altında toplar: Sultanın yaptıkları; aşağı yukarı sultanların istekleri doğrultusunda komutanlarının yaptıkları; Türkmenlerin gereksinimlerini karşılamak ve dikkatlerini yağmalamadan başka yerlere çekmek için komutanların yaptıkları; sultanın politikalarına aldırmadan ona karşı ayaklanan Türkmenlerin yaptıkları.[79] Bu durum, Selçuklular genellikle taraftarlarını denetim altında tutabildikleri için, Selçuklular ile

"diğer Guz boylarının beylerini" birbirinden ayırmak gerektiğini söyleyen Lambton'un savını akla getirmektedir. Örneğin Lambton, Sistan'daki Guzların çok tahribat yaptıklarını, ama Selçuklu Yakuti'nin geldiği zaman mükemmel davrandığını belirtir.[80] Ancak Lambton'un yararlandığı anonim *Tarih-i Sistan*, Selçuklulardan yana bir kaynak olduğu için ihtiyatla yaklaşılması gerekir.

Lambton ile Cahen'in, Selçuklulara sadık Türkmenler ile karşı gelenler arasında yaptıkları ayrım, her zaman geçerli olmayabiliyordu. İlk olarak Irakiye'nin durumu ortadaydı. Tuğrul onlar üzerinde otoritesi olduğunu iddia ediyor ve onları reayadan sayıyordu; bu iddiası, onları Tuğrul'a şikâyet eden Büveyhilerin başındaki Celâlü'd-Devle ve Mervanilerin başındaki Nasrü'd-Devle gibi başka hükümdarlar tarafından da kabul edilmişti.[81] Ancak bu, Tuğrul'un onların yaptığı yağma ve kıtalı engelleyebildiği anlamına gelmiyordu; İbnü'l-Esîr'in belirttiği gibi yaptıkları tahribat o kadar büyüktü ki, "Azerbaycan hâkimi Vehsuzan'ın yanına varıncaya kadar yol boyunca uğradıkları her köyü yağmaladılar."[82] Kuşkusuz Irakiye, Müslüman-Hıristiyan ayrımı yapmadan her yeri yağmalıyor, Müslüman Diyarbakır ile Hıristiyan Ermenistan ve Anadolu arasında fark gözetmeksizin her yeri kasıp kavuruyordu.[83] Diğer beylerin Selçuklular ile olan bağları daha belirsizdir. Bazı Anadolu seferleri, Malatya'ya saldıran Dinar[84] ve Tuğrul'a ilk Anadolu seferinde eşlik eden hangi soydan geldiği bilinmeyen Türk Samuş gibi Selçuklu olmayan emirler tarafından yürütülüyordu. Sultan İran'a döndükten sonra Samuş Ermenistan'da kalmış, 3.000 kadar adamıyla kendi başına işler yapmıştı.[85] Bu tür kişiler genellikle Hıristiyan yazarlar tarafından Tuğrul'la ilişkilendirilmişlerdir,[86] ama böyle olduğu çok da kesin değildi, çünkü onlar kendi inisiyatifleriyle hareket ediyor olabilirlerdi. Ancak 1050'lerden başlayarak çok sayıda Anadolu seferi doğrudan Selçuklu hanedanına bağlanabilir. Tuğrul'un adı bilinmeyen bir akrabası, 1048'de İbrahim Yınal'dan önce bölgeye gelmiş, ama başarısız olmuştu,[87] Yakuti b. Çağrı'ysa yaptıklarından ötürü Bizanslı bir elçi tarafından şikâyet edilmişti.[88] Aşağıda da ele alınacağı gibi, İbrahim Yınal, Tuğrul, Alp Arslan ve Melikşah Anadolu ve Kafkasya'daki bütün seferlere bizzat katılmışlardı.

Dahası, Selçuklu hanedan üyelerinin, Müslüman topraklarda bile, Irakiye'den daha iyi davrandıkları hiç de belli değildir. Çağrı ve amcaoğlu Ertaş (yak. 434/1042) Herat'ı kuşattıkları zaman "Herat halkı onlara karşı direndi, köy ve kasabalarının tahrip edilmesine rağmen şehirlerini korudular. Onları böyle hareket etmeğe sevkeden Oğuzlara karşı duydukları korkuydu."[89] Özellikle çok tahripkâr olduğu anlaşılan İbrahim Yınal, İran'daki Hemedan ile batı kesimindeki kentlere defalarca saldırmıştı.[90] İbnü'l-Esîr, Yınal'ın Hulvan'da neler yaptığını şöyle anlatır: "Halk korkudan şehirlerini terkedip gitmiş ve her biri bir tarafa dağılmıştı. Yınal orayı da yağmaladı ve ateşe verdi, bu arada Ebu'ş-Şevk'in evini de yaktı. Yınal şehri imha ve tahrip ettikten sonra oradan ayrıldı."[91] 440/1048'de İbrahim'in "veziri" Ahmed b. Tahir'in Hulvan'ı yeniden kuşatması üzerine, kente yardım için Bağdat'tan gelen bir ordu, "bütün bölgenin" büyük olasılıkla Türkmenler tarafından "harabeye" döndürüldüğünü görmüştü.[92] Altı yıl sonra, İbrahim b. İshak idaresindeki bir başka Selçuklu ordusu Hulvan'ı gene tahrip etmiş, "çok fena halde yağmaladılar. Kadınları ve çocuklarını dayaktan geçirerek bu yolla pek çok mal aldılar."[93] Alp Arslan'ın kendisi de genç bir şehzade olarak, 442/1050'de çölü geçip Fesa'ya ani bir baskın yapmış ve 3.000 esir almıştı.[94]

Günümüze ulaşan İslam kaynakları, doğal olarak Tuğrul'un İran'daki Türkmen terörüne doğrudan karıştığına dair herhangi bir imada bulunmazlar,[95] ama İbrahim Yınal'ın seferlerinin çoğunu Tuğrul'un talimatlarıyla yaptığı belirtilmektedir.[96] İbnü'l-Esîr, Tuğrul ile ölüm döşeğindeki Çağrı arasında, toprakların durumuyla ilgili birbirlerine suçlayıcı sözler sarf ettikleri ilginç bir konuşma geçtiğinden söz eder. Çağrı'nın Tuğrul'u, kendisinin fethettiği toprakları mahvetmekle suçladığı ve Tuğrul'un şöyle bir yanıt verdiği söylenir:

> Ey kardeşim! Sen Horasan'ı zapt ettin. Orası bayındır bir ülke olduğu halde sen tahrip ettin. Oraya yerleşir yerleşmez Horasan'ı mamur hale getirmen gerekirdi. Ben ise benden öncekiler tarafından tahrip ve imha edilmiş bir ülkeye geldim. Düşmanlar tarafından çember içine alınmış bir ülkeyi mamur hale getirmem mümkün değildir.[97]

Bu konuşma büyük olasılıkla sonradan uydurulmuştur, ama her halükârda Tuğrul'un, istese bile bu talanı ve yıkımı engelleyebilmesi pek mümkün değildi. II. Bölüm'de ele aldığımız esnek boy yapısı bağlamında, eğer göçebeler yaptıkları işin ganimet ve otlak düzeyinde "karşılığını alamadıkları"nı düşünürlerse, hemen Selçuklular ile bağlarını kesip başka bir gruba, örneğin Irakiye'ye katılabiliyorlardı.

Anadolu ve Kafkasya seferlerinin önemli iki figürü İbrahim Yınal ve Kutalmış, bazen sultanın sözünü dinliyor, bazen de ona karşı çıkarak ayaklanıyorlardı. Örneğin, Kutalmış'a Dvin'de Bizans'a karşı savaşmasını ve Irak'a sefer yapmasını Tuğrul emretmişti,[98] ama başka zamanlarda, Kutalmış'ın, babasının Irakiye ile olan bağlantılarını devreye sokarak, kendi taraftarlarıyla bir güç oluşturmaya çalıştığı, hatta Tuğrul'un ölümü üzerine sultanlığı ele geçirmeye niyetlendiği anlaşılıyor.[99] İbrahim Yınal da bazen Tuğrul'un elçisi ve habercisi gibi davranmasına (Nişabur'un düşüşünde olduğu gibi) karşın, üç kez de açıkça Tuğrul'a karşı ayaklanmış, hatta Besasiri ve Fatımilerle ittifak kuracak kadar ileri gitmişti. Buna karşılık, II. Bölüm'de de belirtildiği üzere, bir Irakiye önderi de Selçuklu egemenliğindeki Rey'de huzur içinde yaşayabilmişti; Fariki de, Tuğrul'un, Diyarbakır'ı Irakiye önderlerinden Büke ve Anasıoğlu'na ikta olarak verdiğini söyler.[100] Kutalmış'ın kardeşi Ebu Melik gibi bir beyin Tuğrul ve politikalarıyla ne tür bir ilişkisi olduğunu anlayabilmekse daha zordur.[101] Buna ek olarak, Alp Arslan'ın kayınbiraderi Erbasgan'ın (Erbasan) başına gelen türde olaylar da oluyordu.[102] Erbasgan bilinmeyen bir nedenden ötürü, Navekiye Türkmenlerinden (büyük olasılıkla kendi aşireti) oluşan bir grupla Anadolu içlerine kaçmak zorunda bırakılmış, Alp Arslan'a bağlı, ama bildiğimiz kadarıyla Selçuklu hanedanıyla bir akrabalığı olmayan bir başka Türkmen aşiret reisi, Afşin de onun peşine düşmüştü.[103] Afşin ve Erbasgan Konstantinopolis'e ulaştılar ve orada asi [Erbasgan] Bizanslılara sığındı. Afşin imparatora şunu yazdı:

> Bizimle sizin aranızda bir barış antlaşması (hüdne) var ve ben sizin topraklarınıza gelince kimseyi tehdit etmedim. Bu Navekiye, sultanın düşmanlarıdır, topraklarınızı talan edip yakıp yıkmışlardır; onları bize teslim edin, aksi halde topraklarınızı yakıp yıkarım ve aramızda barış kalmaz.[104]

Afşin'in burada ima ettiği ve ikinci el kaynaklarda da sık sık geçen, ahlaklı davranan Selçuklular ile isyancı göçebeler ayrımını büyük bir ihtiyatla değerlendirmek gerekir. Bir yerde Erbasgan'a, Tuğrul'un kardeşiyle evlendirilecek kadar güven duyulduğu, ama kendisini burada uygarlık timsali olarak tanıtan Afşin'in, aslında Anadolu ve Gürcistan sınırında yaşayan ve Bizans'a kadar uzanan topraklardaki yağmalar ve yakıp yıkımlardan sorumlu bir Türkmen silahlı grubunun reisi olduğu unutulmamalıdır.[105]

II. ve III. Bölümlerde anlatıldığı üzere göçebe bir aşiret ya da ordu, daha küçük gruplara ayrılabiliyordu, örneğin Aristakes Lastivertsi 1054-55 Malazgirt kuşatmasında Tuğrul'un, kente ulaşınca baskını yapacak grupları iki ayrı kol olarak kentin kuzeyine ve güneyine yönlendirdiğini nakletmişti.[106] Samuş'unki gibi bazı gruplar, bölgedeki otlak ve ganimet olanaklarından kazanç sağlamak üzere geldikleri yerlerde kalmayı yeğlerken, bazıları, örneğin Tao'da bir kış boyunca sıkışıp kalan grup, düşman güçlerinin ve kötü hava koşullarının birlikte yarattığı olumsuzluklar nedeniyle geri dönemeyebiliyorlardı.[107] Böyle durumlarda bu grupların davranışlarını ne sultanın politikasına ne de ayaklanma isteğine bağlamak mümkündür. Navekiye gibi açıkça sultana karşı çıkan göçebelerin tavırları bile aynı kalmıyor, büyük olasılıkla kişisel çıkarlar doğrultusunda değişebiliyor, göçebe toplumlar olarak ihtiyaçları sultan tarafından karşılanıyorsa onun yanında yer alıyor, yoksa kendilerine daha çok yardım edebilecek başka bir beye hizmet ediyorlardı. Selçukluların Anadolu ve Kafkasya'daki askeri harekâtı, aşağıda belirtileceği gibi, Türkmen toplumunun yapısıyla sıkı sıkıya bağlantılıydı.

Anadolu Seferlerinin Yapısı ve Hedefleri

Selçuklu saldırılarıyla ilgili kayıtların belki de en dikkat çekici yanı, kumandan kim olursa olsun sürekli aynı yerlere saldırılmasıydı. Malazgirt'e 1048'de, 1054-5'te ve 1071'de üç kez saldırı yapılmıştı.[108] Tao'ya da 1048,[109] 1054-5,[110] 1056-7[111] ve 1064'te[112] tekrar tekrar hücum edilmişti. Diyarbakır'da da Tulhum benzer biçimde saldırılara hedef olmuştu:[113] 1045-6'da,[114] 1062-3'te,[115] 1065-6,[116] 1066-7[117] ve 1070-1'de.[118] Yakınındaki Siverek'e (Sevenerek) de 1035-6,[119] 1065-6[120] ve 1070-1'de[121] üç kez saldırılmıştı. Aslında ilk bakışta buraları saldırılması gereken en açık hedefler olarak görülmeyebilir. Tarihsel kayıtlarda Tulhum'la ilgili tek bilgi budur, Tao ise uzakta ve ulaşılması kolay olmayan bir bölgedeydi. Aşağıda daha ayrıntılı ele alınacağı üzere, Ani ve Erzurum gibi çok daha büyük ve zengin kentleri ellerinde tutmak istemeyen Selçukluların neden Malazgirt'e bu kadar ilgi gösterdiklerini anlamak da mümkün değildir. Ama kumandan kim olursa olsun bu düzen sürekli tekrarlanmaktaydı: Tulhum'a yapılan 1062-3 saldırısında ordunun başında adı yalnızca bu olayda geçen Yusuf adlı bir Türkmen,[122] 1066-7'de Selçuklu sarayından daha kıdemli biri, Alp Arslan'ın kumandanlarından (Hacib) Gümüştekin, 1070-1'dekindeyse Alp Arslan'ın kendisi vardı.[123] Malazgirt saldırıları da sırasıyla İbrahim Yınal, Tuğrul ve Alp Arslan tarafından yürütülmüşken, Tao'daki ilk seferler İbrahim Yınal'ın ordusundan ayrılanlar, daha sonrakiler de Tuğrul ve Alp Arslan'ın ordusundan ayrılanlar tarafından yapılmıştı.

Bu durumu Van Gölü'nün güney kıyısındaki stratejik Vaspurakan bölgesinin kaderiyle karşılaştırmak oldukça ilginçtir. Burası dağlık, ama zengin bir bölgeydi, çok sayıda manastır bulunduğundan ötürü yağma açısından en iyi hedef olarak görülmesi beklenirdi. Ayrıca, kısa süre önce ilga edilmiş eski Vaspurakan Ermeni Krallığı'nın en önemli kentleri Van ve Vostan da buradaydı. Ancak bölgenin bu dönemine ilişkin çok sayıda belge olmasına karşın, herhangi bir Selçuklu saldırısına dair neredeyse hiçbir kayıt bulunmamaktadır. Yerel bir ortaçağ Ermeni tarihçisi, Vaspurakan'ın

en önemli kalesi ile manastırı olan Amik ve Ahtamar Adası'ndan söz ederken alışılmadık tarzda olumlu bir kayıt düşmüştü: Bu saldırı döneminde söz konusu yerler için, "görü sahibi mezmur yazarı Davud'un şu kehaneti gerçekleşti: 'Adalar ve oralardaki tüm sakinler mutlu olacak'; onlar da Süleyman'ın vazettiği gibi keyif içinde sevindiler."[124]

Bu tür tuhaf işlerin açıklamasına ilişkin ip uçları veren Aristakes Lastivertsi, 1053'te Anadolu'da yapılan feci yağınayı şöyle anlatır:

> Bundan bir yıl sonra ... aynı ay ve ayın aynı günü [önceki yıl gibi] ... Sultan ilerledi ... Erciş ve Berkri'ye uğramadan geldiler [Selçuklular] ve Apahunik bölgesinde Malazgirt denen kentin yakınında ordugâh kurdular, tarlalarda [yani otlaklar] geniş yerlerin hepsine el koydular.[125]

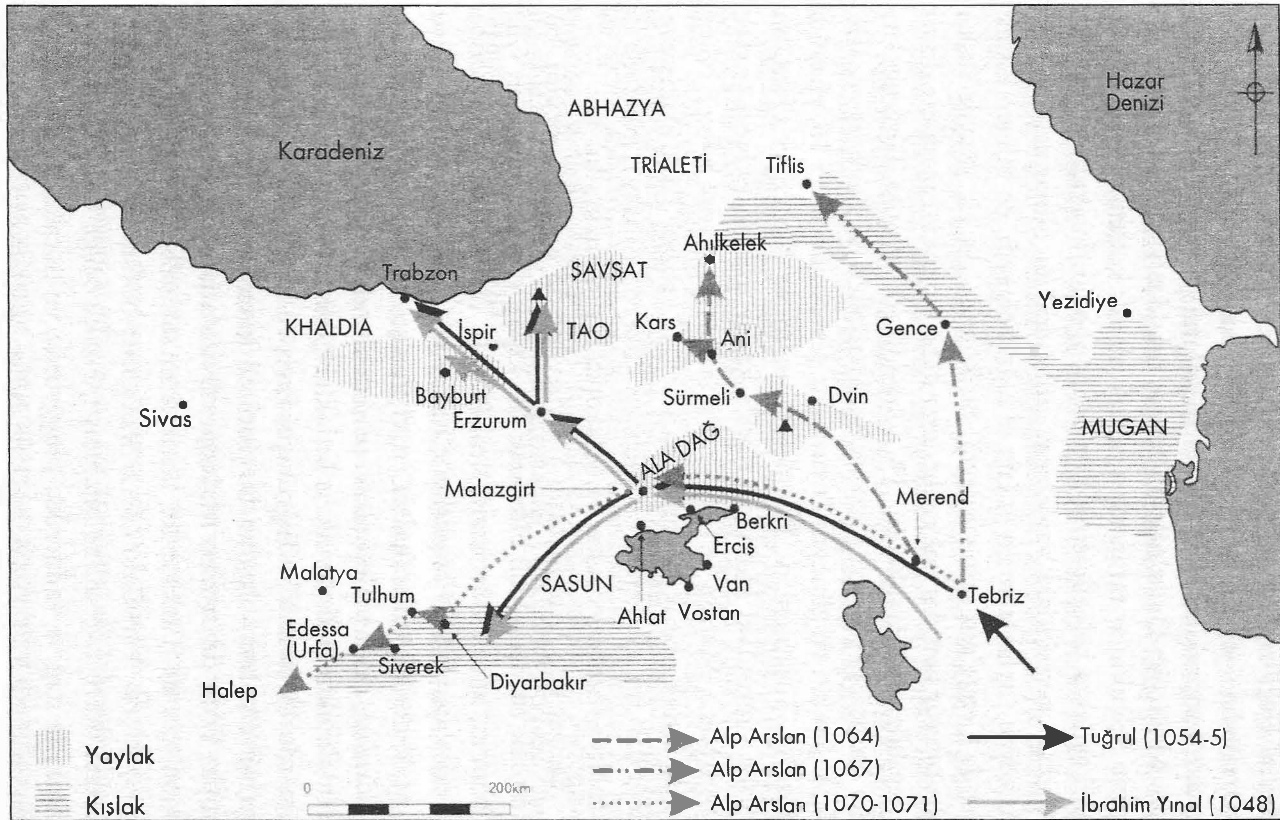
Bu bize, yapılan seferlerin göçebe yaşam biçiminin doğurduğu zorunluluklarla sıkı sıkıya bağlı olduğunu açıkça gösterir. Göçebeler otlaklara olduğu kadar, onları güvence altına alacak beylere de ihtiyaç duyuyordu.[126] Ayrıca bu otlakları mevsimlere göre değiştirmek zorundaydılar, yaz aylarını yüksek serin yaylaklarda, kış aylarını da alçak alanlardaki kışlaklarda geçiriyorlardı. Bu durumu anlatan Gürcü bir tarihçi, bize ortaçağ Türkmen göçebelerinin yaşamını gayet güzel anlatır.

> Kışın, bu çok güzel kışlık yerlere ... yerleşirler, bahar mevsimindeyse otlar biçilir ve bol bol odun ve su olur. Oralarda her türlü av hayvanı bulunur ve hoşça vakit geçirmek için her türlü şey vardır. O bölgelere çadırlarıyla, atlarıyla, eşekleriyle, koyunlarıyla ve develeriyle konaklar, hiç para ödemezler. Huzurlu bir hayatları olur; avlanır, dinlenir, eğlenir, hiçbir şeyin eksikliğini hissetmezler. Kentlerinde ticaret yapar, ama esir almak ve yağmalamak için bizim sınırlarımızı istila ederler. Baharda Somhiti ve Ağrı dağlarına çıkarlar. Böylece yaz boyunca otlaklarda ve içinde pınarlar ve çiçekli çayırlar olan hoş tarlalarda rahat eder ve eğlenirler. O kadar kuvvetli ve kalabalıktırlar ki "Dünyanın bütün Türkleri burada" dersiniz.[127]

Eğer otlakların güvence altına alınması gerektiğini dikkate alacak olursak, Selçuklu seferlerinin örüntüsü de daha anlaşılır hale

gelir (bkz. Harita 5.3). Örneğin Tao, yüksek serin yaylaları olan Barhal Dağı'na geçiş yoluydu. Gürcü tarihçi, Türklerin Tao'ya ve çevresindeki yaylalara yaz ortasında geldiklerini ve "kar bastırana kadar o topraklarda kaldıkları"nı anlatır.[128] Aristakes'in belirttiği gibi Malazgirt Ovası'nda da zengin otlaklar vardı, ancak bu bölgenin Selçuklular tarafından yaylak olarak kullanıldığı başka hiçbir kaynakta belirtilmemiş olsa da, Moğollar döneminde, özellikle Aladağ çevresindeki yaylaların kullanıldığını biliyoruz.[129] Kuzey Anadolu yaylakların en yoğun olduğu bölgeydi, en bilinen kışlaklar da Cezire'nin kuzeyindeydi. Bu konuda da 11. yüzyıla ilişkin elle tutulur kanıtlar çok azdır, ama daha sonraki dönemlere ilişkin epey bilgi bulunmaktadır. 14. yüzyılda Akkoyunlu Türkmenlerinin başlıca yaylakları Kuzeydoğu Anadolu'daki Bayburt yöresinde, kışlakları da güneyde Diyarbakır çevresindeydi.[130] 16. yüzyılda Bozulus Türkmenleri, Pasinler Ovası'nı ve Malazgirt Ovası'nın kuzey sınırındaki Hınıs'tan Kars'a kadar uzanan bölgeyi yaylak, Diyarbakır, Mardin ve Urfa arasında Berriye olarak bilinen bölgeyi da kışlak olarak kullanıyorlardı.[131] 12. yüzyıl Türk Danişmendoğullarının da benzer bir biçimde kuzeyde Amasya, güneyde de Malatya merkezlerinden yararlandıkları sanılmaktadır.[132]

Benzer göç örüntülerinin 11. yüzyılda da sürdüğü görülür, bunun tek istisnası hâlâ alternatif bir kışlak olarak kullanılan Gürcistan'dı, ancak Gürcistan, Kral Bâni II. David (1089-125) döneminde önemli bir bölgesel güç haline gelince, Türkmenlerin kışın Kur Vadisi'ni kullanmaları engellenmişti.[133] Dolayısıyla Selçuklu saldırıları, çevre yerleşimlerin tehdidi altında olmayan, güvence altına alabilecekleri yaylak ve kışlaklar gözetilerek, dikkatle planlanıyordu. Aristakes'in Tuğrul için Erciş ve Berkri'ye "uğramadan" geçtiği cümlesi anlaşılan bu durumu kastediyordu; Berkri bütünüyle, Erciş de kısmen Malazgirt Ovası'ndan dağlarla ayrılmıştı, onun için de Türkmenler kendilerini saldırılara karşı korunmalı sayıyorlardı. Van Gölü'nün zengin güney bölümü de benzer nedenlerden ötürü hiç saldırı almamıştı, çünkü bölge dik, çorak, suyu olmayan dağ ve vadilerden oluşuyordu ve buraları otlak olmaya uygun değildi.[134] Dolayısıyla bu bölge Selçuklular için cazip değildi. Saldırıların daha güneydeki geniş ve verimli Tulhum Ova-

Harita 6 *Selçukluların yaptıkları önemli seferler ve yaylaklar ile kışlakların toplandığı bölgeler.*

sı üzerine yoğunlaşması, burasının, tıpkı Akkoyunlu ve Osmanlı dönemlerinde olduğu gibi, Türkmenlerin kışlak merkezi olduğunu düşündürür. Selçukluların çorak ve kayalık Taron'a (bugün Muş ili) saldırmalarının nedeni, büyük olasılıkla kışlaklar ile yaylaklar arasındaki göç yollarını güvence altına alabilmekti.[135]

Bu seferlerin yalnızca adı bilinmeyen boy beyleri tarafından değil de, sultanlar da dahil olmak üzere Selçuklu hanedanının önde gelenleri tarafından yapıldığı gerçeği, bizim erken dönem Selçuklu devletinin işleyiş biçimini anlamamız açısından büyük önem taşır. II. Bölüm'den hatırlanacağı gibi, boy beylerinin temel görevlerinden biri beraberindekilerin ganimet ve otlak gereksinimlerini güvence altına almaktı.[136] Sonraki dönemlerde Türkmenlerin başına atanan devlet görevlisinin, yani şıhnenin temel görevlerinden biri de otlatma hükümlerini belirlemek olmuştu,[137] ama anlaşılan Tuğrul ve Alp Arslan dönemlerinde bu bir dereceye kadar hâlâ hanedanın sorumluluğu altındaydı.

Alp Arslan'ın 1064 Kafkasya seferi bu noktaya açıklık getirmektedir. Sultan, oğlu Melikşah ve veziri Nizamü'l-Mülk'le beraber, Aras Irmağı boyunca kuzeye doğru ilerleyerek Sürmeli, Ağcakale (Sefidşehr), Marmashen, Ahılkelek, Kars ve Ani'ye saldırırken, sefere dahil olan diğer grupların Tao içlerine yayılmalarına izin vermişti.[138] Bu, Tuğrul'un 1055'te, ordudaki göçebe aşiret unsurlarını azaltmak niyetiyle gerçekleştirdiği askeri reformlardan sonra bölgeye yapılan ilk önemli seferdi. Kuşkusuz gulamlar da bu sefere katılmıştı, çünkü Hüseyni "sultanın gulamlarının" varlığından söz ediyordu.[139] İslam kaynakları Alp Arslan ve ordusunu gaza bağlamında değerlendirerek, sultanın kiliselerin yerine mescitler yaptırdığından ve Hıristiyanları, Müslüman olmayanlardan alınan bir vergiye (cizye) bağladığından söz etmekteydi.[140] Doğunun en önemli ticaret merkezlerinden biri olan Ani'nin düşüş müjdesi Bağdat'taki halifeye ulaştırılmıştı. Ancak bu İslam kaynaklarına daha yakından baktığımız zaman, bir takım tuhaf şeylerle de karşılaşırız. Selçuklular ele geçirdikleri topraklar üzerinde kalıcı egemenlikler kurma peşinde değillerdi. Sürmeli Kalesi düştüğü zaman Melikşah kaleyi yıkmak istemiş, ancak Nizamü'l-Mülk tara-

fından Nahçıvan emirine bırakması için ikna edilmişti. Ahılkelek Selçuklular tarafından yakılmış,[141] Ani'yse Şeddadi Ebü'l-Esvar'a teslim edilmişti.[142] Hüseyni'nin kayıtlarına göre Selçuklu ordusundaki neffatun (neftçiler) birliklerinin görevi ortalığı ateşe vererek yakmaktı. Yangınlar, bu ve diğer seferlerde, Selçukluların ilerleyişinin simgesi haline gelmişti. Gürcü tarihçiye göre "yangın, alışık olmadığımız bir düşmandı, bütün yerleşimleri yok etti"; Aristakes Lastivertsi sık sık buna değinmiş, Skylitzes de Artze'yi yerle bir eden büyük yangından söz etmişti.[143]

Acaba Alp Arslan neden böylesi önemli bir sefere yatırım yapmış, ama sonra, kazandığı her şeyi ya yok etmiş ya da başkalarına vermişti? Bunun da yanıtı yine büyük olasılıkla bu bölgenin sahip olduğu zengin otlaklar nedeniyle Türkmenler için büyük önem taşımasıydı. 1064'te saldırılan bölgelerin birkaçı *Dede Korkut Kitabı*'nda da geçer. Bu hikâyeler daha geç bir tarihte yazılmış olmakla birlikte, Türklerin Anadolu'ya gelişine ilişkin bazı eski rivayetleri de aktarmaktadır. *Dede Korkut*, aslında Kuzeydoğu Anadolu'da, Gürcistan sınırında geçer. Türkmenlerin çadırlarını buradaki Sürmeli Ağcakale çevresine kurduğunu öğreniriz.[144] Sürmeli, Alp Arslan'ın ele geçirdiği yerlerden biridir; Ağcakale'nin (beyaz kale) sözlük anlamı, İbnü'l-Esîr'in 1064 seferine ait kayıtlarında değindiği kalelerden biri olan Sefidşehr'in anlamına yakındır, dolayısıyla aynı yer olma ihtimali kuvvetlidir. Ancak Ahılkelek, yakınındaki Ahıska kadar ön planda değildir (büyük olasılıkla *Dede Korkut*'un yazıldığı 15. yüzyılda Ahıska çok daha önemliydi). "Tehdit edilen on altı bin kâfir"in çevre yaylalardaki göçebe Türkmenlere baskın yaptığından söz edilir.[145] Bu olaya özgü ayrıntılar söylenceden ibaret olabilir, ama kuşkusuz Hıristiyan kentlerinin göçebe Türkler için oluşturduğu tehlikeleri gözler önüne sermektedir.

Dolayısıyla Alp Arslan'ın bu bölgelere ilgi duymasının temelinde, yöredeki geniş yaylalar vardı denebilir. Bu konu, Gürcü tarihçinin seferlerin yapıldığı yerlerin tam adlarını vermesiyle daha da açıklık kazanır, çünkü sultanın bizzat katıldığı bu seferlerin yapıldığı Şavşat, Klarceti, Tao ve Trialeti, bütünüyle yaylalardan oluşmaktaydı.[146] Alp Arslan'ın bu sefere, Türkmenlerin, büyük

olasılıkla da bölgeye ilk yerleşen Irakiye'nin büyük ölçüde desteğine sahip olan rakibi Kutalmış'ı yenilgiye uğrattıktan sonra çıkmış olması da ilginçtir.[147] Alp Arslan 1064 seferine, bir bey olarak geleneksel görevlerini yerine getirerek, boylar üzerindeki yetkilerini pekiştirmek gereğini duyduğu için çıkmış olabilir; böylelikle taraftarlarına otlak olanakları sağlayacak ve çevre kentleri ya da kaleleri parçalayarak ya da müttefiklerine devrederek, olası tehlikeleri yok edecekti. Eğer bu yorum doğru ise, ilginç bir biçimde Selçukluların gulam ordusuna da ışık tutmuş oluyordu; yani en azından bu olayda Türkmenlerin toprak güvenliğini sağlayanlar gulamlar olmuştu.

Alp Arslan 1070-1'de, Malazgirt'ten hemen önce Tulhum kışlaklarına bir sefer düzenlemişti.[148] Malazgirt Muharebesi önceki çalışmalarda kapsamlı biçimde incelenmiş olduğu için burada onlara bir ek yapma gereğini duymuyorum.[149] Ancak, Alp Arslan'ın bu zaferden ve Bizans imparatorunu esir aldıktan sonra bile, önemli ölçüde bir toprak kazanımı peşinde olmadığı belirtilmelidir. İbnü'l-Esîr'e göre Bizanslılardan yalnızca kurtuluş akçesi, Müslüman esirlerin salıverilmesi ve gerektiğinde kendisine asker göndermesi taleplerinde bulunmuştu.[150] Toprak istendiğine ilişkin bilgiler içeren tek Müslüman kaynağı Sıbt İbnü'l-Cevzi'dir. İbnü'l-Cevzi'nin ayrıntılı kayıtlarına göre, Bizanslılar "yakın bir zaman önce Müslümanlardan aldıkları" Antakya, Urfa, Menbic ve Malazgirt'i Selçuklulara teslim edeceklerdi.[151]

Bizans'ın askeri altyapısının çökmesine, Romanos'un düşmesinden sonra çıkan iç savaş neden olmuş olabilir,[152] ama Malazgirt'ten önce bile Bizans, Türkmenlerin yeni ele geçirdikleri Kafkasya'nın ötesine ilerlemelerini zorlukla engelleyebiliyordu. Urfalı Mateos, örneğin 1059-60'ta Sivas'ın[153] yağmalandığını söylüyordu; İbrahim Yınal'ın da 1048 seferinde Konstantinopolis'e 15 günlük yürüyüş mesafesine kadar ilerlediğine zaten daha önce değinmiştik. Aslında Romanos Diogenes daha doğu seferini yaparken bile, Alp Arslan'ın müttefiki Türkmen Afşin Bey, Batı Anadolu'daki Amorium'a kadar ilerleyerek baskınlar yapmış ve İbnü'l-Esîr'in abartmasıyla, 100.000 kişiyi öldürmüştü.[154] İbnü'l-Cevzi'ye göre, "461

[/1068] yılında Afşin et-Türki'nin –Alp Arslan'ın arkadaşlarından biri (*min eshab Alb Arslan*)– ve onunla beraber Gürcistan bölgesinde Anadolu sınırında yerleşik olan Guzların,[155] Amorium'a ulaştıkları haberi gelmişti."[156] Yağmalanan diğer kentler Kayseri (Caesarea) ve Niksar'dı.[157] Dolayısıyla Bizans denetimi altındaki Anadolu topraklarını baskınlara açık kılan Malazgirt değildi, zaten görüldüğü gibi öncesinde de bölge düzenli akınların hedefi olmaktaydı. Ancak Bizans otoritesinin ortadan kalkması, Türkmenlerin bu bölgeye artık hiçbir engel olmaksızın yerleşebilecekleri anlamına geliyordu. Bu olay tahminen, Bâni II. David'in Türkmenleri Gürcistan'dan çıkarttığı döneme rastladığı için, birçok göçmenin Kafkasya'da alışık oldukları otlakları bırakıp Anadolu'nun içlerine göç etmek durumunda kaldıkları düşünülebilir.

Türkmenlerin Etkisi

Akademisyenler, İran ve Anadolu'daki göçebe istilalarının sonuçları konusunda farklı görüşlere sahiptir. Lambton'a göre, Selçuklu istilaları İran bağlamında olumlu bir gelişmeydi ve bu istilalara katılan göçebelerin sayısı sınırlı olduğu için, tarım alanlarını fazla etkilememişti. Aslında Lambton, göçer toplulukların hayvan sürüleri sayesinde kentin süt ürünleri, et ve yün gereksinimini karşıladığını, dolayısıyla İran'ın refahına katkıda bile bulunduğunu öne sürmektedir.[158] Anadolu'yu ele alan akademisyenler ise genellikle tamamen farklı düşünmektedirler, ama ender olarak Türkmenlerin varlığının belli yararlar sağladığını söyleyenler de vardır. Örneğin 12. yüzyılda Antalya (Attaleia), Türkmenlerle ticari ilişkilerini sürdürebilmek, yani "günlük yaşamları için gerekli şeyleri satın alabilmek için" onlara vergi ödüyordu.[159] Vryonis'in görüşü aslında daha tipiktir; o, Selçuklu istilalarının tam bir felaket getirdiğini söylemekte, istilalarla Anadolu'ya gelen çok sayıdaki göçebe halkın, arkalarında yıkılmış ve yanmış kentler bırakarak ilerlediklerini belirtmektedir.[160] Bu farklılık birinci el kaynakların da çoğunda görülmektedir. Selçuklular için yazan Nişaburi gibi yazarların, göçebe halkın yaptıklarını (ya da kötülüklerini) örtbas

etme eğiliminde olmaları, öte yandan Aristakes Lastivertsi, Urfalı Mateos ve Anna Komnena gibi Ermeni ve Bizanslı yazarların da, göçebelerin verdiği zararları vurgulamaları aslında anlaşılır bir şeydir.

Farklılıklar büyük olasılıkla yalnızca bakış açısı ya da kaynaklardan değil, aynı zamanda coğrafi ve demografik gerçeklerden de kaynaklanıyordu. Lambton'a göre Azerbaycan'da Türk yerleşimlerinin yaygınlaşması Moğollardan sonra olmuştu,[161] ancak, 13. yüzyıla kadarki süre içinde Anadolu'da kuşkusuz önemli bir Türk nüfus oluşmuştu. Bu nüfus doğal olarak Moğollar döneminde süren göçlerle artmış ve güçlenmişti, ama kendi başına bile kayda değer olduğu açıktı.[162] Arkeolojik bulgulara ve yazılı kaynaklara dayanan araştırmalar, istilaların Anadolu'ya verdiği sanılan zararın tam tersine, o dönemde genel olarak İran ya da Irak'ta beklenmedik bir tahribat olmadığını ortaya koymaktadır. Bu bölümde genel olarak Anadolu, Kafkasya ve Ortadoğu'daki Selçuklu istilalarıyla ilgili bulgular karşılaştırmalı olarak incelenecek, ardından da bu istilaların ilk olarak bölgeye önceden yerleşmiş göçebe halk üzerindeki etkileri, sonra da yerleşik düzende ve kentlerde yaşayan halkla olan ilişkileri ele alınacaktır.

Selçuklular ve Diğer Göçebe Gruplar

Selçuklu istilaları çoğu kez, aniden dalgalar halinde gelen yıkıcı göçebe gruplarının hazırlıksız Ortadoğu'yu gafil avlaması olarak tanımlanır. Ama bütün o bölge zaten göçebeliğe uzun süredir alışıktı. Yerleşik halk ile göçebe gruplar arasındaki alışverişe ilk değinen, M.Ö. 2. binyıla tarihlenen bir Suriye yazılı kaynağıdır.[163] Doğu Anadolu'da prehistorik çağlardan beri göçebe yaşam biçimleri olduğu bilinir.[164] Göçebelik ile yaygın refah düzeyi arasında bir karşıtlık olması şart değildi. Selçuklu öncesi 11. yüzyıl Ortadoğu'sundaki en önemli göçebe nüfus Bedevi Araplar ile Kürtlerdi. Bu gruplar çoğu kez politik açıdan örgütlenmiş ve bazen de, Kafkasya'daki Kürt Şeddadiler ve Diyarbakır'daki Mervaniler gibi beylikler kurarak kentlerde yaşamışlardı. Başka göçebe gruplar

da İran'da konfederasyonlar oluşturmuşlardı. Bunlardan özellikle dikkat çeken biri de, 11. yüzyılın sonlarında bölgeyi yakıp yıktığı söylenen savaşlarla adını duyuran Fars bölgesindeki Şabankara (Şevankara) aşiretiydi.[165] Ancak, Lambton, bu savaşlar ile rakip Türkmen göçebe grupları arasındaki husumet arasında herhangi bir ilişki olduğunu reddeder; ona göre, Şabankara-Selçuklu rekabeti bütünüyle siyasiydi, yani bölge üzerindeki merkezi yönetim mücadelesiydi.[166] Fars'taki Türkmenlerin başında Kavurt b. Çağrı bulunmaktaydı, yerel tarihçi İbnü'l-Belhi 12. yüzyılın başlarında şöyle yazıyordu: "Bir yanda Şabankara saldırıları, diğer yanda da Türklerin ve Türkmenlerin" saldırılarıyla bütün eyalet mahvolmuştu.[167] Ancak daha sonra, Alp Arslan Fars bölgesini Şabankara önderi Fazluye'ye vermişti.[168] Lambton ayrıca, Kirman'da da yerel Beluç ve Kufs grupları ile Selçuklular arasında benzer bir siyasal mücadele olduğunu belirtir.[169] Fars'ta olduğu gibi burada da Türkmenlerin büyük olasılıkla yerel göçebe halkın sahip olduğu "erzaka, develere ve katırlara" el koyarak yerel ekonomiye büyük zarar verdiği bilinir.[170] Erken Selçuklu tarihinde Fars'ın da, Kirman'ın da fazla öne çıkmaması, Lambton'un bölgedeki Türkmen yerleşimlerinin sınırlı olduğu görüşünü (her ne kadar Kirman sonraları yoğun Türkmen saldırılarına hedef olsa da) desteklemektedir. Büyük olasılıkla Türkmenler daha iyi otlakların bulunduğu başka yerler varken bu bölgeyle fazla ilgilenmemişlerdi, zaten Güney İran, Selçuklular ve taraftarlarının sürdürdüğü türde bir göçebe yaşam biçimine de pek uygun değildi. Güney İran'dakiler daha çok, soğuğa dayanıklı olan, ama sıcak ve nemi sevmeyen –tam da bölgenin iklimine uygun– çift hörgüçlü develerden yararlanıyorlardı.[171]

Ancak Türkmenlerin, İran'ın kuzey bölgelerinde ve Cezire'de çok daha şiddetli etkileri olmuştu. Kayıtlara geçen ilk Türkmen-Kürt çatışması, Irakiye'nin önemli bir Kürt nüfusa sahip Azerbaycan'a ulaşmasından hemen sonra meydana gelmişti. Aslında başta olan Revvadi hanedanı, Arap kökenli olmakla birlikte, Memlan gibi Kürtçe adlar kullanmalarından da anlaşılacağı üzere "Kürtleşmişlerdi."[172] Irakiye, içinde ve çevresinde Hezban aşiretine bağlı Kürtlerin yaşadığı Meraga'ya saldırınca aralarında bir düşmanlık

baş göstermişti. Hezbani reisi Ebu'l-Heyca b. Rebibü'd-Devle ve Revvadi Vehsuzan aralarında barış imzalayarak, Irakiye'yi geçici bir süre için de olsa Azerbaycan'dan çıkartacak güce sahip olmuşlardı.[173] Ermenistan'a düzenledikleri bir baskından sonra bir grup Urmiye Gölü bölgesine "ve Ebu'l-Heyca el-Hezbani'nin hakimiyetindeki şehirlere döndüler. Oğuzların iyi bir komşu olmadığını bilen bölge Kürtleri onlarla savaşa tutuştular. Savaş sırasında pek çok kişi öldürüldü, Oğuzlar bu bölgedeki köyleri de yağmaladılar ve Kürtlerden pek çok kişiyi öldürdüler."[174] Çoğu kez olduğu gibi gene çatışmanın merkezinde toprak kaynaklarının yetersizliği yatıyordu. Vehsuzan'ın 432/1040-1'de Tebriz'de Irakiye'yi katletmesi Hezbaniler ile yeni çatışmalara neden oldu, Türkmenler güneye Hakkari'ye kaçtı, orada buldukları Kürt kadınlarını ve çocuklarını esir aldılar, mallarını ele geçirdiler. Kürtler bunun üzerine dağlara kaçtılar. Ancak sonuçta "dağdaki Kürt aşiretleri birleşince"[175] Ebu'l-Heyca mücadeleyi kazandı.[176]

Irakiye başka yerlerde de popülaritesini kaybetmişti, Kürt gruplar onlara karşı koyabilmek için çeşitli ittifaklar yapıyorlardı. Kendisi de göçebe yaşam biçimi süren Bedevi Ukayli önderi Kırvaş, Türkmenlere karşı Beşneviye Kürtleriyle anlaşmıştı. Diyarbakır ve Cezire'nin kuzeyinde hüküm süren Kürt Mervaniler gibi bazı yerel topluluklarsa, Türkmenleri ancak rüşvetle uzak tutabildikleri için sürekli para peşindeydiler.[177] İbrahim Yınal'ın İran'a gelmesi soluk almalarına fırsat vermemişti. Hemedan bölgesinde önemli bir Kürt nüfus vardı[178] ve başta bulunan Deylem emiri Kakuyi Gerşasb, İbrahim'den kaçarak Kürtlere sığınmak zorunda kalmış, ama sonuçta onlar da Türkmenlerin hedefi olmuştu.[179] Hemedan'ın Türkmenler için gözde bir iskân bölgesi olduğu anlaşılmaktadır,[180] İbrahim Yınal'ın buraya bu kadar ilgi duymasının bir nedeni de bu olabilir. Ancak Selçukluların Kürtlere karşı yaptıkları seferler bazen Sıbt İbnü'l-Cevzi gibi Müslüman tarihçiler tarafından daha olumlu yorumlanabiliyordu. İbnü'l-Cevzi'nin anlattığına göre, Alp Arslan'ın el-Luriyye Kürtleriyle mücadeleye başlamasının nedeni, Kürtlerin ana yollar üzerinde soygunlara yönelmesiydi.[181] Başka yerlerde, hatta Şirvan'a kadar uzanan bölgede de Türkmenler

"Kürt yerleşimlerini" yağmalamaktaydılar.[182] Peşinden koşulan çok değerli Mugan otlaklarının buralara yakın olması tabii ki bir rastlantı değildi.

Hemedan, Azerbaycan ve Şirvan gibi göçebe ekonomisine uygun olan yerler, hem Kürtler hem de Türkmenler için en çok iskân edilmek istenen alanlardı, bu gruplar arasındaki çatışmalar da çoğu kez bu nedenden meydana geliyordu. Ancak Kürtlerin istilacılara yardım ettiği durumlar da hiç az değildi. En dikkat çekici örnekse, 438/1046-7'de güçlerini Türkmenlerle birleştiren Anez aşiretinden Sadi b. Ebu'ş-Şevk'ti. "Sebebine gelince: Mühelhil [Sadi'nin amcası], Sadi'nin annesiyle evlenince çevresini ihmal etti ve küçümsemeğe başladı, aynı şekilde eş-Şazencan Kürtlerinin haklarını da kıstı, onları da ihmal etti."[183] Sadi öcünü alabilmek için eş-Şazencan Kürtleriyle beraber İbrahim Yınal'ın seferine katılmıştı. Ertesi yıl, Alp Arslan'ın öfkesinin hedefi olan el-Luriyye Kürtleri de, Sadi'nin öbür amcası Sürhab'ı, ortak çıkarları olduğunu düşündükleri İbrahim Yınal'a teslim etmişlerdi.[184] Kürtler, İbrahim Yınal'ın ilerlemesiyle kaçmak durumunda kalan Irakiye'ye bile yardım etmişler, onları Azerbaycan dağlarından geçirerek Cezire'nin kuzeyine ve Diyarbakır'a ulaşmalarını sağlamışlardı;[185] aslında, istenmeyen ziyaretçilerin kendi bölgelerinde kalmayıp başka yerlere göçmesi kuşkusuz işlerine geliyordu.

Göçebe Araplar ile Türkmenler arasındaki ilişkiler de aynı derecede değişkendi. Musul çatışmaların odaklandığı bir noktaydı; yerel yönetici Mutemi'd-Devle Türkmenleri buradan çıkartmak istiyordu.[186] Cahen'e göre, Bedevilerin Besasiri işine karışmalarının nedeni otlaklarını kaybetme korkusundan kaynaklanmıştı; tehditlerden böyle kurtulmayı umuyorlardı.[187] Ancak bu konu tartışmalıdır, çünkü Arap ve Türk göçebe yaşamları, farklı çevresel koşullara uygun olan tek ya da çift hörgüçlü develere dayandığı için, birbirlerinden çok farklıydı. Planhol'un sözleriyle, "Türkler, yüksek yaylaların ve soğuk bozkırların göçebeleridir. Araplar ise ova ve sıcak çöl göçebeleridir."[188] İki grubun Zagros Dağları gibi birlikte yaşadığı yerlerde bile yaşam biçimleri farklılık gösteriyor, ama bu sayede otlakları mevsimlere göre dönüşümlü kullandıkları için aralarında anlaşmazlık çıkmıyordu.[189]

Ancak, Kürtlerle olduğu gibi aralarında otlak anlaşmazlığı olmamasına karşın, Türkmenlerin varlığı Araplar için çok da hoşgörülecek bir durum değildi. Mirdasilerin egemen olduğu Halep çevresinde etkinlik gösteren İbn Han adında birisinin önderliğindeki silahlı bir grup Türkmen, hizipçi politikaların içine çekilmişti.[190] Atiye b. el-Ru'kliye, İbn Han'ın adamlarına ayda 11.000 dinar ödeyerek "onları Halep dışındaki ekili alanlara yerleştirdi. Onlar bu sınır bölgelerinde dolandılar, Bizanslılardan aldıklarıyla yaşamlarını sürdürdüler."[191] Atiye'nin amacı Türkmenleri, yeğeni Mahmud b. Şiblü'd-Devle Nasr'a karşı kullanmaktı, ama sonra korktu ve Halepli yerel milislerin (*ahdas*) kentteki Türkmenleri öldürmesini istedi. Sonuçta İbn Han ve diğer hayatta kalanlar Atiye'nin düşmanı Mahmud'un tarafına geçtiler, Atiye yenildi ve Halep kalesini Mahmud'a teslim etti. Türkmenler kentte hiç sevilmiyorlardı ve kent halkı ısrarla kente girmelerinin yasaklanmasını istiyordu. Görünüşte Maaratü'n-Numan kenti İbn Han ve adamlarına bağışlanmış olsa da, İbn Han yerel milislerle mücadele edebilmek için Irak'tan yardım talep etmek zorunda kalmıştı.[192]

Bu genel değerlendirmeden anlaşılacağı üzere, Türkmenler, Ortadoğu'daki Arap ve Kürt göçebe grupları için hem tehdit oluşturuyor, hem de fırsatlar sunuyordu. Tehdit toprak rekabetinden kaynaklanıyordu; Kafkasya ve Azerbaycan'daki Kürt grupları için bu durum daha da vahimdi, çünkü onların yayla türü otlak gereksinimleri çöldeki Bedevilerden çok Türkmenlerle benzeşiyordu. İbn Han ve beraberindeki küçük silahlı grubun Suriye'nin kuzeyinde karşılanma biçiminden anlaşılacağı üzere, Türkmenler bu bölgede de pek istenmiyorlardı. Ama Türkmenler aynı zamanda, çoğu akraba olan rakip gruplara, giriştikleri iktidar mücadelesinde dengeyi lehlerine değiştirebilecek fırsatlar da sunabiliyordu.

Türkmenlerin Yerleşik Yaşam Üzerindeki Etkileri

Selçukluların diğer göçebe gruplar üzerindeki etkisi her ne idiyse, yazılı kaynaklar Türkmenlerin yerleşim bölgelerinde yaptıkları yağma ve yıkımla ilgili öykülerle doludur. Aristakes'in, Türkmen-

lerin Ermenistan'da yaptığı tahribatla ilgili anlattıkları, Doğu Hıristiyan yazarların Türklere olan tipik tepkisini gösterir:

> [Selçukluların] topraklara geldiği zaman yaptıkları kötülükleri kim yazabilir? Kimin aklı bunları sayıp dökmeye yeter? Topraklar -ekili alanlar ve ekili olmayanlar, yollar ve ıssız yerler, mağaralar, kayalıklar, çamlıklar ve sarp yerler- baştan başa cesetlerle doluydu ve [Selçuklular] bütün ekili alanları, evleri ve kiliseleri ateşe verdiler ve kirlettiler. Yangının alevleri Babil fırınının [alevinden] daha yüksekti. Böylece bütün toprakları, bir değil peş peşe tam üç defa, ülkede hiç kimse kalmayana ve hayvanların feryatları kesilene kadar mahvettiler.[193]

Ermenistan, "içinde kimsenin kalmadığı, uçsuz bucaksız çorak topraklar, yıkılmış kentler, korkunç ve feci halde bakımsız, üstünde dikenler bitmiş kıraç tarlalara" dönüşmüştü.[194] Anadolu'daki yıkımı bütün ayrıntılarıyla dile getiren Vryonis'in söylediklerini ise[195] burada tekrarlamaya gerek yok. Ancak Vryonis'in işaret ettiği gibi, yağmalanan kentleri sıralayan uzun liste neredeyse Anadolu'nun bütün büyük kentlerini içermekle birlikte,[196] bu kentler bütünüyle yerle bir edilmemiş ve bu yıkım her yerde yaşanmamıştı. Daha da ötesi Hıristiyan tarihçiler arasında Türkmenlerle ilgisi olmayan bütün felaketleri bile onlara yükleme gibi bir eğilim vardı. Dolayısıyla, Senekerim'in Ermeni Vaspurakan Krallığı'nı Bizans İmparatoru II. Basileios'a teslim etmesiyle krallığın son bulmasının nedeni, Mateos'a göre, Senekrim'i Bizans'tan yardım almaya zorlayan Türklerin baskısıydı.[197] Aslında Türklerin 1018 gibi erken bir tarihte Ermenistan'a yakın herhangi bir yerde bulunmuş olabilecekleri bile tartışmalıdır. Eğer bu tarihlerde bir baskın yapıldığını kabul etsek bile, büyük olasılıkla bir kereye özgü bir durumdu ve ilk Irakiye grubunun 1029 dolaylarında komşu Azerbaycan'a yerleşmesine değin Vaspurakan üzerinde herhangi önemli bir baskı olması mümkün değildi. Dolayısıyla Ermeni Vaspurakan, Selçukluların baskısından çok Bizans yüzünden düşmüştü.[198] Bu tür çarpıtmalar ekonomik koşullarla ilgili bilgiler için de aynen geçerlidir ve Anadolu hakkındaki Bizans kaynaklarında olduğu kadar Haçlı kaynaklarında da görülürler.[199]

Katliamlardan camilerin yakılmasına kadar yapılan kötülükler hakkında sayısız nakil olmasına karşın, Müslüman yazarlar, Selçukluları suçlama konusunda ender olarak, Hıristiyan yazarlar kadar net –ya da retoriktir. Metinlerde, Selçuklu istilalarının ekonomik sonuçlarına ilişkin bazı imalara bile rastlanır. Örneğin Yakut, Irak'taki Diyala bölgesinin gerileme sürecinden söz ederken, Selçukluların sürekli olarak atlarıyla üstünden geçtiği için Irak'taki Nehrevan kanalının harap olduğunu yazıyordu, ama bu, göçebelerin askeri harekâtıyla ilişkili olmayıp geç Selçuklu dönemine işaret ediyor da olabilir.[200] Ancak, başka kaynaklarda bu manzaranın pek desteklenmediğini görürüz. Nâsır-ı Hüsrev, 11. yüzyıl ortalarında Isfahan ve Tebriz'den geçerken, Tebriz'in Azerbaycan'ın merkezinde bulunmasına ve Irakiye'nin ana hedeflerinden biri olmasına karşın, her iki kentin de gelişmekte olduğunu belirtmişti.[201] Buna karşılık, Azerbaycan'dan edinilen başka veriler bu yıkımı destekler niteliktedir. O dönemin şairlerinden Katran-ı Tebrizi'ye göre Selçukluların "yaptığı yağmalar nedeniyle, hiç kimsenin mal güvenliği yoktu, hiç kimse servetiyle memnun olamıyordu."[202] Ayrıca, "Onların niyeti her zaman yağmalamak ve öldürmekti" diyordu.[203]

Selçuklu istilalarının etkilerini incelerken, yazarların önyargılarla kaleme aldıkları yazılı kaynakları dengeleyebilmek için, bazı arkeolojik bulgulardan da örnekler vermek doğru olacaktır. Ne yazık ki İslam arkeolojisi, diğer araştırma alanlarının çok gerisindedir, ama her hakülârda belirli olayları değilse bile, uzun dönemdeki eğilimleri anlamamız açısından çok yararlıdır. Buna ek olarak, bugüne kadar yapılan çalışmaların sınırlı olması, arkeolojik bulgulardan çıkarılan sonuçları da son derece belirsiz kılmaktadır. Dönemin arkeolojisiyle ilgili bilgilerimizin son derece sınırlı olması, bu noktadan sonra çok kapsamlı olmamızı engellemektedir. Ancak, Ortadoğu ve Anadolu'da arkeolojik açıdan araştırılmış çeşitli yerleşimleri ele alarak, varolan bulgu çeşitliliğini ortaya koymaya çalışacağım.

Arkeolojik bulgular ile yazılı kaynakları birleştirerek, İran'da yaşanan gerileme konusunu irdeleyen tek kaynak, Peter Christensen'in

The Decline of Iranshahr adlı, M.Ö. 500-M.S. 1500 yılları arasını kapsayan kitabıdır.[204] Arkeologlar kitaptaki arkeolojik verilerin ele alınışını, taraflı ve yetersiz bulma eğilimindedir; dil uzmanlarıysa yazarın, birinci el kaynak çevirilerini hiçbir ayırım yapmaksızın rasgele kullanmasına itiraz ederler.[205] Ancak elimizde daha yetkin bir çalışma olmadığı için yazarın vardığı sonuçları dikkatle değerlendirmek ve başka yerlerden edinilen bilgilerle karşılaştırmak yararlı olacaktır. Christensen, incelediği iki bin yıllık dönem içinde genel bir gerileme durumu olmadığını ileri sürer. Bunu bir yana bırakırsak, yazarın her bölgedeki ekonomik ve tarımsal gelişimin birbirinden fark edilir derecede ayrı olduğunu söylemesi hiç kuşkusuz doğrudur. 11. yüzyılla ilgili sunduğu bulgular epey zayıf olmakla birlikte, gerilemenin görüldüğü bölgeler ile Selçuklu fetihleri arasında bir bağ yok gibi görünmektedir. Örneğin 11. yüzyılda gerilemenin başladığına ilişkin bulguların en belirgin olduğu Sistan, çok sayıda Türkün yerleştiği bir yer olmadığı gibi, iklimi göçebelerin otlaklara dayanan yaşamı için uygun da değildi. Buradaki gerilemenin nedenleri başka olmalıydı. Öte yandan, Selçuklu göçlerinden büyük ölçüde etkilenen Azerbaycan'da gerilemeye ilişkin net bir kanıt bulunamamıştır (ancak, Christensen de, Lambton'ın izinden giderek bu topraklarda Moğollardan önce önemli bir Türk nüfus olmadığını savunmuştur).[206]

Daha ayrıntılı araştırmaların yapıldığı iki bölge Irak'taki Diyala düzlükleri ile İran'ın batısındaki Huzistan'dır. Adams'ın Bağdat'ın kırsal hinterlandıyla ilgili yaptığı artzamanlı araştırma, bu kadar sınırlı bir alanda bile çok değişken bir durum olabileceğini göstermeye yeter. Moğol istilaları başladığında bölgedeki bazı yerler artık ekilmiyordu, bazılarında halk tekrar göçebeleştirilmiş ya da başka yerlere gitmeye zorlanmıştı, geri kalan oldukça geniş arazide de yerleşik yaşam sürüyor ve ekim yapılıyordu.[207] Adams da Selçukluların arada sırada tekil yerleşimlerin ya da suyollarının tahribatından sorumlu olabileceğini ima ediyordu,[208] ama gerilemenin Selçukluların bölgeye gelmesinden çok önce, 10. yüzyıl ve öncesinde başlamış olduğu açıktı.[209] Selçuklu etkilerini belirli bir bölge bağlamında inceleyen tek çalışmada da benzer bir durum

görülür. Nanette Pyne, Huzistan üzerine yazdığı doktora tezinde, arkeolojik, nümizmatik ve yazılı kaynakları büyük bir duyarlılıkla kullanmıştır, ama ne yazık ki çalışma hak ettiği etkiyi yaratmamış olsa gerek ki, bugüne kadar yayımlanmamıştır. Pyne'nın sonuçları Adams'ınkileri destekler niteliktedir. Gerileme 10. yüzyılda başlamış ve 1000'den sonra hız kazanmış,[210] 418/1027, 420/1029, 421/1030, 423/1031'deki iklim olayları –Selçukluların sahneye çıkmasından önce– bölgedeki tarımı feci şekilde etkilemişti.[211] Bölge 407/1016'dan itibaren savaş halindeydi.[212] Dolayısıyla çöküş birden olmamış, Pyne'ın belirttiği gibi, "Selçuklular 446/1054'te Huzistan'ı denetim altına aldıkları zaman, büyük olasılıkla tarım geri döndürülemeyecek kadar zarar görmüştü."[213] Irak'ta olduğu gibi, devletin sulama sistemini koruyamaması, iklim koşulları ve Büveyhilerin, uzun vadeli verimliliğe yatırım yapmaktan çok, toprakları parselleyerek çabuk kazanç peşindeki askeri yöneticilere ikta olarak verme politikası, hep birlikte Huzistan'da ekonominin gerilemesine neden olmuştu.

Bu iki bölgeden edinilen veriler, Tuğrul'un kendisine miras kalan toprakların harap ve bakımsız oldukları için onları canlandıramadığı iddiasının en azından kısmen doğru olabileceğini ortaya koyar. Ancak uzun vadede ne Orta Irak bölgesi ne de Huzistan, kalabalık bir Türk göçebe nüfusu barındırmaya uygun değildi. Dolayısıyla bu çalışmaların sonuçları, göçebe toplulukların yoğunlukla yerleştiği bölgeler için geçerli olmayabilir. Bunun için Azerbaycan'dan bazı bölgeler örnek gösterilebilirdi, ama bölgenin 11. yüzyıldaki yerleşim tarihi ve arkeolojisi büyük ölçüde bilinmemektedir. Dolayısıyla gözlerimizi, tam olmasa da daha etraflıca çalışılmış olan Anadolu'ya çevirmeliyiz. İlk bakışta durum oldukça basit görünmektedir. Büyük küçük çok sayıda Bizans yerleşimi, 11. yüzyılın sonlarındaki tahribatı gözler önüne sermekte ve bölgenin 10. yüzyıldaki Arap istilalarının ardından yavaş yavaş düzelmeye başlayan ekonomik gelişmesinin yeniden kesintiye uğradığı anlaşılmaktadır. Örneğin önemli bir Bizans kenti olan Amorium, erken dönemlerde çok sayıda Arap akınına hedef olmuş, Bizans'ın Malazgirt yenilgisinden hemen sonra büyük ölçüde terk edilmiş,

ama sonradan Selçuklu döneminde yeniden iskân edilmişti.[214] Kazı yapanlar, Selçuklu istilalarının "refaha ağır darbe indirdiği" ve kentin bir daha kendine gelemediği sonucuna varmışlardır.[215] Ankara'nın doğusunda bulunan ve bu örnekten oldukça farklı bir Bizans yerleşimi olan Boğazköy, Hititlerin başkenti Hattuşa ve kırsal hinterlandı üzerine kurulmuştu. Nümizmatik verilere dayanan bir tarihlendirmeyle burasının da Malazgirt'ten hemen sonra terk edildiği anlaşılmıştır.[216] Verilere göre uzun süreler Bizans yönetimi altında kalan Likya kıyılarındaki yerleşimlerde bile, Türkmenlerin verdiği hasar 11. yüzyıl sonlarında meydana gelmiş, ardından da yavaş yavaş bir yenilenme süreci yaşanmıştır.[217] Kapadokya'da yapılan iklim ve tarım araştırmaları da yazılı kaynaklardaki verileri doğrulamaktadır. Bu araştırmalar çerçevesinde Nar Gölü yakınlarından alınan polen örnekleri, bölgenin bitki örtüsünün 7. yüzyılda (Arap istilaları) mahvolduğunu ve tarımın bozulduğunu, 10. yüzyılda bir canlanma yaşandığını, ama sonra, M.S. 1100 dolaylarında aniden işlerin gene kötüye gittiğini (ki bu Selçuklu istilaları olarak yorumlanır) ortaya koymaktadır.[218]

Ancak bu bulgu, ilk göründüğü kadar inandırıcı değildir. Bizans ekonomisinin 11. yüzyılda gelişme gösterdiğini varsayan genel araştırmalar, çoğunlukla imparatorluğun çeşitli köşelerinden toplanan tamamen farklı bilgi parçalarına dayanır. İşin aslı, bölgeler arasında, hatta aynı bölge içinde hatırı sayılır değişiklikler olduğudur; kıyılar Anadolu içlerine oranla hep daha zengindi. Anadolu'nun içlerinde yerleşimler ve ekili alanlar yoktu, ama bu Türklerin yaptıklarından değil, iklimin kurak olmasından kaynaklıydı, Haçlıların çoğu kez erzak bulmakta zorluk çekmelerinin asıl nedeni de buydu.[219] Örneğin Eukhaita (Avkat, bugün Çorum ilindeki Mecitözü) piskoposu, 1050 dolayında, daha Türkler gelmeden önce yazdığı mektuplarda toprağın, en azından kış aylarında, yaşamı sürekli bir mücadeleye döndürecek kadar vahşi ve verimsiz olduğunu vurguluyordu.[220]

Selçukluların gelişinden önce, Anadolu'nun büyük bölümüne hâkim olan bu perişanlık, birkaç başka bölgeden edinilen bilgilerle desteklenmektedir. Likya'nın iç kesimlerindeki dağlarda yapılan

yüzey araştırmaları bölgenin, 11. yüzyıl içinde yöre ticaretinin gerilemeye başlamasıyla birlikte, büyük ölçüde boşaldığını, dolayısıyla da Türkmenler buraya geldikleri zaman bölgenin zaten terk edilmiş olduğunu gösteriyordu.[221] Kuzey Anadolu'daki Paflagonya uzun süren bir gerileme dönemindeydi. Bölgede yüzey araştırması yapan grubun sözleriyle, "en geç 11. yüzyıla gelindiğinde, hatta bazı bölgelerde daha da erken, İç Paflagonya'daki kentsel yaşam denemesi bütünüyle çökmüştü."[222] M.S. yak. 700'den itibaren, "kırsal alanda düzenli bir çöküş" vardı,[223] halk tepelerde 800-1200 arasına tarihlenebilecek surlarla çevrili yerleşimlere sığınıyordu. Belki durum burada anlatıldığından daha da belirsizdi,[224] ama 11. yüzyıla gelindiğinde, daha ortalıkta Türkler yokken "klasik kentleşme ara dönemi artık sona ermişti."[225] Buna ek olarak Paflagonya durumunda, bölgeyi Türklerin mahvettiğini öne süren temel yazılı kaynak da yanlış anlaşılmıştı: Vryonis, 1101'de bölgeden geçen Haçlıların burayı "kısmen terk edilmiş ve toprağı yanmış" bulduklarını belirtiyordu.[226] Ancak Vryonis'in bu bilgileri aldığı temel kaynağı, yani Haçlı tarihçi Aachen'li Albert'i incelersek, yıkımı yaratanların aslında bizzat Haçlılar olduğu açıkça anlaşılır.[227] Dolayısıyla Paflagonya'nın Selçuklu istilaları nedeniyle beklenmedik bir biçimde parçalanmadığı, 500 yıl kadar önce başladığı sanılan genel bir kentsel gerileme yaşandığı ve bu gerilemenin kuşkusuz kendisini, Türk istilalarının arifesinde iyice belli ettiği görülür. Erken tarihlerde buraya gelen Türkmenlerin de bir ölçüye kadar bu duruma katkıda bulunduğu kesindir, ama belki de bu, Haçlılarınki kadar belirleyici, hatta onlarınki kadar çok olmamıştır.

Kuzeydoğu Anadolu arkeolojisinin, neredeyse bütünüyle ihmal edilmesinden ötürü, bu bölgeyi dışarıda bırakmak zorunda kalmamız aslında büyük bir talihsizliktir. Akademisyenlerin genellikle bizim burada ele aldığımız dönemden çok daha eski çağlara ilgi duymalarına karşın, Güneydoğu'da Bizanslıların Araplarla sınır komşusu olduğu Suriye ve Kilikya'yla ilgili veriler, kısmen buradaki baraj inşaatlarından dolayı yapılan kurtarma kazıları nedeniyle, biraz daha fazladır.[228] Araştırmalar genellikle 7. ve 8. yüzyıllarda bir gerileme, 9. ve 10. yüzyıllarda da bir canlanma olduğu gö-

rüşünü destekler.[229] 11. yüzyıl dikkate alınarak incelenen birkaç yerden biri de, Diyarbakır'daki kışlaklarının tam ortasına yakın bir mevkideki Gritille'dir. Burada kırsal alanda yaşayanlar surlarla çevrili yerleşimlere kaçtıkları için, 11. yüzyılın başlarında kırsal yerleşimlerin küçüldüğü dikkat çeker. Ancak bu olay ile Türklerin gelişini ya da Selçuklu istilalarından sonra nüfusun azalmasını ve göçebeleşmesini ilişkilendirecek hiçbir net bulgu yoktur. Gritille'de dikkat çekici bir nüfus azalması, ancak 13. yüzyılda, Moğolların bölgeye gelmesinden sonra gözlemlenmektedir.[230]

Daha güneyde, Kuzey Suriye arkeolojisi "kayıp olan 200 yıl" ile dillere destandır. Yaklaşık 950-1150 arasını kapsayan bu dönemde yerleşimler ve kentsel yaşamla ilgili pek az veri bulunmaktadır.[231] Bazı durumlarda yerleşimlerin varlığı (ya da yokluğu) ile ilgili verilerin, seramiklerin yanlış tarihlendirilmesinden ötürü doğru yorumlanmadığı anlaşılmaktadır.[232] Ayrıca Stefan Heidemann'ın çalışması, aslında Selçuklu sultanlarının politikalarının, Melikşah ve ardıllarının saltanatlarında bölgedeki "kentlerin yeniden doğuşlarına" katkıda bulunduğunu göstermektedir.[233] Dolayısıyla, yerleşimlerde (büyük ölçüde kırsal alanlarda) meydana gelen bu gerileme, 10. yüzyılda göçebe Arap hanedanları döneminde başladığından, bedeli Türkmenlere yüklenemez.

Tam tersine, yazılı kaynaklar 10. ve 11. yüzyıllarda, en azından Suriye'nin batı bölümündeki ekili alanlarda nüfusun ve hatta tarımda verimliliğin arttığını ortaya koyar.[234] Selçukluların gelmesinden önce ve sonra yaşanan siyasal karışıklık kaçınılmaz bir yıkım getirse de, buradaki genel manzara bir gelişme görüntüsüdür.[235] Humus yakınlarındaki çölün bitişiğinde bulunan yerlerde gözlemlenen ekonomik gerileme ve ekili alanların azalması, bir olasılıkla Bedevilerden kaynaklanmıştı.[236] Kısa bir süre için İbn Han'a bırakılan Maaratü'n-Numan 12. yüzyılda gerilemişti, ama nedeni büyük olasılıkla Haçlılar ile Müslümanlar arasındaki sınırda yer almasıydı.[237] Remle'de olduğu gibi, bazen yıkımdan Türkmenler sorumlu olabiliyordu, ama bu örnek de gene, daha Selçuklular bölgeye gelmeden önce başlayan uzun süreli bir gerileme örüntüsüne uyuyordu; depremler ve benzeri doğal afetlerle gerileme daha da kötü bir hal almıştı.[238] Sıbt İbnü'l-Cevzi, Türkmenlerin 464/1071-2'de Remle'de tarımı canlandırmak için etkin çalışmalar yaptıklarını belirtir, hatta zorun-

lu iskân yoluyla kentin nüfusunu artırmaya çalıştıklarını ve halkın çevredeki zeytin ağaçlarına sahip çıkmasını sağladıklarını, böylece kazançlarını artırmaya yardımcı olduklarını söyler.[239]

Derinlemesine olmasa da bu kısa araştırma, Selçuklu istilalarını bir bağlama oturtmamıza olanak sağlamaktadır. Ayrıntılar bir bölgeden öbürüne değişmekle birlikte, Ortadoğu'nun büyük bölümünün daha Selçuklular gelmeden önce nüfus kaybının olumsuz etkilerini yaşamaya başladığını söylemek çok da yanlış olmaz. Huzistan'dan Likya'ya kadar uzanan bölgeden edinebildiğimiz bölük pörçük veriler, kırsal ekonominin zayıflamasından yalnızca Türkmenlerin sorumlu olmadıklarını göstermektedir. Bölgede birçok yerin kronik güvensizlikten dertli olmasının rastlantı olup olmadığı ya da ekonominin zayıflamasının, dönemin tarihçileri tarafından sık sık dillendirildiği gibi aşırı iklim koşullarıyla mı bağlantılı olduğu yoruma açıktır. Ancak bugünkü bilgilerimiz, Lambton'un İran'ın güney kesimi için öne sürdüğü gibi, Türkmenlerin ekonomiye olumlu yararları olduğunu söylemeye yetmez.

Bu, tarihçilerin doğruyu söylemedikleri anlamına gelmez. Kuşkusuz bazı durumlarda Türkmenler, fazlasıyla tahripkâr davranmışlar ve Boğazköy gibi bazı kırsal yerleşimlerin de büyük olasılıkla sonunu getirmişlerdi. Ancak Urfalı Mateos'un, Vaspurakan Krallığı'nın Bizanslılara teslim edilmesini aktarırken söylediklerinden anlaşıldığı üzere, tarihçiler, dönemin bütün felaketlerini çoğu kez –sorumlu olmasalar da– Türklere yüklemişlerdi. Aristakes ve Mateos'un Doğu Anadolu için çizdikleri yıkım görüntüsü aslında tamamen doğru olabilir, ama bu, durumdan bütünüyle Türkmenlerin sorumlu olduklarını göstermez. Bizans'ın sorunları yalnızca doğu sınırlarının savunma sistemlerini onarmak ve yeniden düzenlemekle kalmıyordu –bunların işe yaramadığı zaten anlaşılmıştı; Anadolu'nun büyük bölümü, Ortadoğu'nun geri kalan kısmında da olduğu gibi, ekonomik gerileme ve nüfus kaybı yaşıyordu ve Türkmenler bunu, yeni otlak ve yerleşim yerleri arama ve bulma konusunda kendi lehlerine çevirebilmişlerdi. Eğer Romanos, Malazgirt Muharebesi'ni kazanmış ve sonraki Bizans içsavaşlarını engelleyebilmiş olsaydı bile, bölgede uzun süredir gelişmekte olan bu eğilimleri değiştirebilmesi pek mümkün değildi.

Sonuç

Göçebe aşiretten imparatorluğa uzanan yol, defalarca denenmiş bir yoldur. Antik çağdan 15. yüzyıla kadar geçen süre içinde Avrasya bozkırlarının göçebe aşiretleri, ekonomik ihtiyaçlardan ya da bozkırların ötesindeki yerleşik dünyanın şatafatlı yaşamına duydukları tamahtan ötürü, zaman zaman bir araya gelerek, yerleşik dünyayı dehşete boğan, ama genellikle kısa ömürlü olan konfederasyonlar kurmuşlardı. Çin'den Avrupa'ya kadar yerleşik bir düzen içinde yaşayan halklar, Hunlar, Hsiung-nu'lar (Xiong-Nu) ve Moğollar gibi grupların saldırılarından ürkmüşlerdi. Ortadoğu'nun kendine has bir göçebelik ve yaylalara dayalı otlakçılık geleneği vardı, ama Avrasya bozkırlarında yaşayanlarla pek bir ilişkileri yoktu ve onlar da Türkmenlere karşı benzer bir nefret ve düşmanlık besliyorlardı. Hırpani görünüşleri, uygar davranışlardan haberdar olmamaları ve barbarlıkları üzerine anlatılan öyküleri çok da önemsememek gerek, çünkü bunlar, Türkmenlerin gerçekten yaptıklarından çok, Bizanslı ve Müslüman yazarların onlardan bekledikleri şeylerdi.

Selçukluların ortaya çıkışı, bozkır devlet yapısının tipik düzeni doğrultusunda olmuştu, Tuğrul hiç bir zaman Cengiz Han'ın tartışılmaz üstünlüğüne ulaşamasa da, iç karışıklıklar onu önder olarak ortaya çıkartmıştı. Bu kitabın öne sürdüğü sav aslında ol-

dukça basittir: Erken Selçuklu tarihi bozkır bağlamında ele alınıp değerlendirilmelidir. Selçukluların fetihlerinin yapısını belirleyen en önemli unsurlar, göçebe toplumun ihtiyaçları ve Ortadoğu'nun kendine has ekolojik koşullarıydı. Ancak söz konusu bu bozkır koşulları "ilkel" olarak algılanmamalıdır. Selçukluların disiplin olmasa hiçbir askeri başarı kazanamazlardı ve bu zaferler, kuşatma taktiği kadar, tipik birer göçebe silahı olan ok ve yayla kazanılıyordu. Eğer Selçuklular bazen surlarla çevrili yerlerden uzak durmayı seçmişlerse, bunun nedeni kendi stratejik öncelikleriydi, yani bir önder her şeyden önce boyunun otlak ve ganimet gereksinimini güvence altına almak zorundaydı, başarısı buna dayanıyordu.

Dolayısıyla Anadolu ve Kafkasya'ya yapılan seferler, idaresi zor göçebe boy beylerini İran ve Irak'tan uzak tutmaya yarayacak oyalayıcı önlemler değildi. Müslüman yerleşimler de Hıristiyanlarınki kadar ağır hasar görüyordu, ayrıca Tebrizli Vehsuzan da, Bizans ya da Ermenistan'ın Hıristiyan hükümdarları kadar Türkmenlerden yakınmaktaydı. Eğer Tuğrul, İran'ı talan etmenin avantajlı olacağını düşünseydi, kuşkusuz adamlarını buralara baskın yapmaktan alıkoymazdı. Ancak Anadolu ile Kafkasya daha zengin olanaklar sunuyordu ve bu bölgeler, her şeyden çok Türklerin Ortadoğu'da göçebe yaşam biçimlerini sürdürebilecekleri iklim ve topografya koşullarına sahipti, onun için de Türkmen saldırıları bu bölgelerde yoğunlaşmıştı. Ancak Selçuklu hanedanı ile Türkmen göçebe beyleri arasındaki ilişki de epey çetrefildi. Tuğrul, Alp Arslan ve genç Melikşah ile Selçuklu hanedanının diğer ileri gelenleri bir yandan boy beyleri olarak geleneksel rollerini oynuyorlardı, ama öte yandan, Irakiye ile Mikail'in oğulları arasında, daha Maveraünnehir'deyken baş gösteren bir kopukluk yaşanıyordu ve Tuğrul, Bağdat'ın alınmasından sonra, göçebe taraftarlarını, kendisine daha çok itaat edeceğini umduğu gulam birlikleriyle desteklemeye başlamıştı. Tuğrul'un, Kızıl gibi bazı Irakiye önderleriyle görünüşte kurduğu daha olumlu ilişkiler, göçebe boyların karmaşık politikalarının bir göstergesiydi. Boy beyleri ile Tuğrul'un emelleri bazen denk düşüyor, bazen de düşmüyordu; kuşkusuz onlar da Tuğrul için aynı şeyi düşünüyorlardı. Ama boy beyleri aynı zamanda, er-

ken Selçuklu devleti için gözden çıkarılamayacak bir güç olmaya devam ediyorlardı, bundan ötürü de Nizamü'l-Mülk'ün üstü kapalı ima ettiği gibi hanedan üzerinde belli bir "hak" talep ediyorlardı.

Ancak, Selçuklu toplumunun, Ortadoğu'daki çok farklı koşullar karşısında bile bozkır dünyası içine sıkıştığını, bir anlamda durağan kaldığını ileri sürmek de hatadır. Açıkça, Alp Arslan döneminin sonlarına gelindiğinde, dış dünyanın gözünde Selçuklu hanedanı, artık yak. 1000'lerde olduğu gibi küçük bir silahlı grubun önderleri olmaktan çıkmış, çok farklı bir şeye dönüşmüştü. Sultan gibi İslami unvanlar benimsemeleri, Araplar gibi sikke bastırmaları ve Bağdat ve Nişabur gibi önemli kentleri ele geçirmeleri, artık birer İslam hükümdarı –hiç değilse bir dereceye kadar– oldukları anlamına geliyordu. Buna karşın gene de, bozkır gelenekleri doğrultusunda üstlendikleri boy beyi rolünü sürdürüyorlardı. Bu rolden İran-İslam siyasal geleneği pahasına, büyük olasılıkla Melikşah ve ardılları döneminde zorlukla vazgeçilmiş, göçebe boyları gözetmek ve gereksinimlerini karşılamak üzere bir *şıhne* atanmıştı. Sultan Sencer'in 548/1153'te "Guzlar" tarafından hapse atılması, Selçukluların, göçebe boylara karşı tatmin edici bir politika geliştirmeyi kesinlikle başaramadıklarını göstermektedir, ama bu ileride ele alınması gereken ayrı bir araştırma konusudur. Türk sözlü geleneğine dayanarak, Selçukluların köklerine ilişkin öykülerin derlendiği ve Alp Arslan'a sunulduğu *Meliknâme*'nin sonraki kopyaları, Selçukluların bozkır geleneklerinden giderek daha fazla rahatsızlık duyduklarını açıkça gösterir. 12. yüzyılın sonlarına gelindiğinde Hazarlarla bütün bağlar, hatta Selçukluların Maveraünnehir'e gelmelerinden önceki dönem bile, Selçuklu tarihinden silinip atılmıştır. Oysa, Tuğrul ve Alp Arslan'ın sultanlık dönemlerinde, Hazar bağlantısı hâlâ önemseniyordu. Selçuklular, Hazarlarla olan bağlarını vurgulayarak ve Yabgu gibi eski unvanlar kullanarak, Göktürklere kadar uzanan bozkır siyasal geleneğine sahip çıkabiliyorlardı. 12. yüzyılda bunlar ya unutulmuş, ya da bilinçli olarak bir yana bırakılmıştı.

Kuşkusuz bu süreç İslamlaşmayla ilintiliydi. İslam kök saldıkça, Selçuklu sultanlarının da biri İslami, diğeri bozkıra ait olmak

üzere ikili bir kimlik üretme gereksinimleri azalmıştı. Ancak, bu Alp Arslan'ın saltanatı gibi geç bir tarihte henüz geçerlilik kazanmamıştı. Her halde Selçuklularla birlikte Batı'ya gelen göçebe boyların hepsinin Müslüman olup olmadıklarıyla ilgili hâlâ bazı kuşkular vardır ve belki beyleri bile İslam dinini daha tam anlamıyla benimsememişlerdi. Tuğrul'un Sincar'daki Mescid-i Cuma yangınında rol oynamış olması, Bağdat çevresindeki tarım alanlarında yaygın yağma ve yıkıma izin vermesi ve kentte Sünnilerin çoğunlukta olduğu, Hanefiler açısından en kutsal olan bölgelerin yakılıp yıkılması gibi olaylarda adının geçmesi, kendisine çizdiği sofu Müslüman imajının doğru olup olmadığı konusunda soru işaretleri uyandırmaktadır. Selçukluların fanatik Hanefi olduklarına ilişkin bulgular asılsızdır, din politikaları pragmatik temellere dayanmakta ve zamana, yere ve politik çıkarlara göre değişebilmekteydi, belki de Hanbelilere yakınlık duymalarının nedeni de buydu. Selçuklular 1055'te Bağdat'ı ele geçirdikleri zaman Tuğrul, anlaşılan artık daha geniş bir Müslüman kesim tarafından sultanlığının meşruiyetinin kabul edilmesi telaşı içindeydi. Azimi'nin de belirttiği gibi, Tuğrul'un ne aynı yıl Sünniliği "kabul etmesi", ne de bu noktada göçebe askerleri dengelemek için gulam birliklerinin oluşturulması rastlantıydı. Bu adımların hiçbiri Selçuklu yönetimini kökten değiştirmemişti. Bu bağlamda Azimi'nin söylediklerinin tam olarak ne anlama geldiği tartışılabilir, ama en azından Tuğrul'un icraat tarzında (*modus operandi*) meydana gelen anlamlı değişime dikkat çekmektedir.

Yine de Selçukluların başarısı tek bir etkene yüklenemez. Selçukluların Ortadoğu'nun birçok bölgesinde egemenlik kurma süreci, daha gulam ordusu ortaya çıkmadan önce zaten tamamlanmıştı ve göçebe güçleri çoğu kez düşünüldüğünden çok daha gelişmiş olmakla birlikte, bu durum tek başına Selçukluların başarılarını açıklamaya yetmez. Diğer devletlerin kendi içlerinde yaşadıkları gerileme kuşkusuz Selçukluların zaferlerini kolaylaştırmıştı, ama hem Bizanslılar hem de Gazneliler, geniş topraklar kaybetmelerine karşın ayakta kalabilmişlerdi. Hiç kuşkusuz Selçukluların şansı, Ortadoğu'ya vardıkları tarihlerde, bölgede bulunan birçok önemli

devletin zaten gerileme sürecine girmiş olmasıydı, ama böyle olsa bile, Selçuklu ilerlemesi önünde Gaznelilere ait Horasan, Büveyhilerin elindeki İran ve Irak ile Bizans Anadolu'sunun hızla çökmesi beklenen bir şey değildi. Uzun süreli ve yaygın ekonomik gerilemeye ek olarak siyasal istikrarsızlık ve Ortadoğu'nun önemli bölgelerinin, Selçuklu istilalarının hemen öncesinde çökmesiyle ilgili yapılacak yeni araştırmalar, 11. yüzyılda meydana gelen dramatik olayları daha iyi anlamamıza yardımcı olabilir. Selçuklular, İslam'a bağlılıkları henüz daha kök salmamışken bile, iktidar değişimini meşrulaştırmak amacıyla sık sık tekrarlanan bir Kuran suresini büyük olasılıkla kendileri için de uygun bulmuşlardı. Tuğrul, Gazneli Mesud'a gönderdiği mektubu bu sure ile bitirmişti: "Ey mutlak egemenlik sahibi Allah'ım! Sen egemenliği kime dilersen ona verirsin, dilediğinden de alırsın, dilediğini yüceltir, dilediğini alçaltırsın."[1]

NOTLAR

GİRİŞ
(Sayfa 1-19)

1 Metinde aşiret/boy aynı anlamda kullanılmaktadır –ed.n.
2 II. Bölüm'de tartışılacağı üzere, Türk, Türkmen ve Selçuk terimlerinin kullanımında bazı karışıklıklar söz konusudur. Burada Türk ve Türkmen terimleri aynı anlamda kullanılmaktadır.
3 Bkz. İbrahim Kafesoğlu, *Harezmşahlar Devleti Tarihi (485-617/1092-1229)*, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1956.
4 Moğollar ile ilgili yeni araştırmaların özeti için bkz. David Morgan, *The Mongols*, Oxford, Blackwell, 2007; Timur için Beatrice Forbes Manz, *The Rise and Rule of Tamerlane*, Cambridge, Cambridge University Press, 1989.
5 Son çalışmalardan biri için bkz., Carole Hillenbrand, *Turkish Myth and Muslim Symbol: The Battle of Manzikert*, Edinburgh, Edinburgh University Press, 2007.
6 Örn. A.K.S. Lambton, *Continuity and Change in Medieval Persia: Aspects of Administrative, Economic and Social History, Eleventh to Fourteenth Century*, Londra, I.B. Tauris, 1988 ve bazı makaleler bkz. a.yz., *Theory and Practice in Medieval Islamic Government*, Londra, Variorum Reprints, 1980.
7 Bir araya getirilmiş makaleler için bkz. George Makdisi, *History and Politics in Eleventh Century Baghdad*, Aldershot, Variorum Reprints, 1991; aynı yazar, *Religion, Law and Learning in Classical Islam*, Aldershot, Variorum Reprints, 1991.
8 Bunların çoğu bir araya toplanmıştır. Claude Cahen, *Turcobyzantina et Oriens Christianus*, Londra, Variorum Reprints, 1974.
9 Selçukluların koyu dindarlığı üzerine bkz. Omid Safi, *The Politics of Knowledge in Premodern Islam: Negotiating Ideology and Religious Enquiry*, Chapel Hill, NC, The University of North Carolina Press, 2006, s. 1-9, halifeyle ilişkileri hakkında, *a.g.e.*, s. 35-42; Selçuklu hükümdarlarının İran-İslam geleneğine bağlılıklarıyla ilgili olarak bkz. A.K.S. Lambton, "The internal structure of the Saljuq Empire", J.A. Boyle (ed.), *The Cambridge History of Iran*, V: *The Saljuq and Mongol Periods*, Cambridge, Cambridge University Press, 1968, s. 206-19; Selçuklu hanedanı ile göçebe halkın ilişkileri hakkında bkz. II. Bölüm.
10 Ender bir örnek için bkz. C.E. Bosworth, *The Ghaznavids: Their Empire in Afghanistan and Eastern Iran 994-1040*, Edinburgh, Edinburgh University Press, 1963, s. 241-68. Bu kaynak Horasan'ın istilasını Gaznelilerin bakış açısıyla ele alır.
11 Örn. Michael Angold, *The Byzantine Empire, 1025-1205*, Londra, Longmann, 1997, s. 119; karş. Bosworth, *The Ghaznavids*, s. 224.
12 Bunun klasik açıklaması için bkz. George Makdisi, "The Sunni revival", D.S. Richards (ed.), *Islamic Civilisation 950-1150*, Oxford, B. Cassirer, 1973, s. 155-68.
13 Julie Scott Meisami, *Persian Historiography to the End of the Twelfth Century*, Edinburgh, Edinburgh University Press, 1999.
14 Bu tartışmayla ilgili olarak bkz. A.C.S. Peacock, *Mediaeval Islamic Historiography and Political Legitimacy: Bal'ami's Tarikhnama*, Londra, Routledge, 2007, s. 1-4.
15 Bugüne kadar Selçuklu tarih yazımıyla ilgili kapsamlı bir çalışma yazılmamıştır. Şim-

dilik bkz. Claude Cahen, "The historiography of the Seljuiqid period", Bernard Lewis ve P.M. Holt, *Historians of the Middle East,* Londra, Oxford University Press, 1962, s. 59-78; Meisami, *Persian Historiography,* s. 141-280.

16 Daha fazla ayrıntı için bkz. Meisami, *Persian Historiography*, s. 79-108; M.R. Waldman, *Toward a Theory of Historical Narrative: A Case Study in Perso-Islamicate Historiography,* Columbus, OH, Ohio State University Press, 1980; C.E. Bosworth, "An Oriental Samel Pepys? Abu 'l-Fadl Bayhaqi's memoirs of court life in eastern Iran and Afghanistan 1030-1041", *JRAS* 3. dizi, 14, 2004, s. 13-25.

17 Meisami, *Persian Historiography,* s. 80.

18 *A.g.e.*, s. 81-82.

19 *A.g.e.*, s.80.

20 Jürgen Paul, "The Seljūq conquest(s) of Nishapur: a reappraisal", *Iranian Studies* 38, 2005, s. 277-78.

21 *A.g.e.*, s. 278.

22 Gerdizi, *Zeynü'l-ahbar,* Rahîm Rida-zade Melik (ed.), Tahran, Encümen-i Asar ve Mefahir-i Ferhangî, 1384/2005, Editörün giriş yazısı, s. 65-69.

23 *A.g.e.*, 2. 252-53.

24 Bkz. III. Bölüm, s. 99-100.

25 İbnü'l-'Adîm, *Bugyetü't-Taleb fi Tarih-i Haleb,* Ali Sevim (ed.), Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1976, s. 32; karş. Cahen, "Malik-nameh et l'histoire des origines seljukides", *Oriens* 2, 1949, s. 33.

26 Bu konunun ayrıntılı anlatımı için bkz. Claude Cahen, "Le Malik-nameh", s. 31-65.

27 Bar Hebraeus, *Chronography*, Ernest A. Wallis Budge (çev.), Londra, Oxford University Press, 1932, 1, s. 195-96.

28 Cahen,"Le Malik-nameh", s. 33-36.

29 *A.g.e.*, s. 36.

30 Bar Hebraeus, *Chronography,* I, s. 203-04, 215; karş. Safi, *Politics of Knowledge,* s. 27-28, 37.

31 Mirhond, *Ravzatü's-Safa,* Tahran, Hayyam-Piruz, 1338, IV, s. 235, 258, ayrıca bkz. I. Bölüm, s. 32.

32 Sıbt İbnü'I-Cevzi, *Mir'âtü'z-zamân,* Ali Sevim (ed.), Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1968, s. 1, Türkçe giriş, s. 5-9.

33 *A.g.e.*, giriş, s. 31-32; karş. Cahen, "Historiography", s. 61.

34 Isfahani için bkz. David Durand-Guédy, "Un fragment inédit de la chronique des Salğuqides de 'Imad al-Din al-Isfahani: le chapitre sur Tağ al-Mulk", *Annales Islamologiques* 39, 2005, s. 205-22; aynı yazar, "Mémoires d'exilés: lecture de la chronique des Saljūqides de 'Imad al-Din Isfahani", *Studia Iranica* 35, 2006), s. 181-202; Bir kez daha David Durand-Guédy'ye, *Nusretü'l-Fetre*'nin beni ilgilendiren bölümlerinin elyazması kopyalarını bana yolladığı için çok teşekkür ederim.

35 Bkz. Hillenbrand, *Turkish Myth and Muslim Symbol.*

36 Müeyyed Fiddin eş-Şirazi, *Siretü'l-Müeyyed-Fiddin Da'i el-Du'at: tercamat hayatihi bi-kelamihi*, Muhammed Kâmil Hüseyn (ed.), Kahire, Dar el-Kâtib el-Misrı, 1949; metni bulmak zordur, ama İngilizce yazılmış bir kısaltması ve değerlendirmesi yayımlanmıştır: Victoria Klemm, *Memoirs of a Mission: The Ismaili Scholar, Statesman and Poet al-Mu'ayyadfi 'l-Din al-Shirazi,* Londra, I.B. Tauris, 2003.

37 Değerlendirme için bkz. Tahir al-Din Nishapuri, *Saljuqnama,* A.H. Morton (ed.), yay.y., Gibb Memorial Trust, 2004, Giriş, s. 50-56.

38 İbn Hassûl, *Kitab Tafdilü'l-Etrak 'ala Sa'irü'l-Ecnad* (İbn Hassûl'ün Türkler hakkındaki kitabının Arapça metni), A. Azzavi (ed.), *Belleten* 4, 1940.

39 İbnü'l-Esîr ve tarih yazımı tekniği için bkz. D.S. Richards (çev.), *The Annals of the Saljuq Turks: Selections from* al-Kamil fi 'l-Ta'rikh *of 'Izz al-Din Ibn al-Athir,* Londra, Routledge, 2002, s. 2-8 ve içindeki referanslar.

40 Ayrıntılar için bkz. I. Bölüm, s. 32-37, 51-52.

41 D.K. Kouymjian, "Mxit'ar (Mekhithar) of Ani on the rise of the Seljuqs", *REArm* NS 6, 1969, s. 351-53.

42 Bkz. Stephen Rapp, *Studies in Medieval Georgian Historiography: Early Texts and Eurasian Contexts*, Louvain, Peeters, 2003.

43 W. Barthold, *Turkestan Down to the Mongol Invasion,* Londra, E.J.W. Gibb Memorial, 1958.

44 *A.g.e.*, s. xx.

45 *A.g.e.*, s. 305-09.

46 C.E. Bosworth, "The political and dynastic history of the Iranian world (AD 1000-1217)", Boyle, *The Cambridge History of Iran*, V, 1968, s. 1-202.

47 Bosworth, *The Ghaznavids.*

48 *A.g.e.*, s. 222-23.

49 *A.g.e.*, s. 266-67.

50 *A.g.e.*, s. 259.

51 Tümü için için bkz. Cahen, *Turco-Byzantina,* ayrıca bkz. a.yz., "Le Malik-nameh".

52 Carole Hillenbrand'ın, Agacanov'un önemli çalışmaları üzerine yazdığı değerlendirme için bkz. Carole Hillenbrand, *JRAS* 3. dizi, 6/ii, 1996, s. 253-57.

53 S.G. Agadzhanov, *Ocherki Istorii Oguzov i Turkmen Srednei Azii: IX-XIII vekov,* Aşkabad, Ilım, 1969 [S.G. Agacanov, *Oğuzlar,* Ekber N. Necef ve Ahmet Annaberdiyev (çev.), İstanbul, Selenge Yayınları, 2004].

54 S.G. Agadzhanov, *Gosudarstvo Seldzhukidov i Srednyaya Asiya v XI-XII vekov,* Moskova, 1991; Almanca çevirisi S.G. Agadshanow, *Der Staat der Seldschukiden und Mittelasien im 11.-12. Jahrhundert,* Berlin, Reinhold Schletzer Verlag, 1994.

55 Mükrimin Halil Yınanç, *Türkiye Tarihi, Selçuklular Devri,* I: *Anadolu'nun Fethi,* İstanbul, İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1944. Ne yazık ki, Yınanç'ın kaynaklarına verdiği referanslar tutarsız olduğundan yararlanılması oldukça güçtür.

56 Selçuklular üzerine yapılan Türkçe araştırmalarla ilgili İngilizce giriş yazısı için bkz. Gary Leiser (çev. ve ed.), *A History of the Seljuks: Ibrahim Kafesoglu's Interpretation and the Resulting Controversy,* Carbondale ve Edwardsville, IL, Southern Illinois University Press, 1988.

57 Örneğin Mehmet Altay Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı,* İstanbul, Kültür Bakanlığı, 1976; a.yz., *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi,* Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1954, 1979.

58 Örneğin bkz. Leiser, *A History of the Seljuks,* s. 89.

59 M. Said Polat, *Selçuklu Göçerlerinin Dünyası: Karacuk'tan Aziz George Kolu'na,* İstanbul, Kitabevi, 2004; Sencer Divitçioğlu, *Oğuz'dan Selçuklu'ya: boy, konat ve devlet,* Ankara, İmge, 2005. Divitçioğlu'nun çalışmasında bazı ilginç düşünceler bulunmaktadır, ama kullandığı özgün temel kaynaklara referans vermemiştir; ayrıca metin yazarın yeni sözcüklere olan düşkünlüğünden ötürü kolay okunamamaktadır.

60 Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler): Tarihleri, Boy Teşkilatı, Destanları,* İstanbul, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1999 (5. baskı).

61 Carole Hillenbrand, *Turkish Myth and Muslim Symbol;* Speros Vryonis Jr, "A perso-

nal history of the Battle of Manzikert", *He Byzantine Mikra Asia*, Atina, 1998, s. 225-44; a.yz., "The battles of Manzikert (1071) and Myriocephalum (1176). Notes on food, water, archery, ethnic identity of foe and ally", *Mésogeios* 25-26, 2005, s. 49-69; Vryonis'in Malazgirt üzerine bir monografik çalışma hazırladığı belirtilmektedir.

62 Omid Safi, *The Politics of Knowledge in Premodern Islam*, Chapel Hill, NC, The University of North Carolina Press, 2006.

I SELÇUKLULARIN ORTAYA ÇIKIŞI VE İLK DÖNEMLERİNİN TARİHİ (Sayfa 21-54)

1 Richard N. Frye ve Aydın M. Sayılı, "The Turks in the Middle East before the Saljuqs", *JAOS* 63/iii, 1943, s. 194-207.

2 Bu grupların, ne dereceye kadar Türk olarak tanımlanabileceği kişiden kişiye değişir, çünkü 'Türk' daha çok 6.-8. yüzyıllar arasındaki Göktürk Kağanlığı'yla ilişkilendirilme isteğini ima etmektedir. Bkz. Peter B. Golden, "Imperial ideology and the sources of political unity amongst the pre-Cinggisid nomads of Western Eurasia", *AEMAe* II, 1982, s. 39-42 (yeni baskısı için bkz. a.yz., *Nomads and their Neighbours in the Russian Steppe: Turks, Khazars and Qipchaqs*, Aldershot, Variorum, 2003.

3 Denis Sinor, "Réflexions sur la présence turco-mongole dans le monde méditerranéen et pontique à l'époque pré-ottomane", *Acta Orientalia Hungariae* 36, 1982, s. 495 (yeni baskısı için bkz. a.yz., *Studies in Medieval Inner Asia*, Ashgate, Variorum, 1997); Peter B. Golden, *An Introduction to the History of the Turkic Peoples: Ethnogenesis and State-formation in Medieval and Early Modern Eurasia and the Middle East*, Wiesbaden, Harrassowitz, 1992, s. 90, 105-06.

4 Marshall G.S. Hodgson, *The Venture of Islam: Conscience and History in a World Civilization, I: The Classical Age of Islam,* Chicago, IL, University of Chicago Press, 1974, s. 50, 60-62, 109-10.

5 Sözcüğün söylenişi ve anlamına ilişkin kuramlar için bkz. Gary Leiser (çev. ve ed.), *A History of the Seljuks: Ibrahim Kafesoglu's interpretation and the resulting controversy,* Carbondale ve Edwardsville, IL, Southern Illinois University Press, 1988, s. 21-22, 175; Golden, *Introduction,* s. 217.

6 İslam kaynaklarında Selçuklulara dair anlatılan bazı öyküler Agacanov tarafından aşırı saflıkla ele alınmıştır. S.G. Agadzhanov, *Ocherki Istorii Oguzov i Turkmen Srednei Azii, IX-XIII* vv., Aşkabad, Ilım, 1969, s. 161-70 (Türkçe çevirisi, S.G. Agacanov, *Oğuzlar,* İstanbul, Selenge, 2004); Selçuk'un atalarını, Türk hanları için çadır yapan Karakuşi Hoca diye birine bağlamak, Agacanov'un düşündüğü gibi Nişaburi'den kaynaklanmamaktadır (karş. Zahir al-Din Nishapuri, *Saljuqnama,* ed. A.H. Morton, yay.y., Gibb Memorial Trust, 2004, s. 5, soyağacı Selçuk bin Lokman'dan geriye götürülememektedir). Bunun bir İlhanlı icadı olduğuna kesin gözüyle bakılabilir, niyetinin Selçuklu hanedanının prestijini karalamak olduğu düşünülebilir; kapsamlı bir İlhanlı soyağacı örneği için bkz. Reşideddin, *Camiü't-Tevarih,* II, Bölüm 5, A. Ateş (ed.), Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1960, s. 5 [Türkçe metinde *boy/aşiret* farklı terimler olarak değil, eşdeğer olarak kullanılmıştır –ed.n.].

7 Ayrıntılar için bkz. II. Bölüm.

8 Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler): Tarihleri, Boy Teşkilatı, Destanları,* İstanbul, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1999 (5. baskı), s. 20-24.

9 Peter B. Golden, "The migrations of the Oguz", *Archivum Ottomanicum* 4, 1972, s. 47 (yeni baskısı için bkz. a.yz., *Nomads and their Neighbours in the Russian Steppe).* Oğuzlar İslam kaynaklarında geçen ve Uygurları tanımlayan Toğuz Oğuz adlı toplulukla karıştırılmamalıdır.

10 Golden, "Migrations", s. 48-54.

11 İbn al-Athir, *al-Kâmil fi 'l-Ta'rikh,* C. Tornberg (ed.), Beyrut, Dar Sadir, 1965, XI, s. 178 [İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi. El-Kâmil fi't-Tarih Tercümesi,* çev. Abdülkadir Özcan, Bahar Yayınları, c. 11 (1991), s. 155; kitaptaki İbnü'l-Esîr alıntıları için bu kaynak kullanıldığında İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil* olarak belirtilecektir]; karş. Golden, *Introduction,* s. 206-07.

12 Golden, "Migrations", s. 54-56.

13 *A.g.e.,* s. 58-59.

14 Minorsky *Hudud al- 'Alam* çevirisinde burada bahsedilen Şari'lerin bir kavim değil yer adı olduğunu ve söz konusu yerin Sarı-Su olduğunu söyler. Dolayısıyla Sarı-Su ve Sarı-Sulular denmek istenmiştir; karş. Anonim, *Ḥudud al-'Alam. "Regions of the World". A Persian Geography,* çev. ve açıklamalar V. Minorsky (Londra: E.J.W. Gibb Memorial Series, 1970), s. 284-285 (Bilgi için Dr. İlker Evrim Binbaş'a teşekkür ediyorum --ed.n.).

15 Golden'a göre, *el-Bahrü'r-Rumiyye,* Minorsky tarafından *Bahr Arminiya* olarak yanlış okunmuştur, bkz. ("The migrations of the Oguz", s. 8)

16 *Sharaf al-Zaman Tahir Marvazt on China, the Turks and India,* V. Minorsky (çev. ve ed..), Londra, Royal Asiatic Society, 1942, s. 30.

17 Tartışmalar için bkz. Golden, *Introduction,* s. 273-77. Çeşitli İslam kaynaklarından hareketle, göçler konusundaki bazı eski tezlerle ilgili yararlı bir değerlendirme için bkz. Mehmet Fuad Köprülü, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Etnik Menşei Meseleleri", *Belleten* 7, 1943, s. 219-313, ve a.yz., "Kayı Kabilesi Hakkında Yeni Notlar", *Belleten* 8, 1944, s. 421-52. Ne yazık ki, Köprülü'nün, Osmanlıların Oğuzların devamı olduğunu kanıtlama konusunda ve Anadolu'ya 11. yüzyılda göç ettikleri üzerinde ısrar etmesinden ötürü, vardığı sonuçlar çok da doğru değildir – bu önermelerle ilgili kanıtlar belirsizlikler taşımaktadır.

18 Omeljan Pritsak, "Two migratory movements in Eurasian steppe in the 9th-11th centuries", *Proceedings of the Twenty-Sixth Congress of Orientalists,* Poona, Bhandarkar Oriental Research Institute, 1964, II, s. 157-58.

19 Genel bilgi için bkz. Karl A. Wittfogel ve Feng Chia-Sheng, *A History of Chinese Society: Liao, 907-1125,* Philadelphia, PA, American Philosophical Society, 1949; Çin kronikleri 906'da Hitayların Hsilere saldırdıklarını belirtirler, *a.g.e.,* s. 574.

20 Bkz. Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio,* Gy. Moravcsik (ed.), R.J.H. Jenkins (çev.), Dumbarton Oaks, Center for Byzantine Studies, 1967, s. 166-68. Doğu Avrupa'daki Peçenekler ile ilgili ayrıca bkz. Victor Spinei, *The Great Migrations in the East and South East of Europe from the Ninth to the Thirteenth Century, I: Hungarians, Pechenegs and Uzes,* Amsterdam, Adolf M. Hakkert, 2006, s. 161-66; Akdes Nimet Kurat, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri,* Ankara, Murat Kitabevi, 1992, s. 44-68.

21 Konstantinos, Oğuzlar ile Hazarların, Peçenekleri İtil (Volga) bölgesinden atmak üzere 'elli yıl önce' birleştiklerini söyler ve *De Administrando Imperio* da 948 ile 952

arasında tamamlanmıştır (De *Administrando Imperio,* Genel Giriş, s. 11); Peçenek topraklarının "Herson bölgesine", yani Kırım yakınlarındaki Karadeniz bozkırlarına "komşu" olduğu söylenir (*a.g.e.*, s. 48-49). Daha erken bir tarih için bkz. Mark Whittow, *The Making of Orthodox Byzantium, 600-1025,* Londra, MacMillan, 1996, s. 233.

22 Pritsak, "Two migratory movements", s. 163; Pritsak'ın öne sürdüğü sav ile Kay üzerine değerlendirmeler için bkz. Peter B. Golden, "Cumanica II: The Ölberli (Ölperli): the fortunes and misfortunes of an Inner Asian nomadic clan", *AEMAe* 6, 1985, s. 16-22 (yeni baskısı için bkz. Golden, *Nomads and their Neighbours in the Russian Steppe*).

23 Karş. Golden, *Introduction*, s. 194.

24 Wittfogel ve Chia-Sheng, *History of Chinese Society*, s. 384.

25 Golden, "Migrations", s. 56.

26 Agadzhanov, *Ocherki,* s. 127.

27 *Hudud al-Alam, The Regions of the World: a Persian Geography 372 AH-982AD,* V. Minorsky (çev.), Cambridge, E.J.W. Gibb Memorial, 1970, s. 75; Mes'udi, *Kitabü'l-Tenbih ve'l-Eşraf,* Abdullah İsmail es-Savi (ed.), Kahire, el-Mektebetü't-Tarihiyye, 1953, s. 55; aynı yazarın, *Muruj al-Dhahab,* C. Pellat (ed.), Beyrut, Université Libanaise, 1966, § 226; tartışma için bkz. Golden, "Migrations", s. 71, dipnot 97, 98.

28 S.G. Agajanov, "The states of the Oghuz, the Kimek and the Kipchak", M.S. Asimov ve C.E. Bosworth (ed.), *History of Civilizations of Central Asia,* IV: *The Age of Achievement: A.D. 750 to the End of the Fifteenth Century, Part One: The Historical, Social and Economic Setting,* Delhi, Motilal Banarsidass, 1999, s. 64; karş. S.P. Tolstov, *Po Sledam Drevne Khorezmiyskoi Tsivilizatsii,* Moskova/Leningrad, Izd. Akademii Nauk SSSR, 1948, s. 244-46; Tolstov'un tezine göre Oğuzlar, buralarda yerleştikleri kanıtlanamayan Ak Hunlar ile karışmışlardır, ama Oğuzların zaten bölgede yaşayanlarla kız alıp vermemeleri için bir neden yoktur.

29 Golden, "Imperial ideology", s. 52, 66-67, 73; Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio,* s. 168-69; karş. Makrizi, *Kitabü's-Süluk li-Ma'rifet Düvelü'l-Müluk,* Muhammad Mustafa Ziyada (ed.), Kahire: Darü'l-Kütubü'l-Mısriyye, 1934-72, I/i, s. 30, Oğuzları "Türklerin karışımı" (*ahlat mine'l-türk*) tanımlamıştır.

30 Mahmud al-Kaşgari [Kashghari], *Compendium of the Turkic Dialects,* R. Dankoff (çev. ve ed.), Cambridge, MA, Harvard University, 1982, I, s. 101; Minorsky, *Sharaf al-Zaman,* s. 29, sadece 12 boydan söz eder, ayrıca bkz. Golden, "Migrations", s. 57. Agacanov'un ("The states of the Oghuz", s. 65, *Ocherki,* s. 102) belirttiği 24 boy Kaşgarlı'dan aktarmadır, *Compendium,* II, s. 363, ama Kaşgarlı başlangıçta 24 boy olmakla birlikte, iki Halaç (Halaciye) aşiretinin farklı işaretlendiğini özellikle belirtir.

31 Kashghari, *Compendium,* I, s. 101.

32 Agadzhanov, *Ocherki,* s. 135-37.

33 Hatalarına karşın standart çalışma Agacanov'un *Oğuzlar*'ıdır (*Ocherki,* s. 122-62); ayrıca bkz. Sümer, *Oğuzlar,* s. 61-90, ve C.E. Bosworth, *The Ghaznavids: their empire in Afghanistan and eastern Iran 994-1040,* Edinburgh, Edinburgh University Press, 1963, s. 210-18; Oğuzlar ile ilgili en eski ayrıntılı kaynak Arap seyyah İbn Fadlan'ın yak. 921 tarihli notlarıdır, bkz. İbn Fadlan, *Risala,* Sami al-Dahhan (ed.), Beyrut, Dar Sadir, 1993, s. 91-106.

34 Sencer Divitçioğlu (*Oğuz'dan Selçuklu'ya: boy, konat ve devlet,* Ankara, İmge, 2005, s. 23) kitabında Oğuzların siyasal sistemini, önceki bilim adamları gibi 'imparatorluk' ya da 'devlet' olarak tanımlamanın mümkün olmadığını savunur ve iktidarın, daha çok Oğuz aşiretlerinin bileşenleri arasında paylaşıldığını söyler. Ancak 'yabgu' unva-

nının kullanılışı belli bir önderlik iddiasını ifade ediyor gibi göründüğünden, 'devlet' terimini, 'yabgu'nun yetkilerinin kapsamına ilişkin önemli kuşkular olduğunu belirterek kullanmaya devam ettim. Kuşkusuz Oğuz "devleti" Samanilerden daha esnek bir yapıya sahipti ve büyük olasılıkla gelişmiş bir bürokrasiye sahip değildi, çünkü bunu kanıtlayacak bir sikke yoktur. İbn Havkal gene de Oğuz beyinden, kendi toprakları ve hepsi de göçebe olmayan uyrukları olan geleneksel bir hükümdar gibi söz etmekteydi: *La Configuration de la Terre,* J.H. Kramers ve G. Wiet (çev.), Paris, Maisonneuve, 1964, II, s. 489-90. Ayrıca bkz. dipnot 45.

35 Golden, "Migrations", s. 73-74.

36 *Hudud,* s. 133-4; Ibn Hawqal, *Configuration,* II, s. 373, 431.

37 İbn Fadlan, *Risala,* s. 89-91.

38 Ibn Hawqal, *Configuration,* II, s. 460.

39 *A.g.e.*, I, s. 48-90; C.E. Bosworth, "Djand"', *EI*[2], Supplement, s. 244-45.

40 Frye ve Aydın, "Turks in the Middle East", s. 199-201.

41 Sümer, *Oğuzlar,* s. 35.

42 Golden, "Migrations", s. 78, dipnot 129; Bîrunî, *al-Athar al-Baqiya 'an al-Qurun al-Khaliya,* E. Sachau (ed.), Leipzig, Harrassowitz, 1928, s. 236.

43 Istakhrî, *Masalik al-Mamalik,* M.J. de Goeje (ed.), Leiden, Brill, 1927, s. 388; Ibn Hawqal, *Configuration,* II, s. 434, 447.

44 *Hudud,* s. 100.

45 Idrîsî, *Opus Geographicum,* E. Cerulli vd. (ed.), Napoli, Istituto Universitario Orientale, 1972, s. 839.

46 Golden, "Imperial ideology", s. 66-67.

47 İbn Fadlan, *Risala,* s. 97, 101, 103.

48 Agadzhanov, *Ocherki,* p. 154.

49 *A.g.e.*, s. 139.

50 Bkz. Claude Cahen, "Le Malik-nameh et l'histoire des origines seldjukides", *Oriens* 2/I, 1949, s. 42; Agacanov Selçukluları daha doğuya, Sirderya'nın orta bölümlerine yerleştirmekten yanadır *(Ocherki,* s. 174-75).

51 Sümer, *Oğuzlar,* s. 63; *Dede Korkut Oğuznameleri,* S. Tezcan ve H. Boeschoten (ed.), İstanbul, Yapı Kredi, 2001, s. 50, 51, 243, 244; Geoffrey Lewis (çev.), *The Book of Dede Korkut,* Harmondsworth, Penguin, 1974, s. 43.

52 J.A. Boyle, "The journey of Hetum I, King of Little Armenia, to the court of the Great Khan Möngke", *Central Asiatic Journal* 4/iii, 1964, s. 184; Kaçgarlı Mahmud, Karaçuk'un (Farab) Oğuzlara ait olduğunu belirtmişti; bkz. Kashghari, *Compendium,* I, s. 362.

53 Makrizi, *Kitabü's-Süluk,* I/i, s. 30.

54 İbn al-Athir, *al-Kâmil,* IX, s. 520-21.

55 Omeljan Pritsak, «Der Untergang des Reiches des Oguzischen Yabgu», *Mélanges Fuad Köprülü,* İstanbul, Ankara Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, 1953, s. 397-410.

56 Agadzhanov, *Ocherki,* s. 151-53.

57 Reşideddin, *Camiü't-Tevarih: Tarih-i Uğuz,* Muhammed Revşan (ed.), Tahran, Miras-i Mektub, 1384, s. 90-96; A. Zeki Velidi Togan, *Oğuz Destanı: Reşideddin Oğuznamesi, Tercüme ve Tahlili,* İstanbul, Ahmed Sait Matbaası, 1972, s. 71-75.

58 Ebulgazi Bahadır Han, *Şecere-i Terâkime (Türkmenlerin Soykütüğü),* Zuhal Kargı Ölmez (ed.), Ankara, Simurg, 1996, s. 196-205.

59 Beyhaki, *Tarih,* Halil Hatib Rehber (ed.), Tahran, İntişarat-i Mihtab, 1376, s. 1115-16.

60 Sümer, *Oğuzlar*, s. 85-86.
61 Agadzhanov, *Ocherki*, s. 154.
62 Minorsky, *Sharaf al-Zamân*, s. 29.
63 Spinei, *The Great Migrations*, I, s. 175-76,188,283-84; Golden, "Migrations", s. 80-83; ayrıca bkz. Whittow, *The Making of Orthodox Byzantium*, s. 231-33.
64 Minorsky, *Sharaf al-Zamân*, s. 29.
65 Golden, "Migrations", s. 74; aynı yazar, *Introduction*, s. 211; İbn Fadlan, *Risala*, s. 92, 97-98; Ibn Hawqal, *Configuration*, II, s. 488-90; Mas'udi, *Muruj*, § 223.
66 Albert Z. Iskandar, "A doctor's book on zoology: al-Marvazî's *Taba'i' al-Hayawan* (Nature of Animals) reassessed", *Oriens* 27, 1981, s. 271-72.
67 Yu. Bregel, «Mangishlak», *EI*[2], VI, s. 415-16.
68 Metinde, bir başka Türk unvanı olan ve sık sık yabgu ile karıştırılan ve yazılışları çok benzeyen baygu kullanılmıştır. Buradaki kahraman, net olarak Hazarların önderi olduğundan ben de, daha yüksek bir unvan olan yabguyu yeğledim.
69 Özgün metinde *kitab-ı melik nesir* olarak geçmektedir, ama 'nesir' sözcüğü burada anlamsızdır, büyük olasılıkla yazılışı benzeyen "name" ile karıştırılmıştır.
70 Özgün metinde Arapça olarak alıntılanmıştır.
71 Metinde yanlış okunarak "zayıf" yerine "ziyat" yazılmıştır.
72 Mirhond, *Ravzatü's-Safa*, IV, s. 235-36.
73 *A.g.e.*, IV, s. 236.
74 Bar Hebraeus, *Chronography*, Ernest A. Wallis Budge (çev.), Londra, Oxford University Press, 1932, I, s. 195.
75 İbnü'l-'Adîm, *Bugyetü't-Taleb fi Tarih-i Haleb*, Ali Sevim (ed.), Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1976, s. 32.
76 İbnü'l-Tiktaka, *el-Fahri fi'l-adab es-sultaniye ve'l-düvelü'l-islamiye*, Beyrut, Dar Sadir, 1966, s. 292.
77 İbn Hassûl, *Kitab Tafdilü'l-Etrak 'ala Sa'irü'l-Ecnad* (İbn Hassûl'ün Türkler hakkındaki kitabının Arapça metni), A. Azzavi (ed.), *Belleten* 4, 1940, s. 49-50.
78 D.K. Kouymjian, "Mxit'ar of Ani on the rise of the Seljuqs", *REArm* NS 6, 1969, s. 347-48.
79 Mirhond, *Ravzatü's-Safa*, IV, s. 225.
80 Hüseyni, *Ahbarü'd-Devleti's-Selçukıyye*, Muhammed İkbal (ed.), Beyrut, Darü'l-Afak el-Cedide, 1984, s. 1 [Ahbar üd-Devlet is-Selçukıyye, çev. Necati Lügal, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1943 (bundan sonra: Necati Lügal çevirisi), s. 1].
81 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, s. 361.
82 Nishapuri, *Saljuqnama*, giriş, s. 2, 45, 48; Farsça metin, s. 3.
83 *A.g.e.*, s. 5.
84 Julie Scott Meisami, *Persian Historiography to the End of the Twelfth Century*, Edinburgh, Edinburgh University Press, 1999, s. 238-39.
85 Ravendi, *Rahat al-Sudur wa-Ayat al-Surur*, Muhammad Iqbal (ed.), Londra, Gibb Memorial Series, 1921, s. 86-87.
86 Hüseyni, *Ahbar*, s. 194-95.
87 *A.g.e.*, s. 196.
88 Bu konuda bkz. David Durand-Guedy, "Mémoires d'exilés: lecture de la chronique des Saljuqides de 'Imad al-Din Isfahani", *Studia Iranica* 35, 2006, özellikle s. 196-97.
89 Lokman için bkz. B. Heller ve N.A. Stillman, «Lukman», *EI*[2], V, s. 811-13.
90 Genel bilgi için bkz. A.C.S. Peacock, *Mediaeval Islamic Historiography and Political Legitimacy: Bal'ami's* Tarikhnama, Londra, Routledge, 2007, özellikle s. 141-66;

a.yz. "Utbi's *al-Yammi:* composition, patronage and reception", *Arabica* 54/iv, 2007, s. 520-21.

91 Cahen, "Le Maliknameh", s. 42.

92 Bkz. C.E. Bosworth, "The heritage of rulership in early Islamic Iran and the search for dynastic connections with the past", *Iran* 11, 1973, s. 51-62.

93 *A.g.e.*, s. 62.

94 Fahreddin Gürgani, *Vis ü Ramin,* Muhammed Revşan (ed.), Tahran, Sada-yı Mu'asır, 1377, s. 24-28.

95 Baherzi, *Divan,* Muhammed el-Tunci (ed.), Beyrut, Dar Sadir, 1994, s. 134-37.

96 Golden, "Imperial ideology", s. 58-61.

97 Hazarlarda bu unvanın kullanılmasıyla ilgili bkz. Peter B. Golden, *Khazar Studies: An Historico-philological Inquiry into the Origins of the Khazars,* Budapeşte, Akademiai Kiado, 1980, I, s. 187-90. Yukarıda alıntılanan Mirhond, Hazar hükümdarlarını, kağanın bir altı olan yabgu terimiyle anmaktadır. Bunun bir terminoloji karmaşasından mı kaynaklandığı, yoksa bundan daha derin bir anlam mı taşıdığı bilinmemektedir, Ebu'l Ferec, yabgu yerine kağan kullanmıştır. Hangisinin özgün *Melikname* metninde, hangisinin İnanç Bey'in sözlü anlatılarında kullanıldığını bilmek imkânsızdır.

98 İnanç oldukça yaygın bir Türkçe addır, ama burada sözü edilen kişinin, Tuğrul Bey'in ölümünün ardından, önce sultan olarak Süleyman'a biat eden, ama sonra, vezir Kündüri'nin peşinden gidip taraf değiştirerek Alp Arslan'ı destekleyen İnanç Bey olması muhtemeldir (bkz. Sıbt İbnü'l-Cevzi, *Mir'âtü'z-zamân,* Ali Sevim (ed.), Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1968, s. 108-11). Alp Arslan'ın Mazenderan'ı armağan ettiği İnanç Baygu ile aynı kişi olup olmadığıysa daha tartışmalıdır (İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* X, s. 50).

99 Mas'udi, *Muruj,* §458.

100 Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio,* s. 166-67.

101 Bkz. Dunlop, *History,* s. 260-61; Cahen, "Le Maliknameh", s. 42, 45-46. Selçuk'un oğulları kaynaklarda farklı verilmiştir: İbnü'l-Esîr *(el-Kâmil,* IX, s. 362) Arslan, Mikail ve Musa adlarını verir; Hüseyni de aynı adları saydıktan sonra Arslan'a İsrail dendiğini söyler; ancak Mirhond, Mikail, Musa ve Yabgu olarak anılan Arslan ile bir de isimsiz oğlundan söz eder. Bar Hebraeus *(Chronography,* I, p. 196), yani Ebu'l-Ferec, dört oğlu olduğunu söyler: Mikail, Yabgu, Musa ve Arslan. Gerdizi, İsrail b. Selçuk'tan söz eder (Gerdizi, *Zeynü'l-ahbar,* Rahîm Rida-zade Melik (ed.), Tahran, Encümen-i Asar ve Mefahir-i Ferhengî, 1384/2005, s. 272).

102 Soyağacı için bkz. Leiser, *A History of the Seljuks,* s. 198-99.

103 Dunlop, *History,* s. 241-42.

104 Ibn al-Athir, *al-Kâmil,* VIII, s. 565; Golden, "Migrations", s. 78-79.

105 Bu konuda yararlı bir kaynak taraması için bkz. Kevin Alan Brook, *The Jews of Khazaria,* Lanham, Rowman and Littlefield, 2006, s. 149-61; ayrıca Dunlop, *History,* s. 237-63.

106 Bkz. Golden, "Migrations", s. 80-84; Spinei, *The Great Migrations,* I, s. 281-91; Paul Stephenson, *Byzantium's Balkan Frontier: A Political Study of the Northern Balkans, 900-1204,* Cambridge, Cambridge University Press, 2000, s. 81-82, 89-98.

107 Bkz. Robert P. Blake, "The circulation of silver in the Moslem east down to the Mongol period", *Harvard Journal of Asiatic Studies* 2/iii-iv, 1937, s. 291-338; Andrew Watson, "Back to gold-and silver", *The Economic History Review* NS 20/I, 1967, s. 1-34.

108 Karahanlılar ve Samaniler için bkz. D.G. Tor, "The Islamization of Central Asia in the Samanid era and the reshaping of the Muslim world", *BSOAS* 72/ii, 2009), s. 279-99.

109 Bkz. a.g.m. ve Jürgen Paul, "Nouvelles pistes pour la recherche sur l'histoire de l'Asie centrale à l'époque karakhanide", *Etudes Karakhanides (Cahiers d'Asie Centrale* 9 [2001]), s. 19-22.

110 E.A. Davidovitch, "The Karakhanids", Asimov ve Bosworth (ed.), *History of Civilizations of Central Asia*, IV, s. 122-23.

111 W. Barthold, *Turkestan Down to the Mongol Invasion*, Londra, E.J.W. Gibb Memorial, 1928, s. 267-68.

112 Omeljan Pritsak, "Die Karachaniden", *Der Islam* 31, 1953, s. 34.

113 Bosworth, *The Ghaznavids*, s. 109-10.

114 Karahanlıların içindeki çeşitli Türk unsurlarının bileşimiyle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Ekber N. Necef, *Karahanlılar*, İstanbul, Selenge, 2005, s. 61-123; ayrıca bkz. Golden, "The Karakhanids and early Islam", s. 354-58 ve a.yz., *Introduction*, s. 197-201, 214; Karahanlı ordusunda hizmet eden çeşitli aşiretler için özellikle bkz. Reşat Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, İstanbul, Kültür Bakanlığı, 1981, s. 295-6.

115 Cahen, "Le Maliknameh", s. 41 vd.

116 Hamdallah Mustawafi, *Tarîkh-i Guzîda*, E.G. Browne (ed.), Londra, E.J.W. Gibb Memorial, 1910-13, s. 434; Cahen'e ("Le Maliknameh", s. 37-38) göre Ebu'l-Ala, İbn Hassûl olabilir; ancak, Müstevfi'nin verdiği bilgiler (tarih dışında), neredeyse Nişaburi'yle tam olarak aynı olduğundan ve Selçuk adını sadece İbn Hassûl'ün kullandığı tarzda (Sarcuk) yazmadığından bunun doğru olması pek mümkün değildir.

117 Cahen, "Le Maliknameh", s. 43.

118 Nasr için bkz. Boris D. Kotchnev, "La chronologie et la généalogie des Karakhanides du point du vue de la numismatique", *Études Karakhanides (Cahiers d'Asie Centrale* 9 [2001]), s. 62.

119 Bkz. Beyhaki, *Tarih*, s. 1115-16.

120 Cahen, "Le Maliknama", s. 49-50.

121 Mirhond, *Ravzatü's-Safa*, IV, s. 236-7; karş. Hüseyni, *Ahbar*, s. 2; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, s. 361-362.

122 Agadzhanov, *Ocherki*, s. 154, ayrıca bkz. I. Bölüm, s. 28-29.

123 Mirhond, *Ravzatü's-Safa*, IV, s. 237.

124 Cahen, "Le Maliknameh", s. 48; ancak, Mirhond'un sözünü ettiği İlek-han'ın başka durumlarda Ali Tegin olduğu kesindir. Bkz. Mirhond, *Ravzatü's-Safa*, IV, s. 239, 241: *hakim-i Semerkand Ali Tegin kih bi-İlek-han iştihar deşt.*

125 Mirhond, *Ravzatü's-Safa*, IV, s. 238-45.

126 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, s. 362; Husaynî, *Akhbär*, s. 2.

127 Isfahanî/Bundarî, *Zubdat al-Nusra*, M. Th Houtsma (ed.), *Recueil de Textes Relatifs à l'Histoire des Seldjouqides*, II, Leiden, Brill, 1889, s. 5.

128 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, s. 362.

129 *A.g.e.*, IX, s. 362.

130 Boris D. Kotchnev, "Histoire de 'Ali Tegin, souverain qarakhanide de Boukhara (XIe siècle) vue à travers les monnaies", *Boukhara la Noble (Cahiers d'Asie Centrale* 5-6 [1998]), s. 20-23.

131 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, s. 363; Mahmud'un seferi için bkz. Bosworth, *Ghaznavids*, s. 256.

132 Mirhond, *Ravzatü's-Safa*, IV, s. 256-7, İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, s. 361; Hüseyni, *Ahbar*, s. 2.

133 Gerdizi, *Zeyn*, s. 256.

134 Bkz. Pritsak, «Untergang», s. 47; Cahen, «Le Maliknameh», s. 44; Barthold, *Turkestan,* s. 269.
135 Bosworth, "Djand", s. 245.
136 Mirhond, *Ravzatü's-Safa,* IV, s. 237; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* IX, s. 362.
137 Gerdizi'nin bu konudaki metni *(Zeynü'l-ahbar,* s. 272) az ve özdür. Söylediğine göre, Ali Tegin Mahmud'un Kadir Han'la işbirliği yaptığını duyunca çöle kaçmıştı. Mahmud, Ali Tegin'le ilgili bilgi toplamaları için ajanlar tutmuştu. Derken Mahmud [Arslan] İsrail'in nerede saklandığını öğrenmiş ve onu Gazne'ye getirtmişti. Burada İsrail'in, Ali Tegin'in müttefiklerinden biri olduğu ve onunla birlikte çöle kaçtığı ima edilmektedir (karş. Mirhond, *Ravzatü's-Safa,* IV, s. 241-42).
138 Gerdizi, *Zeyn,* s. 273.
139 Beyhaki, *Tarih,* s. 669, 693-94.
140 *A.g.e.*, s. 1114-15.
141 *A.g.e.*, s. 694.
142 C.E. Bosworth, "Khwarazm-shahs", *EI*[2], IV, s. 1067.
143 Kotchnev, "Ali-Tegin", s. 27.
144 Beyhaki, *Tarih,* s. 1115.
145 *A.g.e.*, s. 1117.
146 C.E. Bosworth, *The History of the Saffarids of Sistan and the Maliks of Nimruz,* Costa Mesa, Mazda, 1994, s. 380-86.
147 Bkz. A. Sevim ve C.E. Bosworth, "The Seljuqs and the Khwarazm Shahs", Asimov ve Bosworth, *History of Civilizations of Central Asia,* IV, s. 157-58.
148 Bkz. II. Bölüm s. 72, 78-79.
149 Nishapuri, *Saljuqnama,* s. 5.
150 Mirhond, *Ravzatü's-Safa,* IV, s. 237.
151 Hedi Oberhansli vd., "Climate variability during the past 2000 years and past economic and irrigation activities in the Aral Sea basin", *Irrigation and Drainage Systems* 21, 2007, s. 173, 179; Philippe Sorrel vd., "Climate variability in the Aral Sea basin (Central Asia) in the late Holocene based on vegetation changes", *Quarternary Research* 67, 2007, s. 357-70; I. Boomer vd., "Advances in understanding the late Holocene history of the Lake Aral region", *Quarternary International* 194, 2009, s. 79-90.
152 Anson Mackay vd., "1000 years of climate variability in Central Asia: assessing the evidence using Lake Baikal (Russia) diatom assemblages and the application of a diatom-inferred model of snow-cover on the lake", *Global and Planetary Change* 46, 2005, s. 281-97; Bao Yang vd., "Late Holocene climatic and environmental changes in arid central Asia", *Quarternary International* 194, 2009, s. 68-78.
153 Olası bir bağlantıyla ilgili eski bir tartışma için B. Brentjes, "Nomadenwanderungen und Klimaschwankungen", *Central Asiatic Journal* 30/i-ii, 1986, s. 7-17; ayrıca karş. Gareth Jenkins, "A note on climatic cycles and the rise of Chinggis Khan", *Central Asiatic Journal* 18/iv, 1974, s. 217-26. Daha yeni tartışmalar için bkz. William B. Meyer, "Climate and migration", Andrew Bell-Fialkoff (ed.), *The Role of Migration in the History of the Eurasian Steppe: Sedentary Civilization vs. 'Barbarian' and Nomad,* New York, St Martin's Press, 2000, s. 287-94.
154 Bosworth, *The Ghaznavids*, s. 222-23.
155 *Hudud*, s. 100, ayrıca bkz. I. Bölüm, s. 26, 28.

II AŞİRETLER VE SELÇUKLU HANEDANI
(Sayfa 55-83)

1 Nizamü'l-Mülk, *Siyasetname*, J. Shi'ar (ed.), Tahran, İntişarat-i 'İlmı ve Ferhengi, 1377, s. 125; çev. Hubert Darke, *The Book of Government or Rules for Kings*, Londra, Routledge and Kegan Paul, 1960, s. 105. Bu bölümü yazdıktan sonra Selçuklular ile Türkmenlerin ilişkileri ve Türkmenlerin varoluş biçimi hakkındaki bakış açımı değiştirdim ve geliştirdim. Bkz. A.C.S. Peacock, "From the Balkhan-Kuhiyan to the Nawakiya: Nomadic Politics and the Foundations of Seljuq Rule in Anatolia", Jurgen Paul (ed.), *Nomad Aristocrats in a World of Empires*, Wiesbaden, Reichert Verlag, 2013, s. 55-80.

2 C.E. Bosworth, "Saldjukids", *EI²*, VIII, s. 939.

3 C.E. Bosworth, *The Ghaznavids: Their Empire in Afghanistan and Eastern Iran 994-1040*, Edinburgh, Edinburgh University Press, 1963, s. 268; karş. Speros Vryonis, *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century*, Berkeley, CA, University of California Press, 1971, s. 82-84 ve J.M. Smith, "Turanian nomadism and Iranian politics", *Iranian Studies* 11, 1978, s. 65.

4 Örn. C. Cahen, "The Turkish invasion: the Selchükids", *A History of the Crusades*, K. Setton (ed.), I: *The First Hundred Years*, M. Baldwin (ed.), Madison, WI, The University of Wisconsin Press, 1969, s. 140-1, yazar önce "Selçuklu Oğuz", sonra da "Türkmen" demiştir; karş. A.K.S. Lambton, *Continuity and Change in Medieval Persia: Aspects of Administrative, Economic and Social History, Eleventh to Fourteenth Century*, Londra, I.B. Tauris, 1988, s. 4-6, burada da Guz ile Türkmen eşanlamlı kullanılmıştır.

5 Örn. B. Spuler, "Ghuzz", *EI²*, II, s. 1109: "Türkmenler, Selçukluların önderliğinde bir imparatorluk kurarken, bu dönemde [12. yüzyıl] Oğuz/Guz, Horasan'ı karıştırmakla meşguldü".

6 Karş. Omid Safi, *The Politics of Knowledge in Premodern Islam: Negotiating Ideology and Religious Enquiry*, Chapel Hill, NC, The University of North Carolina Press, 2006, s. 26, 28.

7 R. Genç, *Kaşgarlı Mahmud'a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası*, Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1997, s. 86.

8 Ibn al-Athir, *al-Kâmil fi 'l-Ta'rikh*, ed. C. Tornberg, Beyrut, Dar Sadir, 1965, IX, s. 158, 188, 191.

9 Bunun bir istisnası, Azerbaycan'ın istilasına tanık olan Katrân-ı Tebrizi'nin şiirleridir, Tebrizi, "guzan" ve "türkan" sözcüklerini eşanlamlı kullanmıştır. Ancak ikisinin kafiyeli olmasından ötürü böyle kullanıldığı düşünülebilir. Bkz. Ahmed Kesrevi, *Şehriyaran-ı Gumnam*, Tahran, Emir Kebir, 1377, s. 169, 171.

10 Ibn al-Athir, *al-Kâmil*, IX, s. 603.

11 Muqaddesi, *Kitab Ahsan al-Taqasim fi Ma'rifat al-Aqalim*, M.J. de Goeje (ed.), Leiden, Brill, 1906, s. 274.

12 Biruni, *Kitabü'l-Cemahir fi Ma'rifetü'l-Cevahir*, Haydarabad, Da'iretü'l-Ma'arif el-Osmaniye, 1355, s. 205.

13 Peter B. Golden, *An Introduction to the History of the Turkic Peoples: Ethnogenesis and State- formation in Medieval and Early Modern Eurasia and the Middle East*, Wiesbaden, Harrassowitz, 1992, s. 212. Ancak bunu Kafesoğlu reddeder (I. Kafesoğlu,

"A propos du nom Türkmen", *Oriens* 11, 1958, s. 146-50) ve "Oğuz"la aynı anlama gelmesinin hiç de şart olmadığını ileri sürer.

14 Mahmud al-Kašgari [Kashghari], *Compendium of the Turkic Dialects,* R. Dankoff (ed. ve çev.), Harvard University, 1982, II, s. 363.

15 Golden, *Introduction*, s. 213.

16 Kashghari, *Compendium,* I, s. 101, II, s. 362.

17 Bu çalışma için bkz. Cahen, "The historiography of the Seljuqid period", B. Lewis ve P.M. Holt (ed.), *Historians of the Middle East,* Londra, Oxford University Press, 1962, s. 69-72.

18 Hüseyni, *Ahbarü'd-Devleti's-Selçukıyye,* Muhammed İkbal (ed.), Beyrut, Darü'l-Afak el-Cedide, 1992, s. 3-5.

19 *A.g.e.*, s. 35, 85, 128, 131, 159, 177, 179, 194.

20 *A.g.e.*, s. 85, 128, 131. 179.

21 *A.g.e.*, s. 179 (III. Tuğrul ayaklanması sırasında Türkmenler ortalığı yakıp yıkmışlardır).

22 *A.g.e.*, s. 194 [Necati Lügal çevirisi, s. 136].

23 Guz referansları için bkz. *a.g.e.*, s. 26, 47, 123-5, 134 [Necati Lügal çevirisi, s. 33].

24 Nishapuri, *Saljuqnama,* A.H. Morton (ed.), yay.y., Gibb Memorial Trust, 2004, Introduction, s. 47.

25 *A.g.e.*, s. 61.

26 *A.g.e.*, s. 60-65, 67.

27 *A.g.e.*, s. 8-9.

28 Julie Scott Meisami, *Persian Historiography to the End of the Twelfth Century,* Edinburgh, Edinburgh University Press, 1999, s. 239.

29 Mirhond, *Ravzatü's-Safa*, Tahran, Hayyam-Piruz, 1338, IV, s. 240, 244 (*tai'fe ez terakime);* IV, s. 249 *(def'-i şer ve derr-i terakime).*

30 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* IX, s. 301.

31 Ibn al-Athir, *al-Kâmil,* X, s. 111 (Tutuş Şam'ı ele geçirirken Türkmenler yanındaydı); X, s. 115 (Halep yakınlarındaki bir kalenin Türkmen emiri); X, s. 134 (Türkmenler ile Bedeviler arasındaki çatışma); X, s. 136.

32 Ibn al-Athir, *al-Kâmil,* IX, s. 100, 158, 191, 377.

33 Ibn al-Athir, *al-Kâmil,* IX, s. 188.

34 Ibn al-Athir, *al-Kâmil,* IX, s. 457, 513.

35 Ibn al-Athir, *al-Kâmil,* IX, s. 391.

36 Ibn al-Athir, *al-Kâmil,* IX, s. 475 (*kuvvetü's-selçukıye)*, 477 (*esakirü's-selçukıye*).

37 Kashghari, *Compendium,* I, s. 82, 172.

38 Ibn al-Athir, *al-Kâmil,* IX, s. 188.

39 Örneğin, Sıbt İbnü'l-Cevzi, *Mir'âtü'z-zamân,* A. Sevim (ed.), Ankara, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, 1968, s. 34, 73-74.

40 *A.g.e.*, s. 132-33.

41 *A.g.e.*, s. 10.

42 *A.g.e.*, s. 44, 107, 110.

43 *A.g.e.*, s.77, Kutalmış üzerine.

44 Örneğin, *a.g.e.*, s. 131.

45 İbn Hassûl, *Kitab Tafdilü'l-Etrak 'ala Sa'irü'l-Ecnad* (İbn Hassûl'ün Türkler hakkındaki kitabının Arapça metni), A. Azzavi (ed.), *Belleten* 4, 1940, s. 39; Nizamü'l-Mülk, *Siyasetname*, s. 125; çev. Darke, s. 105.

46 Gerdizi, *Zeynü'l-ahbar,* Rahîm Rida-zade Melik (ed.), Tahran, Encümen-i Asar ve Mefahir-i Ferhengî, 1384/2005, s. 254, 273.

47 *A.g.e.*, s. 277-78, 285, 287-88.

48 Beyhaki, *Tarih,* Halil Hatib Rehber (ed.), Tahran, İntişarat-i Mihtab, 1376, s. 693.

49 *A.g.e.*, s. 572.

50 Tourkhan Ganjei, "Turkish in pre-Mongol Persian poetry", *BSOAS* 49/I, 1986, s. 68; karş. Robert Dankoff, "Kashgari on the tribal and kinship organization of the Turks", *Archivum Ottomanicum* 4, 1972, s. 23-24.

51 Golden, *Introduction,* s. 195-96.

52 Mirhond, *Ravzatü's-Safa,* IV, s. 236; karş. Bar Hebraeus, *Chronography,* E.A.W. Budge (çev.), Londra, Oxford University Press, 1932, I, s. 195.

53 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* IX, s. 363.

54 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* IX, s. 369.

55 Yehoshua Frenkel, "The Turks of the Eurasian Steppes in medieval Arabic writing", Reuven Amitai ve Michal Biran (ed.), *Mongols, Turks and Others: Eurasian Nomads and the Sedentary World,* Leiden, Brill, 2005, özellikle s. 223-29.

56 *Hudud*, s. 122; Bosworth, *The Ghaznavids,* s. 212-13; Agadzhanov, *Ocherki,* s. 134-35. Oğuz devletinin bir noktada doğuda, Tanrı Dağlarının batı eteklerinde de bir başka merkezi olduğu savını ileri sürmek (a.g.e.), İdrisi'nin bir kez kullandığı *el-medinetü'l-guzziye el-kadime* (eski Guz kenti) cümlesine gereğinden fazla anlam yüklemek olabilir *(Opus Geographicum,* E. Cerulli vd. (ed.), Napoli, Istituto Universitario Orientale, 1972, s. 841).

57 S.P. Tolstov, *Po Sledam Drevne Khorezmiyskoi Tsivilizatsii,* Moskova/Leningrad, Izd. Akademii Nauk SSSR, 1948, s. 234 vd.

58 Oğuz kentsel yaşamı için bkz. a.g.e., s. 238-49; aynı yazar, "Goroda Guzov", *Sovyetskaya Etnografya* 3, 1947; Oğuz kentleriyle ilgili en ayrıntılı kaynak İdrisi'dir, *a.g.e.,* s. 837-42; ayrıca bkz. Mas'udi, *Muruj al-Dhahab,* C. Pellat (ed.), Beyrut, Université Libanaise, 1966, § 224.

59 Muqaddasi, *Ahsan al-Taqasim,* s. 275.

60 A.y.

61 Reşideddin, *Camiü't-Tevarih,* Muhammed Revşan ve M. Musavi (ed.), Tahran, Neşr-i Elburz, 1373, I, s. 40.

62 Safi, *The Politics of Knowledge,* s. 10, 12; karş. Kashghari, *Compendium,* I, s. 329, 333, 353, 362.

63 S.G. Agadzhanov, *Ocherki Istorii Oguzov i Turkmen Srednei Azii IX-XIII vv.,* Aşkabad, Ilim, 1969, s. 86; V.M. Jirmunskiy, "Sirderya boyunca Oğuzlara dair izler", *Belleten* 25, 1961, s. 470-83, *Turkologicheskiy Sbornik*'den (1, 1951) çeviri.

64 Sümer, *Oğuzlar,* s. 71.

65 Muqaddasi, *Ahsan al-Taqasim,* s. 240.

66 Anatoly M. Khazanov, *Nomads and the Outside World,* Madison, WI, The University of Wisconsin Press, 1994, s. 48-53, özellikle 52, s. 202-12, özellikle 204-05; Oğuzların Maveraünnehir'le alışverişleri için karş. yukarıda s. 28'deki kanıtlar.

67 Sümer, "Anadolu'ya", s. 568.

68 Thomas Barfield, *The Nomadic Alternative,* Englewood Cliffs, NJ, Prentice Hall, 1993, s. 112.

69 Sümer, "Anadolu'ya", s. 591.

70 *A.g.e.*, s. 577, sözcük listeleri için ayrıca bkz. s. 579-91.

71 M. Smith, "Mongol manpower and Persian population", *JESHO* 18/iii, 1975, s. 271-99.

72 Roger Cribb, *Nomads in Archaeology*, Cambridge, Cambridge University Press, 1991, s. 25.

73 *A.g.e.*, s. 62-64. Khazanov'a göre göçebeleşmenin tek bir nedeni yoktur (*Nomads*, s. 200-01), ama bunun genellikle böyle olduğu konusunda ortak bir kanı var gibidir. Bunun yakın tarihteki bir örneği de Moğolistan'da hemen komünizm sonrası dönemde kendini göstermiş, ekonominin çökmesiyle kentlerde yaşayanların önemli bir kesimi kentleri terk ederek, bozkırlarda geleneksel yaşam sürdürmeyi yeğlemişlerdi.

74 Hüseyni, *Ahbar*, s. 7 [Necati Lügal çevirisi, s. 5].

75 Göçebeleşme için bkz. Cribb, *Nomads in Archaeology*, s. 120-21.

76 Khazanov, *Nomads*, s. 83, 198-202.

77 Joseph Fletcher, "The Mongols: ecological and social perspectives", *Harvard Journal of Asiatic Studies* 46/i, 1986, s. 49-50.

78 S.G. Agajanov, "The states of the Oghuz, the Kimek and the Kipchak", M.S. Asimov ve C.E. Bosworth (ed), *History of Civilizations of Central Asia IV: The Age of Achievement: AD 750 to the End of the Fifteenth Century. Part One. The Historical, Social and Economic Setting*, Delhi, Motilal Banarsidass, 1999, s. 64-67.

79 Bosworth, *The Ghaznavids*, s. 221; Ibn al-Athîr, *al-Kamil*, IX, s. 158. Karş. Jüzjanî, *Tabaqatal-Nasirt*, 'A. Habîbî (ed.), Tahran, Dunya-yi Kitab, 1363, 1, s. 245.

80 Nîshapürî, *Saljuqncima*, s. 5.

81 Ibn al-Athir, *al-Kamil*, IX, s. 100.

82 Cahen, "Les tribus turques de l'Asie Occidentale pendant la période seljukide", *WZKM* 51, 1951, s. 179-80.

83 *A.g.e.*, s. 180-84.

84 *A.g.e.*, s. 185-86.

85 Tartışma için bkz. Richard Tapper, "Anthropologists, historians, and tribespeople on tribe and state formation in the Middle East", Philip S. Khoury ve Joseph Kostiner, *Tribes and State Formation in the Middle East*, Berkeley, CA, University of California Press, 1990, s. 48-73.

86 Agadzhanov, *Ocherki*, s. 104; Kaşgarlı'nın terminolojisi için bkz. Dankoff, "Kashgari on the tribal and kinship organization of the Turk".

87 Bkz. Khazanov, *Nomads*, s. 120-21.

88 *A.g.e.*, s. 129, 130-32.

89 *A.g.e.*, s. 131-32, 175.

90 *A.g.e.*, s. 149, 151.

91 *A.g.e.*, s. 151.

92 *A.g.e.*, s. 143.

93 Karş. Dankoff, "Kashgari on the tribal and kinship organization of the Turks", s. 33-34.

94 Barfield, *The Nomadic Alternative*, s. 108.

95 Hatırlanacağı gibi gerçekten de Oğuz'un ilk anlamı "aşiret birliği"dir. Oğuzları oluşturan aşiretler için bkz. Kashghari, *Compendium*, I, s. 101-02.

96 Jean-Paul Roux, *La Religion des Turcs et des Mongols*, Paris, Payot, 1984, s. 36; Barbara Fleming, "Political genealogies in the sixteenth century", *Osmanlı Araştırmaları* 7-8, 1988, s. 123.

97 Cemal Kafadar, *Between Two Worlds: The Construction of the Ottoman State*, Berkeley, CA, University of California Press, 1995, s. 37, 96, 122, 184-85.

98 Karş. Barfield, *The Nomadic Alternative*, s. 149.

99 S.G. Agadschanow, *Der Staat der Seldschukiden und Mittelasien im 11.-12. Jahrhundert,* Berlin, Reinhold Schetzler Verlag, 1994, s. 29-30.

100 Beyhaki, *Tarih,* s. 901-02.

101 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* IX, s. 405 ve bkz. II. Bölüm, s. 179

102 Jean Skylitzes, *Empereurs de Constantinople,* B. Flusin (çev.), Paris, P. Lethielleux, 2003, s. 399-401.

103 Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye,* İstanbul, Ötüken Neşriyat A.Ş., s. 134-35.

104 Beyhaki, *Tarih,* s. 712.

105 Erken bir tarihte Selçukluların hizmetine alınan yerleşik idareciler için bkz. Bosworth, *The Ghaznavids,* s. 268.

106 Khazanov, *Nomads,* s. 152.

107 Reşideddin, *Camiü't-Tevarih,* Muhammed Revşan ve M. Musavi (ed.), I, s. 40.

108 Rudi Paul Lindner, "What was a nomadic tribe?", *Comparative Studies in History and Society* 24/ii, 1982, s. 693. Lindner'in savı, aşiret gruplarına adam alınırken, akrabalık bağları pahasına ortak çıkarların gözetildiğini öne çıkardığı için Tapper tarafından eleştirilmiştir (bkz. Tapper, "Anthropologists, historians and tribespeople", s. 58-60). Ancak bu dönemde gerçek akrabalık bağlarının önemi belirsizdir.

109 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* IX, s. 415.

110 Bkz. Denis Sinor, "Horse and pasture in Inner Asian history", *Oriens Extremus* 19/i-ii, 1972, s. 171-83 (yeni baskı için bkz. aynı yazar, *Studies in Medieval Inner Asia,* Ashgate, Variorum, 1997).

111 Hüseyni, *Ahbar,* s. 8 [Necati Lügal çevirisi, s. 6].

112 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* IX, s. 362.

113 Cahen, "Le Malik-naımeh", s. 43.

114 Khazanov, *Nomads,* s. 179.

115 Sıbt İbnü'I-Cevzi, *Mir'âtü'z-zamân,* s. 174.

116 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* IX, s. 363.

117 Bosworth, *The Ghaznavids,* s. 220, 245, 303, dipnot 13; Mirhond, *Ravzatü's-Safa,* IV, s. 236; Beyhaki, *Tarih,* s. 693, 900.

118 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* X, s. 26.

119 Golden, *Introduction,* s. 220; Laınbton, *Continuity and Change,* s. 225.

120 Nicola di Cosmo, "State formation and periodization in Inner Asian history", *Journal of World History* 10/I, 1999, s. 19.

121 Karş. Fletcher, "The Mongols", s. 22-23.

122 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* IX, s. 362.

123 Hüseyni, *Ahbar,* s. 4 [Necati Lügal çevirisi, s. 3].

124 Reşideddin, *Camiü't-Tevarih,* II, Bölüm 5, A. Ateş (ed.), Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1957, s. 5-6.

125 Burada enine boyuna izlediğimiz ilişkilerin yeni kurgusu için bkz. Cahen, "Le Malik-nameh", s. 44-46.

126 Bosworth, *The Ghaznavids,* s. 221-22.

127 Örneğin yaklaşık aynı dönemde yaşayan Beyhaki, sürekli olarak Musa'ya Yabgu diye hitap etmekte (karş. İbnü'l-Esîr, yuk. dipnot 122) ve birbirlerine yakın statülerde olduğu sanılan Musa, Çağrı ve Tuğrul'un, birlikte hareket ettiklerini belirtmektedir. Bkz. Beyhaki, *Tarih,* s. 693, 714-15, ayrıca bkz. izleyen paragraflardaki tartışmalar.

128 Reşideddin, *Camiü't-Tevarih,* II/5, ed. Ateş, s. 28.

129 Khazanov, *Nomads,* s. 174.

130 Thomas Barfield, *The Perilous Frontier*, s. 134.
131 E. Bosworth, "The political and dynastic history of the Iranian world (1000-1217)", Boyle, *The Cambridge History of Iran,* V, s. 88.
132 Mirhond, *Ravzatü's-Safa,* IV, s. 242; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* IX, s. 475; Cahen, "Le Malik-nameh", s. 52.
133 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, s. 365.
134 *A.g.e.*, IX, s. 363.
135 Aynı yerde.
136 Mirhond, aynı yerde. "Emir" unvanı Farsça ve Arapça kaynaklarda Türkçe 'bey'le eş anlamlı kullanılmıştır.
137 Mirhond, *Ravzatü's-Safa,* IV, s. 237.
138 Beyhaki, *Tarih,* s. 714.
139 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* IX, s. 365.
140 Hüseyni, *Ahbar,* s. 18.
141 A.C.S. Peacock, "Nomadic society and the Seljuq campaigns in Caucasia", *Iran and the Caucasus* 9/ii, 2005, s. 217-8, dipnot 59. Kutalmış için ayrıca bkz. C. Cahen, "Qutlumush et ses fils avant l'Asie Mineure", *Der Islam* 39, 1964, s. 14-17.
142 Peacock, "Nomadic society", s. 218-19.
143 Hüseyni, *Ahbar,* s. 17.
144 Beyhaki, *Tarih,* s. 883.
145 *A.g.e.*, s. 959.
146 Richard W. Bulliet, "Numismatic evidence for the relationship between Tughril Beg and Chaghrî Beg'", Dickran K. Kouymjian (ed.), *Near Eastern Numismatics, Iconography, Epigraphy and History: Studies in Honor of George C. Miles,* Beyrut, American University of Beirut, 1974, s. 294-95; Osman G. Özgüdenli, "Yeni Paraların Işığında Kuruluş Devri Selçuklularında Hâkimiyet Münasebetleri Hakkında Bazı Düşünceler", *Belleten* 65, 2001, s. 547-70.
147 Özgüdenli, "Yeni Paraların Işığında", s. 555-58.
148 Kaynaklarda Yabgu konusunda olduğu gibi İbrahim Yınal'ın Tuğrul ve Çağrı'yla olan ilişkilerinde de bir karışıklık vardır. İbnü'l-Esîr, Yınal için sürekli olarak Tuğrul'un kardeşi der (Ibn al-Athir, *al-Kâmil,* IX, s. 385, 510), başka kaynaklardaysa Tuğrul'un dayısı olduğu belirtilir. Yınal büyük olasılıkla Tuğrul ile Çağrı'nın amcaoğlu, Karahanlılar tarafından bey yapılmak istenen Yusuf b. Musa b. Selçuk'un kardeşiydi. Bunun kanıtı da 439/1047-8 tarihli adına basılan sikkedeki İbrahim b. Musa İnanç adıydı. Bkz. Özgüdenli, "Yeni Paraların Işığında", s. 555 ve Cahen, "Le Malik-nameh", s. 58.
149 Beyhaki, *Tarih,* s. 69S; ayrıca bkz. Bosworth, *The Ghaznavids,* s. 226.
150 Beyhaki, *Tarih,* s. 881; karş. *a.g.e.*, s. 900, 936.
151 Ibn al-Athir, *al-Kâmil,* IX, s. 528.
152 *A.g.e.*, IX, s. 556, 639-40; Hüseyni, *Ahbar,* s. 19.
153 Bar Hebraeus, *Chronography,* I, s. 213.
154 V. Minorsky, "Ainallu/Inallu", *Rocznik Orientalistyczny* 17, 1951-3, s. 5-8.
155 Özgüdenli, "Yeni Paraların Işığında", s. 558-59.
156 Peacock, "Nomadic society", s. 219-20.
157 *Tanistry* [kralın veya şefin/beyin vârisinin doğrudan ardılları (çocukları) arasından değil aynı kuşak akrabaları (kardeş, yeğen, kuzen) arasından belirlenmesi kuralı; vâris genellikle kral veya şef/bey yaşarken seçilir–yay.n.] kavramı için bkz. Fletcher, "The Mongols", s. 17, 19.
158 Sıbt İbnü'l-Cevzi, *Mir'at* s. 77.

159 Khazanov, *Nomads,* s. 146.
160 *A.g.e.*, s. 267; Ebulgazi Bahadır Han, *Secere-i Terakime (Türkmenlerin Soykütüğü),* Zuhal Kargı Ölmez (ed.), Ankara, Simurg, 1996, s. 206.
161 Ibn al-Athir, *al-Kâmil,* IX, s. 377, 379, 391. Ayrıca bkz. Cahen, "Le Malik-nameh", s. 56-57.
162 Ibn al-Athir, *al-Kâmil,* IX, s. 378.
163 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* IX, s. 293-302.
164 *A.g.e.*, IX, s. 293.
165 *A.g.e.*, IX, s. 295, 296.
166 *A.g.e.*, IX, s. 293, 296.
167 *A.g.e.*, IX, s. 298.
168 *A.g.e.*, IX, s. 301.
169 *A.g.e.*, IX, s. 388.
170 Cahen, "Qutlumush", s. 20; Peacock, "Nomadic society", s. 218-19; 'Azimi, *Ta'rîh,* A. Sevim (ed.), Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1988, s. 6, 10.
171 Sıbt İbnü'l-Cevzi, *Mir'at,* s. 110; Peacock, "Nomadic society", s. 220.
172 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* IX, s. 293, 294, 296, 297.
173 Bar Hebraeus, *Chronography,* çev. E.A. Wallis Budge, Londra, Oxford University Press, 1932, I, s. 198. Budge'ın çevirisinden hangisinin kız kardeşi olduğu anlaşılamamaktadır.
174 *A.g.e.*, I, s. 199.
175 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* IX, s. 298, 377. Irakiye'nin Rey'le ilişkisi üzerine ayrıca bkz. yuk. dipnot 169.

III SAVAŞ, FETİH VE GÖÇLER
(Sayfa 85-116)

1 Peter B. Golden, "War and warfare in the pre-Cinggisid western steppes of Eurasia", Nicola di Cosmo (ed.), *War and Warfare in Inner Asian History (500-1800),* Leiden, Brill, 2002, s. 123-28.
2 Étienne de la Vaissière, *Samarcande et Samarra: élites d'Asie centrale dans l'empire abbasside,* Paris, Association pour l'Avancement des Études Iraniennes, 2007; Matthew S. Gordon, *The Breaking of a Thousand Swords: A History of the Turkish Military of Samarra (AH 200-275/ 815-889CE),* Albany, NY, SUNY, 2001, s. 21-23; söz konusu köle askerler ve yararları konusundaki araştırmalar için bkz. Deborah G. Tor, "The Mamluks in the military of the pre-Seljuq Persianate dynasties", *Iran* 46, 2008, s. 213-25.
3 Charles Brand, "The Turkish element in Byzantium, eleventh to twelfth centuries", *Dumbarton Oaks Papers* 43, 1989, s. 1-25.
4 Bizans'ın Peçenekler ile ilişkileri için bkz. Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio,* Gy. Moravcsik (ed.), R.J.H. Jenkins (çev.), Dumbarton Oaks, Center for Byzantine Studies, 1967.
5 Jebrael Nokandeh vd., "Linear barriers of northern Iran: the Great Wall of Gorgan and the Wall of Tamishe", *Iran* 44, 2006, s. 121-73; Hamid Omrani Rekavandi vd.,

"An imperial frontier of the Sasanian Empire: further fieldwork at the Great Wall of Gorgan", *Iran* 45, 2007, s. 96-136.

6 Golden, "War and warfare", s. 124, 134, 137, 149.

7 Bkz. Dmitri Obolensky, *The Byzantine Commonwealth, 500-1453*, Londra, Weidenfeld and Nicholson, 1971, s. 235-38, 278-79; Paul Stephenson, *Byzantium's Balkan Frontier: A Political Study of the Northern Balkans, 900-1204,* Cambridge, Cambridge University Press, 2000, s. 80-115; göçebelerle savaşmak yerine onları satın almanın yararları için bkz. Golden, "War and warfare", s. 111.

8 Stephenson, *Byzantium's Balkan Frontier,* s. 82-83, 89-91, 115.

9 Tartışmalar için bkz. V. Bölüm.

10 C.E. Bosworth, *The Ghaznavids: Their Empire in Afghanistan and Eastern Iran, 994-1040*, Edinburgh, Edinburgh University Press, 1963, s. 235.

11 Heribert Busse, *Chalif und Grosskönig: die Buyiden im Irak (945-1055),* Beyrut, Ergon Verlag, 2004, s. 103.

12 Golden, "War and warfare", s. 107, 157.

13 A.g.m., s. 129.

14 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* IX, s. 301.

15 Beyhaki, *Tarih,* Halil Hatib Rehber (ed.), Tahran, İntişarat-i Mihtab, 1376, s. 88S; çev. Bosworth, *The Ghaznavids,* s. 255.

16 Bkz. Golden, "War and warfare", s. 134-36.

17 Hüseyni, *Ahbar,* s. 4-5; Beyhaki, *Tarih,* s. 706-08; Gazneli ordusu için bkz. C.E. Bosworth, "Ghaznevid military organisation", *Der Islam* 36/i-ii, 1960, s. 37-77; a.yz. *The Ghaznavids,* s. 98-128.

18 Beyhaki, *Tarih,* s. 708.

19 Hüseyni, *Ahbar,* s. 10 [Necati Lügal çevirisi, s. 7].

20 Golden, "War and warfare", s. 151; karş. Denis Sinor, "The Inner Asian warriors", *JAOS* 101, 1981), s. 139-40.

21 Walter Kaegi, "The contribution of archery to the Turkish conquest of Anatolia", *Speculum* 34, 1964, s. 96.

22 A.g.m., s. 102, 104-07.

23 Gerdizi, *Zeynü'l-Ahbar,* Rahîm Rida-zade Melik (ed.), Tahran, Encümen-i Eser ve Mefahir-i Ferhangi, 1384, s. 273; karş. Huseyni, *Ahbar*, s. 3.

24 Sinor, "Inner Asian warriors", s. 143; karş. Jürgen Paul, "The state and the military - a nomadic perspective", s. 35 (Mitteilungen des Sondersforschungsbereich "Differenz und Integration" Halle, 2002, yayımlandığı yer www.nomadsed.de/publications.html).

25 Bosworth, *The Ghaznavids,* s. 120, 245; aynı yazar "Ghaznevid military organisation", s. 66-67.

26 Sinor, "Inner Asian warriors", s. 141-42.

27 Bosworth, *The Ghaznavids,* s. 120.

28 *A.g.e.*, s. 245; Beyhaki, *Tarih,* s. 884, 906.

29 Bosworth, *The Ghaznavids,* s. 248.

30 Selçukluların Anadolu'daki kalelerden uzak durarak çevrelerine sızmalarıyla ilgili görüşler için bkz. J.C. Cheynet, "La conception de la frontière orientale (IXe-XIIIe siècles)", Anthony Eastmond (ed.), *Eastern Approaches to Byzantium,* Aldershot, Ashgate, 2001, s. 63; Robert Edwards, "Medieval architecture in the Gltu-Penek valley: a preliminary report on the marchlands of northeastern Turkey", *Dumbarton Oaks Papers* 39, 1985, s. S7; Hélène Ahrweiler, "La frontière et les frontières de Byzance en Orient", M. Berza ve E. Stanescu (ed.), *Actes du XIV Congrès International des*

Études Byzantines, Bükreş, 1971, II, s. 228 (yeni baskısı aynı yazar, *Byzance: les pays et les territoires*, Londra, Variorum, 1976).

31 Golden, "War and warfare", s. 151-52.

32 Mirhond, *Ravzatü's-Safa*, Tahran, Hayyam-Pîruz, 1338, IV, s. 240.

33 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, s. 408-409.

34 Ibn al-Athir, *al-Kâmil*, IX, s. 481.

35 *A.g.e.*, IX, s. 488, 506.

36 *A.g.e.*, IX, s. 483.

37 Bkz. Jürgen Paul, "The Seljuq conquest(s) of Nishapür: a reappraisal", *Iranian Studies* 38/iv, 2005, s. 575-85.

38 'Azimi, *Ta'rih*, A. Sevim (ed.), Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1988, s. 6. Metindeki *hasada*, *hasara* olarak düzeltilmelidir.

39 Ibn al-Athir, *al-Kâmil*, IX, s. 534; kentin fethedilişi üzerine çağdaş, ama biraz şiirsel bir anlatım için ayrıca bkz. Fahreddin Gürgani, *Vis u Ramin*, Muhammed Revşan (ed.), Tahran, Sada-yı Mu'asır, 1377, s. 30-33.

40 Ibn al-Athir, *al-Kâmil*, IX, s. 545.

41 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, s. 475.

42 Aristakes Lastivertsi, *History*, s. 29-34 (Rusça çevirisi: *Povestvovanie Vardapeta Aristakesa Lastiverttsi*, çev. K. Yuzbashian, Moskova, Izd. Nauka, 1968; Fransızca çevirisi: *Récit des Malheurs de la Nation arménienne*, çev. M. Canard ve H. Berberian, Brüksel, Editions de Byzantion, 1973; İngilizce çevirisi: Robert Bedrosian, *History*, New York, Sources of the Armenian Tradition, 1985, ayrıca yayımlandığı web adresi www.rbedrosian.com. Burada verilen sayfa numaraları, Yuzbashian tarafından Erivan'da 1963'te basılan klasik Ermenice metne aittir ve yukarıdaki bütün çevirilerde referansları mevcuttur).

43 Gaznelilerin Hindistan'daki kentleri ve kaleleri kuşatmaları için bkz. Muhammad Nazim, *The Life and Times of Sultan Mahmud of Ghazna*, Cambridge, Cambridge University Press, 1931, s. 99-122.

44 Beyhaki, *Tarih*, s. 56.

45 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, s. 422.

46 Bosworth, *The Ghaznavids*, s. 115-19.

47 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, s. 294.

48 Beyhaki, *Tarih*, s. 955.

49 Hüseyni, *Ahbar*, s. 10.

50 Bkz. Beyhaki, *Tarih*, s. 903: *bâ mâ piyâde-yi bisyâr*.

51 *A.g.e.*, s. 906.

52 *A.g.e.*, s. 907.

53 *A.g.e.*, s. 908; çeviri Bosworth'tan (*The Ghaznavids*, s. 248).

54 *A.g.e.*, s. 909-10.

55 *A.g.e.*, s. 899.

56 *A.g.e.*, s. 901.

57 *A.g.e.*, s. 757.

58 *A.g.e.*, s. 728.

59 Reuven Amitai, "Whither the Ilkhanid army? Ghazan's first campaign into Syria (1299-1300)", di Cosmo, *Warfare in Inner Asian History*, s. 236.

60 Timothy May, *The Mongol Art of War: Chinggis Khan and the Mongol Military System*, Barnsley, Pen and Sword, 2007, s. 31-32, 40.

61 Bar Hebraeus, *Chronography*, I, s. 202.

62 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, s. 367.
63 Paul, "The state and the military", s. 40-42; karş. Sencer Divitçioğlu, *Oğuz'dan Selçuklu'ya: boy, konat ve devlet*, Ankara, İmge, 2005, çeşitli yerlerde.
64 Bu konu için bkz. Manz, *The Rise and Rule of Tamerlane*, s. 43-57.
65 Bosworth, *The Ghaznavids*, s. 245-46.
66 Beyhaki, *Tarih*, s. 712.
67 *A.g.e.*, s. 900-01.
68 *A.g.e.*, s. 949-50.
69 Bkz. May, *Mongol Art of War*, s. 27-28; ayrıca bkz. Amitai, "Whitherthe Ilkhanid army?", s. 236-37.
70 Paul, "The state and the military", s. 47, 51-52.
71 Sinor, "Inner Asian warriors", s. 135.
72 Beyhaki, *Tarih*, s. 712.
73 Sıbt İbnü'l-Cevzi, *Mir'âtü'z-zamân*, A. Sevim (ed.), Ankara, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, 1968, s. 5.
74 Gerdizi, *Zeyn*, s. 273.
75 Ahmed Kesrevi, *Şehriyaran-ı Gumnam*, Tahran, Emir Kebir, 1377, s. 159.
76 Robert W. Thomson, *Rewriting Caucasian History: The Medieval Armenian Adaptation of the Georgian Chronicle: The Original Georgian Texts and the Armenian Adaptation*, Oxford, Clarendon Press, 1996, s. 323.
77 Speros Vryonis, Jr, "Nomadization and islamization in Asia Minor", *Dumbarton Oaks Papers* 29, 1975, s. 49-50.
78 Claude Cahen, "Ibn Said sur l'Asie Mineure seldjuqide", *AÜDTC Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi* 6, 1968, s. 42, 48 (yeni baskısı aynı yazar, *Turcobyzantina et Oriens Chistianus*); İbn Sa'id, *Kitabü'l-Coğrafiyye*, İsma'il el-'Arabi (ed.), Beyrut, Menşuratü'l-Mekteb el-Ticari, 1970, s. 185, 195.
79 Mohammed en-Nesawi, *Histoire du Sultan Djelal ed-Din Mankobirti*, O.Houdas (ed.), Paris, Ernest Leroux, 1895, s. 225.
80 Yakut, *Mu'cemü'l-büldan*, Beyrut, Dar Sadir, 1993, V, s. 225, "Mugan" maddesi.
81 Faruk Sümer, "Yıva Oğuz boyuna dair", *Türkiyat Mecmuası* 9, 1951, s. 156-60; ayrıca bkz. aynı yazar, "Azerbaycan'ın Türkleşmesi Tarihine Umumi bir Bakış", *Belleten* 21, 1957, s. 421-52; Claude Cahen, "Les tribus turques de l'Asie occidentale pendant la période seldjukide", *WZKM* 51, 1948-52, s. 118.
82 A.K.S. Lambton, "Aspects of Saljuq-Ghuzz settlement in Persia", D.S. Richards (ed.), *Islamic Civilisation, 950-1150*, Oxford, Bruno Cassirer, 1973, s. 124.
83 X. de Planhol, "Azerbaijan: Geography", *EIr*, III, s. 206.
84 Cahen, "Les tribus turques", s. 182-83.
85 Gerdizi, *Zeyn*, s. 273.
86 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, s. 363.
87 *A.g.e.*, IX, s. 293.
88 *A.g.e.*, IX, s. 294.
89 *A.g.e.*, IX, s. 294.
90 *A.g.e.*, IX, s. 302.
91 Beyhaki, *Tarih*, s. 1120.
92 *A.g.e.*, s. 694.
93 *A.g.e.*, s. 693. Buradaki Harezmiyanlar, büyük olasılıkla Harezm'de yaşayan Türkmenlerdi.
94 Beyhaki, *Tarih*, s. 626.

95 *A.g.e.*, s. 904.
96 *A.g.e.*, s. 728.
97 *A.g.e.*, s. 898.
98 *A.g.e.*, s. 900.
99 *A.g.e.*, s. 902.
100 *A.g.e.*, s. 950.
101 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, s. 293.
102 Beyhaki, *Tarih*, s. 899-900.
103 Hüseyni, *Ahbar*, s. 5.
104 *A.g.e.*, s. 10.
105 Bosworth, *The Ghaznavids*, s. 245.
106 Bir göçebe hanesi ya da çekirdek ailesi genellikle küçüktü; ne kadar küçük olduğu tam net değilse bile, Khazanov'un 18. yüzyıl ile 20. yüzyıl başındaki Kazak, Moğol ve Kalmuk aileleri için verdiği ortalama sayı tipik olarak dört ile altı kişi arasındadır (Anatoly M. Khazanov, *Nomads and the Outside World*, Madison, WI, The University of Wisconsin Press, 1994, s. 30; karş. *a.g.e.*, s. 126-30). 1241 tarihli Moğol nüfus sayımı temel alındığında bu sayıların aşırı olmadığı görülür. Buna göre Moğol birliklerinin mevcudu 97.575, nüfus da 723.910'du ya da bir başka deyişle nüfusun yaklaşık yedide biri askerdi (May, *The Mongol Art of War*, s. 28).
107 Richard W. Bulliet, *The Patricians of Nishapur: A Study in Medieval Islamic Social History*, Cambridge, MA, Harvard University Press, 1972, s. 9-10.
108 Bosworth, *The Ghaznavids*, s. 161-62.
109 Bu dönemde Horasan'da yaşanan kıtlık için bkz. *a.g.e.*, s. 250-52.
110 Beyhaki, *Tarih*, s. 949-50.
111 Khazanov, *Nomads*, s. 29.
112 İbn Fadlan, *Risala*, Sami Dahhan (ed.), Beyrut, Dar Sadir, 1993, s. 106. İbn Fadlan ayrıca bir Oğuz öldüğü zaman sürülerinin kesildiğini, kesilenlerin sayısının bir ile yüz, hatta iki yüz arasında değiştiğini belirtiyordu (s. 99-100), ancak anlaşılan sürünün yalnızca bir bölümü kesiliyordu (*katale minhum*), ama bunun ne kadar olduğu hakkında bir bilgi yoktur.
113 Khazanov, *Nomads*, s. 30.
114 Bar Hebraeus, *Chronography*, Ernest A. Wallis Budge (çev.), Londra, Oxford University Press, 1932, I, s. 292.
115 Beyhaki, *Tarih*, s. 696.
116 *A.g.e.*, s. 626.
117 *A.g.e.*, s. 627, 657.
118 Bosworth, *The Ghaznavids*, s. 249-52.
119 Bağdat'ın güneyinde, el-Hilla yakınlarındaki en-Nil için bkz. G. Le Strange, *Lands of the Eastern Caliphate: Mesopotamia, Persia and Central Asia from the Moslem Conquest to the Time of Timur*, Cambridge, Cambridge University Press, 1930, s. 72-73.
120 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, s. 466.
121 *A.g.e.*, IX, s. 333.
122 Bu konudaki klasik çalışmalar için bkz. Bulliet, *The Patricians of Nishapur* ve IV. Bölüm.
123 Hugh Kennedy, "Medieval Merv: an historical overview", Georgina Herrmann, *Monuments of Merv: Traditional Buildings of the Karakum*, Londra, Society of Antiquaries, 1999, s. 27.
124 Beyhaki, *Tarih*, s. 662, 664, 665, 667.

125 *A.g.e.*, s. 665.
126 *A.g.e.*, s. 774, 758.
127 *A.g.e.*, s. 994, 947.
128 *A.g.e.*, s. 666,
129 *A.g.e.*, s. 664, 693; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, s. 364.
130 Beyhaki, *Tarih*, s. 753.
131 *A.g.e.*, s. 883, 900.
132 *A.g.e.*, s. 758.
133 *A.g.e.*, s. 715.
134 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, s. 366.
135 *A.g.e.*, IX, s. 366.
136 Hüseyni, *Ahbar*, s. 8-9 [Necati Lügal çevirisi, s. 6].
137 Mirhond, *Ravzatü's-Safa*, IV, s. 248-51.
138 *A.g.e.*, IV, s. 248.
139 *A.g.e.*, IV, 250.
140 Aynı yerde.
141 Hüseyni, *Ahbar*, s. 11; karş. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, s. 368.
142 Paul, "The Seljuq conquest(s) of Nîshapur", s. 575; Bulliet, *The Patricians of Nishapur*, s. 18, dipnot 25.
143 Beyhaki, *Tarih*, s. 881-85; daha fazla referans içeren çevirisi için bkz. Bosworth, *The Ghaznavids*, s. 252-58.
144 Paul, "The Seljuq conquest(s) of Nîshapur", s. 583; karş. Bosworth, *The Ghaznavids*, s. 159.
145 Gerdizi, *Zeyn*, s. 293.
146 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, s. 369. Bu konu için bkz. "The Seljuq conquest(s) of Nîshapur", s. 580-81.
147 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, s. 354; Paul, "The Seljuq conquest(s) of Nîshapur", s. 578-79, 581.
148 Beyhaki, *Tarih*, s. 976, ilk kez Paul tarafından alıntılanmıştır, bkz. "The Seljuq conquest(s) of Nîshapur", s. 575, dipnot 1.
149 Bkz. V. Bölüm, s. 180
150 Paul, "The Seljuq conquest(s) of Nîshapur", s. 584-85.
151 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, s. 368.
152 Gerdizi, *Zeyn*, s. 294.
153 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, s. 368 [Türkçe çeviride: "Cüzcan valisini yakalayıp astı."].
154 Beyhaki, *Tarih*, s. 727.
155 *A.g.e.*, s. 873.
156 Beatrice Forbes Manz, *The Rise and Rule of Tamerlane*, Cambridge, Cambridge University Press, 1989, s. 38.
157 Bosworth, *The Ghaznavids*, s. 109.
158 *A.g.e.*, s. 111-12.
159 Gazneliler tarafından Horasan'da kullanılan Kürt askerleriyle ilgili bir örnek için bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, s. 277.
160 Sıbt İbnü'l-Cevzi, *Mir'âtü'z-zamân*, s. 148; karş. David Ayalon, *Eunuchs, Caliphs and Sultans: A Study of Power Relationships*, Kudüs, The Magnes Press, 1999, s. 144-45.
161 Ayalon, *Eunuchs, Caliphs and Sultans*, s. 144-65. Aşağı yukarı aynı malzeme için bkz. aynı yazar "The Mamluks of the Seljuks: Islam's military might at the crossroads", *JRAS* 3. dizi 6/iii, 1996, s. 305-33.

162 Bosworth, *The Ghaznavids*, s. 105.
163 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, s. 466.
164 Sıbt İbnü'l-Cevzi, *Mir'âtü'z-zamân*, s. 3.
165 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, s. 475.
166 *A.g.e.*, IX, s. 475.
167 Sıbt İbnü'l-Cevzi, *Mir'âtü'z-zamân*, s. 3. Burada Türkmenlere *el-etrak* [Türkler] denmiştir, ama burada Bağdatlı gulamların değil, Tuğrul'un ordusunun kastedildiği açıktır, çünkü *el-leziyne ahazu Bagdad*, yani "Bağdat'ı ele geçirenler" olarak tanımlanmışlardır.
168 *A.g.e.*, s. 6.
169 *A.g.e.*, s. 7.
170 *A.g.e.*, s. 7.
171 *A.g.e.*, s. 10.
172 *A.g.e.*, s. 74.

IV SELÇUKLULAR VE İSLAM
(Sayfa 117-149)

1 George Makdisi, *Ibn 'Aqil et la Resurgence de l'Islam traditionaliste au XIe siècle*, Şam, Institut Français de Damas, 1963, s. 303-08.
2 Muqaddasi, *Kitab Ahsan al-Taqasim fi Ma'rifatal-Aqalim*, M.J. de Goeje (ed.), Leiden, Brill, 1906, s. 126.
3 En önemli çalışmalar: William Montgomery Watt, *Muslim Intellectual: A Study of al-Ghazali*, Edinburgh, Edinburgh University Press, 1963; Richard Frank, *Al-Ghazali and the Ash'arite School*, Durham, NC, Duke University Press, 1994.
4 Tilman Nagel, *Die Festung des Glaubens: Triumph und Scheitern des islamischen Rationalismus im 11. Jahrhundert*, Münih, C.H. Beck, 1998.
5 George Makdisi, "The Sunni revival", D.S. Richards (ed.), *Islamic Civilisation 950-1150*, Oxford, B. Cassirer, 1973, s. 155-68.
6 George Makdisi, "The marriage of Tughril Beg", *IJMES* 1/iii, 1970, s. 259-75; aynı yazar, "Les rapports entre Calife et Sultane à l'epoque Saljuqide", *IJMES* 6/ii, 1975, s. 28-36.
7 Eric J. Hanne, *Putting the Caliph in his Place: Power, Authority and the Late Abbasid Caliphate*, Madison, WI, Farleigh Dickinson University Press, 2007.
8 Richard Bulliet, *The Patricians of Nishapur: A Study in Medieval Islamic Social History*, Cambridge, MA, Harvard University Press, 1972; a. yaz., "The political-religious history of Nishapur in the eleventh century", Richards, *Islamic Civilisation*, s. 71-91.
9 Erika Glassen, *Der Mittlere Weg: Studien zur Religionspolitik und Religiosität der späteren Abbasiden-Zeit*, Wiesbaden, Franz Steiner, 1981.
10 Daphna Ephrat, *A Learned Society in a Period of Transition: The Sunni 'ulama' of Eleventh-century Baghdad*, Albany, NY, SUNY, 2000.
11 Omid Safi, *The Politics of Knowledge in Premodern Islam: Negotiating Ideology and Religious Enquiry*, Chapel Hill, NC, University of North Carolina Press, 2006, s. 90-104, özellikle s. 96-97.

12 *A.g.e.*, s. 97-100.
13 W. Madelung, "The spread of Maturidism and the Turks", *Actas do IV Congresso de Estudos arabes e islamicos, Coimbra-Lisboa, 1968,* Leiden, Brill, 1971, s. 124-29 (yeni baskısı, Wilferd Madelung, *Religious Schools and Sects in Medieval Islam,* Londra, Variorum, 1985).
14 Roy Mottahedeh, *Loyalty and Leadership in an Early Islamic Society,* Londra, I.B. Tauris, 2001, s. 158-67.
15 Daniella Talmon-Heller, "Fidelity, cohesion, and conformity within madhhabs in Zangid and Ayyubid Syria", Peri Bearman, Rudolph Peters ve Frank E. Vogel (ed.), *The Islamic School of Law: Evolution, Devolution, and Progress,* Cambridge, MA, Harvard University Press, 2005, s. 94-95.
16 Bulliet, *Patricians,* s. 76-81.
17 Bağdat'ta Mutezile mezhebinin vaazlarının yarattığı karışıklıklar için bkz. İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam fi't-Tarih,* Haydarabad, Da'iretü'l-Ma'arif el-Osmaniye, 1357, VIII, s. 235-36.
18 Wilferd Madelung, *Religious Trends in Early Islamic Iran,* Albany, NY, Bibliotheca Persica, 1988, s. 18, 26-31, 38. Belh'teki Mutezilelik için bkz. Serge de Beaurecueil, *Khwadja 'Abdallah Ansari (396-481H./1006-1089),* Beyrut, Imprimerie catholique, 1965, s. 107.
19 Claude Cahen, "Mouvements populaires et autonomisme urbain dans l'Asie musulmane du moyen âge – II", *Arabica* 6/I, 1959, s. 28.
20 Bkz. a.g.m., çeşitli yerlerde.
21 Wael B. Hallaq, *The Origins and Evolution of Islamic Law,* Cambridge, Cambridge University Press, 2005, s. 178-93; Nurit Tsfarir, *The History of an Islamic School of Law: The Early Spread ofHanafism,* Cambridge, MA, Harvard University Press, 2004, s. 44-7, 89-91, 116-20.
22 Daphna Ephrat, "Madhhab and madrasa in eleventh century Baghdad", Bearman, Peters ve Vogel, *The Islamic School of Law,* s. 78.
23 Bulliet, *Patricians,* s. 38-39.
24 Makdisi, *Ibn 'Aqil,* s. 412-15; karş. Ephrat, "Madhhab and madrasa", s. 86.
25 Seyfullah Kara, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaları,* İstanbul, İz Yayıncılık, 2007, s. 306-11.
26 Ephrat, "Madhhab and madrasa", s. 84.
27 Hallaq, *Origins and Evolution,* s. 151.
28 İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam,* VIII, s. 306; Ibn Rajab, *Kitab al-Dhayl 'ala Tabaqat al-Hanabila,* Henri Laoust ve Sami Dahhan (ed.), Şam, el-Ma'had el-Faransi li-'l-Dirasat el-'Arabîya, 1370/1951, s. 27.
29 Ibn Rajab, *Dhayl 'ala Tabaqat,* s. 69; Beaurecueil, *Khwadja 'Abdullah Ansari,* s. 103-04.
30 Ibn Rajab, *Dhayl 'ala Tabaqat,* s. 70-1.
31 Beaurecueil, *Khwadja 'Abdullah Ansari,* s. 108.
32 Dolayısıyla 469'da Bağdat'ta Eşariler ve Hanbeliler arasında çıkan karışıklık sonucu bazı Hanbeliler sürgüne yollanmış (örn. Ebü'l-Kasım b. Ebu Ya'la, bkz. Ibn Rajab, *Dhayl 'ala Tabaqat,* s. 17), bazıları da hapse atılmıştı (örn. Eş-Şerif Ebu Cafer, *a.g.e.*, s. 28).
33 İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam,* VIII, s. 249.
34 Selçukluların yönetimi altındaki Mutezililerle ilgili olarak bkz. Margaretha T. Heemskerk, *Suffering in the Mu'tazilite Theology: 'Abd al-Jabbar's Teaching on Pain and Divine Justice,* Leiden, Brill, 2000, s. 62-65.

35 *A.g.e.*, s. 65; Bulliet, *Patricians*, s. 206.
36 Madelung, *Religious Trends*, s. 30.
37 Hanbelilerin Bağdat'taki çağrısı için bkz. Simha Sabari, *Mouvements populaires à Bagdad à l'époque 'abbasside, IXe-XIe siècles*, Paris, J. Maisonneuve, 1981, s. 101-20.
38 İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam*, VIII, s. 313.
39 George Makdisi, "Autograph diary of an eleventh century historian of Baghdad – II", *BSOAS* 18/ii, 1956, s. 254.
40 Madelung, "The spread of Maturidism", s. 119-24.
41 *A.g.e.*, s. 124-25.
42 *A.g.e.*, s. 126.
43 *A.g.e.*, s. 127-29.
44 Ravandi, *Rahat al-Sudurfi Ayat al-Surur*, Muhammad Iqbal (ed.), Londra, E.J.W. Gibb Memorial, 1921, s. 16-19, 84.
45 Madelung, "The spread of Maturidism", s. 131-38, 146-52.
46 Safi, *Politics of Knowledge*, s. 27, 35-42.
47 Madelung, "The spread of Maturidism", s. 122-23.
48 *A.g.e.*, s. 126-28, 141-45.
49 *A.g.e.*, s. 127, dipnot 42.
50 *Nasir-i Khusraw's Book of Travels*, Wheeler M. Thackston (ed. ve çev.), Costa Mesa, Mazda, 2001, s. 3; Bulliet, *Patricians*, s. 74, 252.
51 İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam*, VIII, s. 245.
52 George Makdisi, "Muslim institutions of learning in eleventh century Baghdad", *BSOAS* 24/I, 1961, s. 19-20.
53 Bağdat'taki medreselerin nereye bağlı olduğu ve kim tarafından kurulduğunu gösteren liste için bkz. a.g.m., s. 28-29.
54 Madelung, "The spread of Maturidism", s. 122, dipnot 10.
55 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s. 72.
56 Nizamü'l-Mülk, *Siyasetname*, J. Shi'ar (ed.), Tahran, İntişarat-ı 'Ilmi ve Ferhengi, 1377, s. 115; çev. Hubert Darke, *The Book of Government or Rules for Kings*, Londra, Routledge and Kegan Paul, 1960, s. 96.
57 Neguin Yavari, "Mirrors for princes or a hall of mirrors? Nizam al-Mulk's *Siyar al-Muluk* reconsidered", *al-Masaq* 20/I, 2008, s. 47-69, özellikle s. 69.
58 Makdisi, "Muslim institutions of learning", s. 37.
59 Bulliet, *Patricians*, s. 153, 210, 236.
60 Cüveyni, *Gıyasü'l-Ümem*, Mustafa Hilmi ve Fu'ad 'Abd el-Mun'im Ahmed (ed.), İskenderiye, Dar el-Da'va, 1979, s. 246-55; Wael B. Hallaq, "Caliphs, jurists, and the Saljuqs in the political thought of al-Juwayni", *Muslim World* 74/I, 1984, s. 26-41. Nagel'in tezine göre Cüveyni bu sorunun çözülebilmesi için Nizamü'l-Mülk'ün Halife olması gerektiğine inanıyordu (*Die Festung des Glaubens*, s. 272-85), ama bu âlimler tarafından genel kabul görmemişti. Bkz. Madelung'un eleştirisi *BSOAS* 53/I, 1990, s. 130-31.
61 Cüveyni, *Gıyasü'l-Ümem*, s. 252-53.
62 İbn Ebü'l-Vefa, *el-Cevâhirü'l-Mudiyye fî tabakâtü'l-Hânefiyye*, 'Abd el-Fattah Muhammed el-Hulv (ed.), Kahire, Hacer, 1993, II, s. 577-78.
63 Hakkında bilgi için bkz. Bulliet, *Patricians*, s. 236-37, 252-53.
64 İbn Ebü'l-Vefa, *el-Cevâhir*, II, s. 554-59.
65 *A.g.e.*, II, s. 305.
66 Tsfarir, *The History of an Islamic School of Law*, çeşitli yerlerde, ama özellikle s. 20-27.

67 Makdisi, *Ibn 'Aqil,* s. 173.
68 *A.g.e.,* s. 223-25.
69 Liste için bkz. Ephrat, *A Learned Society,* s. 28-29.
70 Makdisi, *Ibn 'Aqil,* s. 388, 410-11; İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam,* IX, s. 212-13.
71 Bulliet, Patricians, s. 122.
72 *A.g.e.,* s. 123
73 Ravendi her ne kadar Hanefiler ile Şafiiler arasındaki taassubu açıktan açığa eleştirse de (*Rahatü's-Südur,* s. 84), kendisinin Şafii ve Eşari karşıtı eğilimleri olduğundan kuşku duyulamaz. Bkz. Madelung, "The spread of Maturidism", s. 140, dipnot 74.
74 Ebu Bekir Beyhaki'nin mektupları (Sübki, *Tabakatü'ş-Şafi'iye el-Kübra,* ed. Mahmud Muhammed Tanahî ve 'Abd el-Fattah Muhammed Hulv, Kahire, 'Isa el-Babi el-Halebî, 1964, III, s. 395-98) ve el-Kuşeyri (*a.g.e.,* III, s. 399-423).
75 Sübki, *Tabakat,* III, s. 390; Glassen, *Der Mittlere Weg,* s. 46; Madelung, "The spread of Maturidism", s. 130, dipnot 53.
76 Sübki, *Tabakat,* III, s. 391.
77 Beyhaki, *Tarih,* Halil Hatib Rehber (ed.), Tahran, İntişarat-i Mihtab, 1376, 1376, s. 883; Bulliet, *Patricians,* s. 119-20.
78 *Nasir-i Khusraw's Book of Travels,* s. 3.
79 Bulliet, "Nishapur in the eleventh century", s. 78-82.
80 Ibn al-Athir, *al-Kâmil,* X, s. 33 [İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,*X, s. 46: "Amidü'l-Mülk [el-Kündüri] Şafiilere son derece düşmandı. İmam-ı Şafii'ye çok dil uzatırdı."].
81 İbn Hallikân, *Vefeyatü'l-A'yan ve Enbau Ebnai'z-Zeman,* Yusuf 'Ali Tevil ve Meryem Kasım Tevil (ed.), Beyrut, Darü'l-Kütüb el-İlmiye, 1419/1998, IV, s. 374-75.
82 A.y.
83 Isfahanî/Bundarî, *Zubdat al-Nusra,* M. Th. Houtsma (ed.), *Recueil de Textes Relatifs à l'Histoire des Seldjoucides,* II, Leiden, Brill, 1889, s. 23.
84 *A.g.e..,* s. 30; Kündüri ve taassubu hakkındaki kanıtların zayıflığı için bkz. Glassen, *Der Mittlere Weg,* s. 46-49.
85 Bulliet, *Patricians,* s. 160; Sübki, *Tabakat,* V, s. 157.
86 Sübki, *Tabakat,* III, s. 391. Sübki'nin bu olaylardan etkilendiğini belirttiği ve adını verdiği tek kent Merv'dir, ama bu konuda da gene kanıt eksikliği vardır (*a.g.e.,* III, s. 393), ancak kısa bir süre sonra Şafii-Hanefi çatışmasının bu kentte sorun yarattığı anlaşılmaktadır, bkz. Madelung, "The spread of Maturidism", s. 138, dipnot 72.
87 Bulliet, *Patricians,* s. 135-37.
88 *A.g.e.,* s. 161; İbn Furak'ın akli kelamı benimsemesine verilen öfkeli tepkiler için bkz. George Makdisi, "Autograph diary of an eleventh century historian of Baghdad", *BSOAS* 18/ii, 1956, s. 249; *BOAS* 19/ii, 1957, s. 302.
89 Bulliet, *Patricians,* s. 193-94.
90 *A.g.e.,* s. 71, 210; Bulliet, "Nishapur in the eleventh century", s. 81-83.
91 Bulliet, "Nishapur", s. 84.
92 Richard W. Bulliet, *Islam: The View from the Edge,* New York, Columbia University Press, 1994, s. 123-26.
93 Heinz Halm, "Der Wesir Al-Kunduri und die *fitna* von Nishapur", *Die Welt des Orients* 6, 1970-71, s. 205-33.
94 Sübki, *Tabaqat,* III, s. 389-90.
95 *A.g.e.,* III, s. 393. Tuğrul mihnetin başlamasından 10 yıl sonra ölmüştü.
96 İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam,* VIII, s. 157. Sultanın Eşari karşıtlığına dikkat çekmemeyi siyasal nedenlerden ötürü yeğleyen İbn Asakir, Tuğrul'un rolünü görmezden gelmiştir bkz. Madelung, "The spread of Maturidism", s. 129, dipnot 49.

97 Sübki, *Tabaqat*, III, s. 296, 403.
98 Makdisi, *Ibn 'Aqil*, s. 106-08.
99 Sübki, *Tabakat*, V, s. 170, 176; karş. Nagel, *Die Festung des Glaubens*, s. 79-82, 85.
100 Sübki, *Tabakat*, V, s. 157.
101 *A.g.e.*, III, s. 273.
102 Bulliet, *Patricians*, s. 210.
103 Makdisi'ye göre mihnetin asıl nedeni Eşari mezhebinin, Şafiilik değil, Hanefilik üzerindeki etkisiydi – aslında Şafiilerin görevlerini Hanefilere kaptırdığı göz önüne alındığında, bu görüşün pek de geçerli olduğu söylenemez, bkz. George Makdisi, "Ash'ari and the Ash'arites in Islamic religious history -1", *Studia Islamica* 17, 1962, s. 47.
104 'Abd al-Ghafir al-Farisi, *Kitab al-Siyäq*, f. 68a-b, tıpkı basım, Richard N. Frye, *The Histories of Nishapur*, The Hague, Mouton, 1965; Bulliet'ın çevirisi, *Patricians*, s. 210.
105 C.E. Bosworth, "The rise of the Karamiyya in Khurasan", *Muslim World* 50/I, 1960, s. 8-11.
106 Ibn al-Athir, *al-Kâmil*, IX, s. 372.
107 Mahmud'un sapkınlık karşıtı faaliyetleri için bkz. C. E. Bosworth, *The Ghaznavids: Their Empire in Afghanistan and Eastern Iran 994-1040*, Edinburgh, Edinburgh University Press, 1963, s. 52-54; karş. Nagel, *Die Festung des Glaubens*, s. 85.
108 Makdisi, *Ibn 'Aqil*, s. 433-34, 438-39.
109 *A.g.e.*, s. 300.
110 Beaurecueil, *Khwadja 'Abdullah Ansari*, s. 100-04, 107-08, 112.
111 Sübki, *Tabakat*, III, s. 375.
112 *A.g.e.*, III, s. 400; ayrıca bkz. *a.g.e.*, s. 373, metinde aynen *el-Malikiyye ve'ş-Şafi'iyye ve'l-Hanefiyye ve fudala el-Hanabila 'Eş'ariyyun* sözleri geçmektedir.
113 Karş. Daniella Talmon-Heller, "The shaykh and the community: popular Hanbalite Islam in 12th-13th century Jabal Nablus and Jabal Qasyun", *Studia Islamica* 79, 1994, s. 108.
114 İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam*, VIII, s. 163.
115 Makdisi, *Ibn 'Aqil*, s. 348; karş. Bulliet, *Patricians*, s. 38, kendisi bunun kuşkulu olduğunu belirtir.
116 Daha da ötesi, Hanefilik ve Hanbelilik birbirinde oldukça farklı olmakla birlikte, en azından bazı Nişaburlu dindar Hanefiler, Hanbeliliğin genel akli kelamı uzlaşmasız biçimde reddetmesiyle hemfikirdiler. Bkz. Madelung, "The spread of Maturidism", s. 114-15.
117 Beaurecueil, *Khwadja 'Abdullah Ansari*, s. 46-48, 103-06.
118 Ibn Rajab, *Dhayl 'ala Tabaqat*, s. 67.
119 Ephrat, *A Learned Society*, s. 47; Madelung, *Religious Trends*, s. 22-23.
120 İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam*, VIII, s. 307; Ibn Rajab, *Dhayl 'ala Tabaqat*, s. 27.
121 Sübki, *Tabakat*, IV, s. 271-72.
122 Bkz. yuk. s. 122-123.
123 Beaurecueil, *Khwadja 'Abdullah Ansari*, s. 97; Baherzi ve Kündüri için bkz. Harold Bowen, "Notes on some early Seljuqid viziers", *BSOAS* 20/i, 1957, s. 110; Z. Safa, "Bakarzi Korasani", *EIr*, III, s. 534.
124 Ibn Rajab, *Dhayl 'ala Tabaqat*, s. 67 (Dizeler İngilizceden Türkçeye çevrilmiştir –ed.).
125 Beaurecueil, *Khwadja 'Abdullah Ansari*, s. 97.
126 İbnü'l-Müslime için bkz. Makdisi, *Ibn 'Aqil*, s. 91-101; Cahen, "Ibn al-Muslima", *EI*[2], III, s. 891; Ebu Ya'la ve kadılığa atanırken öne sürdüğü şartlar için bkz. Makdisi, *Ibn 'Aqil*, s. 235.

127 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* IX, s. 440.

128 Victoria Klemm, *Memoirs of a Mission: The Ismaili Scholar, Statesman and Poet al-Mu'ayyad fi 'l-Din al-Shirazi,* Londra, I.B. Tauris, 2003, s. 51-52.

129 *Siretü'l-Mu'eyyed fi'd-Din Da'i ed-Du'at: tercemat hayatihi bi-kelamihi,* Muhammed Kamil Huseyn (ed.), Kahire, Dar el-Katib el-Mısri, 1949, s. 64.

130 *A.g.e.,* s. 155; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* IX, s. 463; Isfahani/Bundari, *Zubda,* s. 9-10, 16; Idris 'Imad al-Din, *The Fatimids and their Successors in Yaman: The History of an Islamic Community. Arabic Edition and English Summary of Idris 'Imad al-Din's* 'Uyun al-Akhbar, Ayınan Fu'ad Sayyid, Paul E. Walker ve Maurice A. Pomerantz (ed.), Londra, I.B. Tauris, 2003, s. 45 (Arapça metin).

131 Besasiri ve İbnü'l-Müslime için bkz. İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam,* VIII, s. 160-01, 163; İbnü'l-Cevzi, *Mir'atü'z-Zaman,* A. Sevim (ed.), Ankara, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, 1968, s. 39-41; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* IX, s. 461.

132 Bkz. İbnü'l-Cevzi, *Mir'at,* s. 40.

133 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* IX, s. 457; İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam,* VIII, s. 171.

134 İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam,* VIII, s. 157.

135 A.g.e, VIII, s. 305; Ibn Rajab, *Dhayl 'ala Tabaqat,* s. 25.

136 Makdisi, *Ibn 'Aqil,* s. 347-48.

137 *A.g.e.,* s. 342-48.

138 Makdisi, "Autograph diary – II", s. 249-50, 254; sultanla ilgili diğer onaylayıcı sözler için ayrıca bkz. Makdisi, "Autograph diary – V", s. 442.

139 H. Laoust, "Le Hanbalisme sous le Califat de Baghdad (241/855-656/1258)", *REI* 27, 1959, s. 105-07.

140 Glassner, *Der Mittlere Weg,* s. 2.

141 'Abdü'l-Celil el-Huseyn b. Ebi'l-Fadl el-Kazvini, *Kitabü'n-Nakz ma'ruf bi-ba'du Mesâlibi'n-Nevâsıb fi Nakzi ba'di Fedâ'ihi'r-Revâfiz,* Celaleddin Huseyni Urmevi (ed.), Tahran, Cephane-i Sipir, 1371AH/1331AHS, s. 77-78. Genel olarak metinle ilgili olarak bkz. Jean Calmard, «Le Chiisme imamite en Iran à l'époque seldjoukide d'après le *Kitab al-Naqd*», *Le monde iranien et l'islam: sociétés et cultures* 1, 1971, s. 43-66.

142 Kazvini, *Kitabü'n-Nakz,* s. 81.

143 *A.g.e.,* s. 46-47, 50-51.

144 Daha fazla örnek için bkz. Antonio Jurado Aceituno, "The Seljuk *jihad* against Fatimid Shi'ism: an observation on the Sunni Revival", *Essays in Ottoman Civilization* (*Archiv Orientalni,* suppl. 8, 1998, s. 173-78).

145 Sıbt İbnü'l-Cevzi, *Mir'at,* s. 178.

146 Melikşah için bkz. A.K.S. Lambton, *Continuity and Change in Medieval Persia: Aspects of Administrative, Economic and Social History, Eleventh to Fourteenth Century,* Londra, I.B. Tauris, 1988, s. 237. Berkyaruk hakkındaki "belirsiz" kanıtın değerlendirilmesi için bkz. Carole Hillenbrand, "The power struggle between the Saljuqs and the Isma'ilis of Alamut, 487-518/1094-1124: the Saljuq perspective", Farhad Daftary (ed.), *Medieval Isma'ili History and Thought,* Cambridge, Cambridge University Press, 1996, s. 207-08.

147 Kazvini, *Kitabü'n-Nakz,* s. 52.

148 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* IX, s. 464.

149 *A.g.e.,* IX, s. 464; ayrıca bkz. George Makdisi, "The topography of eleventh-century Baghdad: materials and notes – I", *Arabica* 6/ii, 1959, s. 186-87. Kerh'deki geniş çaplı yıkımın nedeni 449/1057'deki yangındı. Bkz. a.g.m., "The topography of eleventh century Baghdad –II", *Arabica* 6/iii, 1959, s. 283-85.

150 Mirhond, *Ravzatü's-Safa,* Tahran, Hayyam-Piruz, 1338, IV, s. 262.
151 İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam,* VIII, s. 171.
152 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* IX, s. 466.
153 'Azîmî, *Ta'rih,* A. Sevim (ed.), Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1988, s. 10.
154 Hüseyni, *Ahbarü'd-Devleti's-Selçukıyye,* Muhammed İkbal (ed.), Beyrut, Darü'l-Afak el-Cedide, 1984, s. 22; Bar Hebraeus, *Chronography,* Ernest A. Wallis Budge (çev.), Londra, Oxford University Press, 1932, I, s. 201; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* X, s. 43.
155 Erken Abbasi dönemindeki renk sembolizmi için bkz. Khalil 'Athamina, "The Black Banners and the socio-political significance of flags and slogans in medieval Islam", *Arabica* 36/iii, 1989, s. 307-26. Selçuklu döneminde beyazın Fatimiler, siyahın da Abbasiler ile ilişkilendirilmesi üzerine bkz. Bar Hebraeus, *Chronography,* I, s. 214; ayrıca bkz. Hüseyni, *Ahbar,* s. 20, Besasiri Bağdat'ı aldıktan sonra, Fatımiler "siyah giysilerini çıkartmış ve beyazlara bürünmüşlerdi."
156 'Azimi, *Ta'rih,* s. 4 (H. 435 yılı). Metinde bir bozukluk da olabilir, ama Sevim'in yorumu da benimkiyle uyuşmaktadır, bkz. *a.g.e.*, Türkçe çeviri, s. 6.
157 Isfahani/Bundari, *Zubda,* s. 20.
158 *Siretü'l-Mu'eyyed fi'd-Din,* s. 174-75; Klemın, *Memoirs of a Mission,* s. 83-84; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* IX, s. 485.
159 *Siretü'l-Mu'eyyed fi'd-Din,* s. 96, 154; Klemın, *Memoirs of a Mission,* s. 79, 83.
160 Hüseyni, *Ahbar,* s. 22-23 [Necati Lügal çevirisi, s. 16]. Karş. Bar Hebraeus, *Chronology,* I, s. 201; Isfahanî/Bundarî, *Zubda,* s. 27; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* X, s. 42-43; İbn Hallikân, *Vefeyatü'l-A'yan,* IV, s. 315.
161 Ravendi, *Rahatü's-Sudur,* s. 98-99; Safi, *Politics of Knowledge,* s. 132-36.
162 Deborah Tor, "The Islamization of Central Asia in the Samanid era and the reshaping of the Muslim world", *BSOAS* 72/ii, 2009, s. 288-89. Ayrıca bkz. W. Madelung, "The spread of Maturidism", s. 117, dipnot 30 ve s. 199, dipnot 32.
163 Safi'ye ek olarak, Dabashi de tasavvuf ile siyaset arasındaki ilişkileri irdelemiştir. Nizamü'l-Mülk'ün tasavvufa ilgi duyduğunu doğrulayan başka kaynaklar da vardır, ama Dabashi, Tuğrul'un ya da Alp Arslan'ın bu doğrultuda bir ilgisi olduğundan söz etmez. Hamid Dabashi, "Historical conditions of Persian Sufism during the Seljuk period", Leonard Lewisohn (ed.), *The Heritage of Sufism: Classical Persian Sufism from its Origins to Rumi (700-1300),* Oxford, Oneworld, 1999, s. 153-69. Safi'ye göre (*Politics of Knowledge,* s. 97) "hankâh [zaviye], Selçuklu devletinde bazı mutasavvıfları koruyan en temel kurumdu", ama Dabashi, Selçuklu sultanlarının hankâh kurduklarını ya da vakfettiklerini gösteren somut örnekler vermemektedir. Ayrıca bkz. *a.g.e.*, s. 141-44.
164 Yukarıda verilen referanslara ek olarak bkz. Margaret Malamud, "Sufi organizations and structures of authority in medieval Nishapur", *IJMES* 26/iii, 1994, s. 436.
165 Bar Hebraeus, *Chronography,* I, s. 195.
166 *Hudud al-'Alam, 'The Regions of the World': a Persian Geography 372AH-982*AD, V. Minorsky (çev.), Cambridge, E.J.W. Gibb Memorial, 1970, s. 100; Türkler arasındaki Şamanizm için bkz. Jean-Paul Roux, *La Religion des Turcs et des Mongols,* Paris, Payot, 1984, s. 61-98.
167 Jean-Paul Roux, *Les Traditions des Nomades de la Turquie méridionale: contribution à l'étude des représentations religieuses dans les sociétés turques d'après les enquêtes effectuées chez les Yörük et les Tahtaci,* Paris, Maisonneuve et Larosse, 1970, s. 360.
168 Bkz. *a.g.e.*, 117-19, 180 vd.
169 *A.g.e.*, s. 281-86.
170 *A.g.e.*, s. 255-57.
171 *A.g.e.*, s. 226-28.

172 *A.g.e.*, s. 87-89, 110-11.
173 Robert Dankoff, "Kasgari on the beliefs and superstitions of the Turks", *JAOS* 95/I, 1975, s. 76-77.
174 Kitap, Abbasi Halifesi Muktedi'ye takdim edilmişti ve Arapça konuşanlara Türkçe'yi tanıtmak amacını taşıdığı anlaşılmaktaydı, bkz Mahmud Kasgari [Kashgharî], *Compendium of the Turkic Dialects,* Robert Dankoff (çev. ve ed.), Cambridge, MA, Harvard University Press, 1982, I, s. 70-71.
175 Julian Baldick, *Animal and Shaman: Ancient Religions of Central Asia,* New York, New York University Press, 2000, s. 49, alıntı Ibn Sina, *Le Livre des directives et remarques,* çev. Anne-Marie Goichin, Paris, J. Vrin, 1951, s. 517.
176 İslam kaynaklarında Şamanizme başka göndermeler için bkz. J.A. Boyle, "Turkish and Mongol shamanism in the Middle Ages", *Folklore* 83/iii, 1972, s. 177-93; Roux, *La Religion,* s. 68-71.
177 Devin DeWeese, *Islamization and Native Religion in the Golden Horde: Baba Tükles and Conversion to Islam in Historical and Epic Tradition*, University Park, PA, Pennsylvania State University Press, 1994, s. 32-35.
178 Abdülkadir İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm,* Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1954, s. 206, dipnot 235, alıntı *Mihmanname-i Buhara.*
179 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* IX, s. 396.
180 Sıbt İbnü'l-Cevzi, *Mir'at,* s. 131.
181 Yu. Bregel, «Mangishlak», *EI*[2], VI, s. 415.
182 Beyhaki, *Tarih,* s. 958.
183 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* X, s. 40 [Türkçe çeviride "eskilerin bu ilimlerini" değil, "astronomi" denmiştir –ed.n.].
184 Roux, *La Religion,* s. 92-93, 123-24.
185 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* IX, s. 295.
186 Sıbt İbnü'l-Cevzi, *Mir'at,* s. 22.
187 El-Fariki, *Ta'rihü'l-Fariki: ed-Devletü'l-Mervaniye,* Bedevi 'Abd el-Latîf 'Avad (ed.), Beyrut, Deyrü'l-Kitab el-Lübnani, 1974, s. 160.
188 İbnü'l-'Adîm, *Bugyetü't-Taleb fi Tarih-i Haleb,* Ali Sevim (ed.), Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1976, s. 27-29; tartışma için bkz. Carole Hillenbrand, «Ibn al-'Adîm's biography of the Seljuq sultan, Alp Arslan», Concepción Vázquez de Benito ve Miguel Rodriguez (ed.), *Actas XVI Congreso UEAI*, Salamanca, Agencia Española de Cooperación Internacional, 1995, s. 240-42.
189 Aristakes Lastiverttsi, *History*, s. 87 (bkz. III. Bölüm, dipnot 42).
190 Sıbt, *Mir'at,* s. 49.
191 Robert Devereux, "Al-Kashghari and early Turkish Islam", *Muslim World* 49/ii, 1959, s. 134-35; Kashgharî, *Compendium,* I, s. 70.
192 Devereux, "Al-Kashghari", s. 137.
193 Bar Hebraeus, *Chronography*, I, s. 196. Mark Dickens, Medieval Syriac Historians' Perceptions of the Turks (yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Cambridge Üniversitesi, Doğu Araştırmaları Fakültesi (Faculty of Oriental Studies), 2004, s. 56-57.
194 Devereux, "Al-Kashghari", s. 137-38; Kashgharî, *Compendium,* I, s. 82 ile s. 83 arasında.
195 *Siretü'l-Mu'eyyed fi'd-Din*, s. 65.
196 Carole Hillenbrand, *Turkish Myth and Muslim Symbol: the Battle of Manzikert,* Edinburgh, Edinburgh University Press, 2007, s. 232; Michael Attaleiates, *Historia,* I. Bekker (ed.), Bonn, Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae, 1853, s. 156-57.

V TÜRK İSTİLALARI VE ETKİLERİ
(Sayfa 151-189)

1 See J.-C. Cheynet, "Mantzikert: une désastre militaire?", *Byzantion* 50, 1980, s. 410-38; karş. Michael Angold, "The Byzantine state on the eve of the Battle of Manzikert", *Byzantinische Forschungen* 16, 1991, s. 9.

2 Bizans-Arap sınırıyla ilgili arkeolojik veri taraması konusunda yararlı bir araştırma için bkz. Michael Decker, "Frontier settlement and economy in the Byzantine east", *Dumbarton Oaks Papers* 61, 2007, s. 217-67.

3 İhmal edilmiş bu bölgede Avustralya Kuzeydoğu Anadolu Projesi kapsamında çalışmalar yapılmıştır, ancak bugüne kadar yayımlanmış sonuçlar ortaçağ bağlamında fazla bilgilendirici değildir. Bkz. Antonio Sagona ve Claudia Sagona, *Archaeology at the North-east Anatolian Frontier, I: An Historical Archaeology and a Field Survey of the Bayburt Province,* Leuven, Peeters, 2004.

4 Arapların Anadolu içlerine nüfuz edememelerinin, Bedevilerin bu bölgenin sert kış koşullarına dayanamamalarından kaynaklandığı doğrultusundaki yaygın kanı (örn. John Haldon, *Warfare, State and Society in the Byzantine World, 565-1204,* Londra, UCL Press, 1999, s. 77) açıkça tatmin edici değildir. Ermenistan'ın tam ortasındaki Dvin'de de kışlar Anadolu'da olduğu kadar soğuk geçmekteydi, ama orası aynı zamanda Arapların bölgedeki merkeziydi.

5 Warren Treadgold, *Byzantium and its Army 284-1081*, Stanford, CT, Stanford University Press, 1995, s. 218-19.

6 Speros Vryonis, Jr, *The Decline of Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century*, Berkeley, CA, University of California Press, 1971, s. 70-80.

7 Bkz. Nina Garsoi'an, "The Byzantine annexation of the Armenian kingdoms in the eleventh century", Richard G. Hovannisian (ed.), *Armenian People from Ancient to Modern Times, I: The Dynastic Periods: From Antiquity to the Fourteenth Century,* New York, St Martin's Press, 1997, s. 188-93; Gerard Dedeyan, "L'immigration arménienne en Cappadoce au XIe siècle", *Byzantion* 45, 1975, s. 43-58.

8 David M. Lang, *Studies in the Numismatic History of Georgia in Transcaucasia,* New York, American Numismatic Society, 1955, s. 19-20.

9 20. yüzyıl tarihyazımında çok yaygın olan tampon bölge kavramının 12. yüzyıla kadar geri gittiği anlaşılmaktadır, bkz. *Armenia and the Crusades, Tenth to Twelfth Centuries: the Chronicle of Matthew of Edessa,* Ara E. Dostourian (çev.), New York, University Press of America, 1993 [bundan sonra, Matthew, *Chronicle*], s. 96: "Ermeni krallığının tahtını kaldırarak, [Bizanslılar] aslında onu yok etmiş ve böylece askerleri ve kumandanlarıyla oluşturduğu koruyucu suru da yıkmışlardır."

10 Michael Angold, *The Byzantine Empire 1025-1204: A Political History,* Londra, Longman, 1997, s. 32-33,42.

11 Vryonis, *Decline,* s. 74-75.

12 Bkz. III. Bölüm, s. 91, dipnot 30; karş. Angold, *The Byzantine Empire*, s. 41-42.

13 11. yüzyıl Bizans'ıyla ilgili tartışmalara genel bakış için bkz. Angold, *The Byzantine Empire,* s. 15-23.

14 Dönemin Bizans ekonomisinin genel değerlendirmesi için bkz. Angeliki E. Laiou ve Cécile Morrisson, *The Byzantine Economy,* Cambridge, Cambridge University Press, 2007, s. 90-165 (örn. Doğu Anadolu için bkz. s. 104); J.-C. Cheynet, "Basil II and

Asia Minor", Paul Magdalino (ed.), *Byzantium in the Year 1000,* Leiden, Brill, 2003, s. 72-75.

15 V. Arutjunova-Fidanjan, "Some aspects of the military-administrative districts and of Byzantine administration in Armenia during the 11th century", *REArm* NS 20, 1986-7, s. 314-15.

16 Catherine Holmes, " 'How the east was won' in the reign of Basil II", Eastmond, *Eastern Approaches,* s. 53-56.

17 A.g.m., s. 56.

18 Cheynet, "Basil II and Asia Minor", s. 98-102.

19 Bu konularla ilgili genel bilgi için bkz. Aram Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia,* Nina G. Garsoi'an (çev.), Lizbon, Livraria Bertrand, 1976, ve aynı dönemde Bizans'la olan ilişkiler için bkz. *a.g.e.*, s. 114-18.

20 Matthew, *Chronicle,* s. 53-54, 60-61, ayrıca bkz. dipnotlar.

21 Bkz. Smbat Davitis-dze'nin Gürcistan tarihi, çev. Stephen H. Rapp, *Studies in Medieval Georgian Historiography: Early Texts and Eurasian Contexts,* Leuve, Peeters, 2003, s. 363-64 ve Aristakes Lastiverttsi, *History,* s. 29-24 (bkz. III. Bölüm, dipnot 42).

22 Dedeyan, "L'immigration arménienne", s. 51, 55-56.

23 K. N. Yuzbashian, "L'administration byzantine en Arménie aux X-XIe siècles", *RE-Arm* NS 10, 1973-74, s. 148-49.

24 Bkz. Vladimir Minorsky, *Studies in Caucasian History,* Cambridge, Cambridge University Press, 1953, s. 52-64; Jonathan Shephard, "Scylitzes on Armenia in the 1040s", *REArm* NS 11, 1975-76, s. 269-311.

25 Cheynet, "La conception militaire", s. 61.

26 Michael Attaleiates, *Historia,* I. Bekker (ed.), Bonn, Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae, 1853, s. 148.

27 Jean Skylitzes, *Empereurs de Constantinople*, Bernard Flusin (çev.), Paris, P. Lethielleux, 2003, s. 374.

28 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* IX, s. 454-455; Matthew, *Chronicle,* s. 86-88; Aristakes, *History,* s. 88.

29 Simbat'ın (977-88) savunma sistemi için bkz. Philippe Dangles ve Nicholas Prouteau, "Sondages archéologiques sur l'enceinte nord d'Ani", *REArm* NS 29, 2003-04, s. 503-04.

30 Yuzbashian, "L'administration", s. 162, 165; H. Bartikian, "L'Enoikon à Byzance et dans la capitale des Bagratides, Ani à l'époque de la domination byzantine (1045-1064)", *REArm* NS 6, 1969, s. 288, 293-94, 297.

31 Bu konu hakkında bkz. Philippe Dangles ve Nicholas Prouteau, "Observations sur quelques fortresses de la région d'Ani", *REArm* NS 30, 2005-07, s. 273-99.

32 Robert Edwards'ın araştırılmış ve araştırılmamış kaleleri gösteren haritasına dayandırılmıştır, bkz. Robert Edwards, "Medieval architecture in the Oltu-Penek valley: a preliminary report on the marchlands of northeastern Turkey", *Dumbarton Oaks Papers* 39, 1985.

33 A.g.m., s. 35-36.

34 A.g.m., s. 17.

35 Michel Thierry, "Notes de géographie historique sur le Vaspurakan", *REB* 34, 1976, s. 168-73; bölge geneli için bkz. T.A. Sinclair, *Eastern Turkey: An Architectural and Archaeological Survey,* Londra, Pindar Press, 1989, I, s. 175-290.

36 Van ile İran arasındaki yol için bkz. Sinclair, *Eastern Turkey*, I, s. 261. Van Kalesi'nin dışında gölün doğusunda o dönemden kalan kaleler Sinclair'in de belirttiği gibi yalnızca Amik Kalesi (Van'ın kuzeyi, *a.g.e..*, I, s. 265-66) ile Osmanlıların, belki de

bir Ermeni yapısının olduğu yerde yaptıkları Hoşap Kalesi'dir (*a.g.e.*, I, s. 215). Her iksinden de, özellikle de Sinclair'in sözünü ettiği ortaçağ yolu üzerinde olmayan Hoşap'tan uzak durmak kolaydı.

37 Kaputru ve Okomi için bkz. Skylitzes, *Empereurs*, pp. 375-6; günümüze ulaşan kalıntıların kataloğu için bkz. Gürsoy Yılmaz, *Ortaçağ'da Erzurum-Kars Kaleleri*, Erzurum, Atatürk Üniversitesi Yayınları, 2000; Sagona ve Sagona, *Archaeology at the North-east Anatolian Frontier*, I, s. 288; Claudia Sagona, "An archaeological survey of the Erzurum province, 1999: the region of Pasinler", *Ancient Near Eastern Studies* 36, 1999, s. 108-31.

38 Bkz. Aristakes, *History*, özellikle s. 27-28, 34; tanımlama için bkz. Sagona ve Sagona, *Archaeology at the North-east Anatolian Frontier*, I, s. 64-65.

39 Aristakes, *History*, s. 88-89.

40 *A.g.e.*, s. 102.

41 Bkz. V. Bölüm, dipnotlar 109-12.

42 Suriye sınırında sağlam savunma sistemine sahip kentlerin oluşturduğu, sınırları belli themalar bulunurken, büyük olasılıkla Kuzeydoğu Anadolu'da yalnızca küçük kaleleri olan çok daha küçük askeri üsler vardı. Bkz. N. Oikominides, "L'organisation de la frontière orientale de Byzance aux X-XIe siècles et le Taktikon de l'Escorial", M. Berza ve E. Stanescu (ed.), *Actes du XIV Congrès International des Etudes Byzantines,* Bükreş, Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1975, II, s. 294.

43 Ter-Ghewondyan, *Arab Emirates*, s. 117.

44 Hélène Ahrweiler, "La frontière et les frontières de Byzance en Orient", Berza ve Stanescu, *Actes,* II, s. 220 (yeni baskı için ayrıca bkz. *Byzance: les pays et les territoires,* Londra, Variorum, 1976).

45 Bizans'ın Suriye seferleri için bkz. E. Honigmann, *Die Ostgrenze des byzantischen Reiches,* Brüksel, Institut de philologie et histoire orientales, 1935, s. 109-14.

46 Bizans'ın Urfa (Edessa) seferi için bkz. J.B. Segal, *Edessa: The Blessed City,* Oxford: Oxford University Press, 1970, s. 217-19.

47 Honigmann, *Ostgrenze*, s. 136.

48 Matthew, *Chronicle,* s. 131-32.

49 Scott Redford, *The Archaeology of the Frontier in the Medieval Near East: Excavations at Gritille, Turkey*, Philadelphia, PA, University Museum Publications, 1998, s. 270.

50 Sinclair, *Eastern Turkey,* III, s. 18, 147-50.

51 Honigmann, *Ostgrenze*, s. 117.

52 Matthew, *Chronicle,* s. 92; Bar Hebraeus, *Chronography,* Ernest A. Wallis Budge (çev.), Londra, Oxford University Press, 1932, I, s. 212-13.

53 Matthew, *Cronicle,* s. 97.

54 *A.g.e.*, s. 130.

55 George T. Dennis (ed. ve çev.), *Three Byzantine Military Treatises,* Dumbarton Oaks, Center for Byzantine Studies, 1985, s. 230-31, §23; Honigmann, *Ostgrenze,* s. 80-92.

56 Bkz. Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio,* Gy. Moravcsik (ed.), R.J.H. Jenkins (çev.), Dumbarton Oaks, Center for Byzantine Studies, 1967, s. 205-15.

57 el-Mu'eyyed fi'd-Din eş-Şirazi, *Siretü'l-Mu'eyyed fi'd-Din Da'i ed-Du'at: tercemat hayatihi bi-kelamihi,* Muhammed Kamil Huseyn (ed.), Kahire, Dar el-Katib el-Mısri, 1949, s. 94-95.

58 Aristakes, *History,* s. 48.

59 İbrahim Kafesoğlu, "Doğu Anadolu'ya ilk Selçuklu akını (1015-1021) ve Tarihi

Ehemmiyeti", *Mélanges Fuad Köprülü,* İstanbul, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, 1953, s. 259-74, eleştiriler için bkz. Cahen, "A propos de quelques articles du Köprülü Armaganı", *Journal Asiatique*, 1954, s. 275-79.

60 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* IX, s. 295-297.

61 René Grousset, *Histoire de l'Arménie des origines à 1071,* Paris, Payot, 1947, s. 551, dipnot 4.

62 Ermeni kroniklerinde bundan daha erken tarihler de verilir, ama onlar büyük olasılıkla yanlıştır, bkz. dipnot 59.

63 Ahmed Kesrevi, *Şehriyaran-ı Gumnam,* Tahran, Emir Kebir, 1377, s. 159.

64 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* IX, s. 297.

65 Bar Hebraeus, *Chronography*, I, s. 199.

66 *A.g.e.*, I, s. 198.

67 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* IX, s. 349 [Türkçe çeviride Gürcüler yerine "Abhazlar" denmiştir].

68 Bar Hebraeus, *Chronography*, I, s. 202-03.

69 Claude Cahen, "La première pénétration turque en Asie Mineure", *Byzantion* 18, 1946-8, s. 5-67 (yeni baskı, aynı yazar, *Turcobyzantina et Oriens Christianus,* Londra, Variorum, 1974) ve ayrıca seferlerin listesi için bkz. A.C.S. Peacock, "Nomadic society and the Seljuq campaigns in Caucasia", *Iran and the Caucasus* 9/ii, 2005, s. 227-28.

70 El-Fariki, *Ta'rihü'l-Fariki: ed-Devletü'l-Mervaniye,* Bedevi 'Abd el-Latîf 'Avad (ed.), Beyrut, Deyrü'l-Kitab el-Lübnani, 1974, s. 160.

71 Aristakes, *History,* s. 64.

72 *A.g.e.*, s. 66; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* IX, s. 415.

73 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* IX, s. 415.

74 'Azimi, *Ta'rih,* A. Sevim (ed.), Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1988, s. 10; Aristakes, *History,* s. 82.

75 Vaspurakan'ın Bizanslı valisi Aaron ile Kutalmış'ın karşılaşması kayıtlara geçmiştir (Skylitzes, *Empereurs,* s. 371), ama Skylitzes'in anlattığı biçimiyle olayların sırası çok karışıktır ve bir anlam çıkartmak zordur.

76 V. Minorsky (ed. ve çev.), *A History of Sharvan and Darband in the 10th and 11th centuries,* Cambridge, W. Hefferand Sons, 1958, s. 33, 35-37.

77 Minorsky, *Studies on Caucasian History,* s. 18.

78 C.E. Bosworth, "The political and dynastic history of the Iranian world (1000-1217)", s. 43; A.K.S. Lambton, "The internal structure of the Saljuq Empire", s. 246, her ikisi de J.A. Boyle (ed), *The Cambridge History of Iran* V: *The Saljuq and Mongol Periods,* Cambridge, Cambridge University Press, 1968; Angold, *The Byzantine Empire,* s. 41.

79 Cahen, «La première pénétration», s. 12.

80 A.K.S. Lambton, "Aspects of Saljuq-Ghuzz settlement in Persia", D.S. Richards (ed.), *Islamic Civilisation, 950-1150,* Oxford, Bruno Cassirer, 1973, s. 112-13.

81 Ibn al-Athir, *al-Kâmil,* IX, s. 298, 301, 388, karş. II. Bölüm s. 80-81.

82 *A.g.e.*, IX, s. 292.

83 *A.g.e.*, IX, s. 391.

84 Matthew, *Chronicle,* s. 92; saldırının ayrıntıları için bkz. Aristakes, *History,* s. 114.

85 Skylitzes, *Empereurs de Constantinople,* s. 399. Samouch'un yaptığı diğer şeyler için bkz. Matthew, *Chronicle,* s. 95.

86 Örn. bkz. Matthew, *Chronicle,* s. 97.

87 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* IX, s. 415.

88 Sıbt İbnü'l-Cevzi, *Mir'atü'z-Zaman,* A. Sevim (ed.), Ankara, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, 1968, s. 19-20.
89 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* IX, s. 387.
90 *A.g.e.*, IX, 387, s. 402-403.
91 *A.g.e.*, IX, s. 403.
92 *A.g.e.*, IX, s. 414.
93 *A.g.e.*, IX, s. 457.
94 *A.g.e.*, IX, s. 429.
95 Kanımca, İbnü'l-Esîr'in halkın "Guzlardan korkarak" (*havfen min el-guz*) kentlerini koruduğunu defalarca tekrarlaması da bu ifadeyi doğrulamaktadır. Örn. bkz. *a.g.e.*, IX, s. 387; karş. *Siretü'l-Mu'eyyed fi'd-Din*, s. 96.
96 Örn. bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* IX, 389, 402.
97 *A.g.e.*, X, s. 27.
98 'Azîmî, *Ta'rih,* s. 5; Sıbt İbnü'l-Cevzi, *Mir'at,* s. 8-12.
99 Peacock, "Nomadic society", s. 220; Sıbt İbnü'l-Cevzi, *Mir'at,* s. 77; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* X, s. 48-49; Hüseyni, *Ahbar,* s. 30-32.
100 El-Fariki, *Ta'rih,* s. 160 ve bkz. V. Bölüm, s. 83.
101 Ebu Melik (Yun. Abimelek) için bkz. Skylitzes, *Empereurs*, s. 384.
102 Erbasgan'la ilgili bkz. Cahen, "La première pénétration", s. 27, dipnot 3.
103 Sıbt İbnü'l-Cevzi, *Mir'at,* s. 144, 146-47.
104 *A.g.e.*, s. 148. Erbasgan'ın yaptığı şeylerin başka bir yorumu için bkz. Matthew, *Chronicle,* s. 129.
105 Bkz. V. Bölüm, s. 176.
106 Aristakes, *History,* s. 83-84.
107 Thomson, *Rewriting Caucasian History*, s. 324.
108 1048 saldırısı: İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* IX, s. 415; 1054-5 saldırısı: a.g.e, IX, s. 454, Aristakes, *History,* s. 83; 1071 için bkz. Carole Hillenbrand, *Turkish Myth and Muslim Symbol: The Battle of Manzikert*, Edinburgh, Edinburgh University Press, 2007 ve V. Bölüm, s 175-176.
109 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* IX, s. 415; Aristakes, *History,* s. 66-67.
110 Aristakes, *History,* s. 84.
111 *A.g.e.*, s. 106.
112 Thomson, *Rewriting Caucasian History*, s. 298.
113 Urfalı Mateos'un Tulhum'u, büyük olasılıkla Gertude Bell'in, Diyarbakır'ın kuzeybatısında "yolun bir mil batısında büyük bir höyüğün yanında" sözleriyle tanımladığı Tulhum'la aynı yerdi, bkz. *Amurath to Amurath,* Londra, William Heinemann, 1911, s. 328, dipnot 1.
114 Matthew, *Chronicle*, s. 74.
115 *A.g.e.*, s. 97.
116 *A.g.e.*, s. 107.
117 *A.g.e.*, s. 125.
118 *A.g.e.*, s. 130.
119 *A.g.e.*, s. 55.
120 A.g.e, s. 107.
121 *A.g.e.*, s. 130.
122 *A.g.e.*, s. 101.
123 Aynı yerde.
124 Thomas Artsruni, *History of the House of the Artsrunik',* Robert W. Thomson (çev.), Detroit, MI, Wayne State University Press, 1985, s. 371-72. Tovma Artsruni'nin ya-

rım kalan çalışmasını tanımlayan aynı anonim tarihçi, Van'ın bir kez saldırıya uğradığını söyler. Kentin önemi ve zenginliği düşünülürse, kuzeydeki Erciş ve Malazgirt'e yapılan saldırıların sayısı yanında bu hiç kalır.

125 Aristakes, *History*, s. 83-84.

126 Diğer tartışmalar için bkz. II. Bölüm.

127 Thomson, *Rewriting Caucasian History*, s. 323; ayrıca bkz. Michael F. Hendy, *Studies in the Byzantine Monetary Economy c. 300-1450,* Cambridge, Cambridge University Press, 1985, s. 115-16.

128 Thomson, *Rewriting Caucasian History*, s. 310.

129 Sinclair, *Eastern Turkey*, I, s. 273; Charles Melville, "The itineraries of Sultan Öljeitü, 1304-16", *Iran* 28, 1990, s. 56 ve Levha 1: 58; John Masson Smith, Jr, "Mongol nomadism and Middle Eastern geography: qishlaqs and tümens", Reuven Amitai-Preiss ve David Morgan (ed.), *The Mongol Empire and its Legacy,* Leiden, Brill, 1999, s. 42-43, 47.

130 John E. Woods, *The Aqquyunlu: Clan, Confederation, Empire,* Salt Lake City, UT, University of Utah Press, 1999, s. 29-31.

131 Tufan Gündüz, *Anadolu'da Türkmen Aşiretleri: Bozulus Türkmenleri 1540-1640,* İstanbul, Yeditepe Yayınevi, 2007, s. 77-84.

132 Danişmendoğulları için bkz. Mükrimin H. Yınanç, "Danişmendliler", *IA,* III, s. 468-79.

133 Bkz. Peter B. Golden, "Cumanical: The Qıpcaqs in Georgia", *AEMAe* 4, 1984, s. 45-87 (yeni baskı, aynı yazar, *Nomads and their Neighbours in the Russian Steppe: Turks, Khazars and Qipchaqs,* Aldershot, Variorum, 2003).

134 Sinclair, *Eastern Turkey,* I, s. 224.

135 Taron saldırıları için örn. bkz. Aristakes, *History,* s. 66; Matthew, *Chronicle,* s. 93. Taron'dan geçen 16. yüzyıl göç yolları haritası için bkz. Gündüz, *Anadolu'da Türkmen Aşiretleri,* s. 79-81.

136 Bkz. V. Bölüm, s. 71.

137 A. K. S. Lambton, "The administration of Sanjar's Empire as illustrated in the '*Atabat alkataba*'", *BSOAS* 20, 1957, s. 382.

138 Bu seferin ayrıntıları için bkz. M. Canard, "La campagne arménienne du sultan salguqide Alp Arslan et la prise d'Ani en 1064", *REArm* NS 2, 1965, s. 239-59 (yeni baskı, aynı yazar, *L'expansion arabo-islamique et ses répercussions,* Londra, Variorum, 1974).

139 Hüseyni, *Ahbar,* s. 39.

140 *A.g.e.*, s. 39; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* X, s. 50-52.

141 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* X, s. 51.

142 Minorsky, *Studies in Caucasian History*, s. 21.

143 Thomson, *Rewriting Caucasian History,* s. 311; Aristakes, *History,* s. 77-78 (Artze), 84 (Kars), 110-11, 117; Skylitzes, *Empereurs,* s. 375.

144 *Dede Korkut Oğuznameleri,* S. Tezcan ve H. Boeschoten (ed.), İstanbul, Yapı Kredi, 2001, s. 114 ; *The Book of Dede Korkut,* Geoffrey Lewis (çev.), Harmondsworth, Penguin, 1974, s. 106. İbnü'l-Esîr'in Surmari'si ve Hüseyni'nin Sürmeli'sinin aynı yer olduğu konusunda kuşku yok gibi görünmektedir. Sefidşehr'in Ağcakale olduğu konusundaysa Bunyatov'un görüşünü kabul ettim, bkz. Sadr ad-Din Husayni, *Akhbar ad-daulat as-Seldzhukiyya,* ed. ve çev. Z. M. Bunyatov (Moskova, Nauka, 1980), s. 180.

145 *Dede Korkut Oğuznameleri*, s. 98; *Book of Dede Korkut*, s. 90.

146 Thomson, *Rewriting Caucasian History*, s. 298.

147 Peacock, "Nomadic society", s. 219-20.
148 Matthew, *Chronicle,* s. 130; Alp Arslan'ın Diyarbakır seferini İbnü'l-Esîr de doğrular (*el-Kâmil,* X, s. 70-71).
149 Konuyu ayrıntılarıyla ele alan İslam kaynakları için bkz. Hillenbrand, *Turkish Myth and Muslim Symbol* ve ikinci el kaynaklardaki referanslar için içindeki kaynakça.
150 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* X, s. 73.
151 Hillenbrand, *Turkish Myth and Muslim Symbol,* s. 71; Sıbt İbnü'l-Cevzi, *Mir'at,* s. 150.
152 Cheynet, "Mantzikert: une désastre militaire?", s. 410-38
153 Matthew, *Chronicle,* s. 94-96.
154 İbnü'l-Esîr saldırıyı 463/1070-1'e tarihler, *al-Kâmil,* X, s. 413; İbnü'l-Cevzi ise Amorium saldırısı için 461/1068 tarihini verir, *Mir'at,* s. 137. Afşin'in bu dönemde yaptıklarına ilişkin daha ayrıntılı bilgiler için bkz. Matthew, *Chronicle,* s. 125.
155 *Mukiman bi-etrafü'r-Rum min nahiyatü'l-Hazar:* çoğu kez olduğu gibi burada da metni kopya eden kişi yazılışı benzediği için Hazar'ı Gürcistan'ın Arapça yazılışıyla karıştırmıştır; karş. Minorsky, *Studies in Caucasian History,* s. 32, dipnot 20.
156 Sıbt İbnü'l-Cevzi, *Mir'at,* s. 139.
157 Bkz. Cahen, «La première pénétration», s. 25-26.
158 Lambton, "Aspects of Saljuq-Ghuzz settlement in Persia", s. 124.
159 William of Tyre, alıntı için bkz. Hendy, *Studies,* s. 117.
160 Vryonis, *Decline,* s. 143-84.
161 Lambton, "Aspects of Saljuq-Ghuzz settlement", s. 124.
162 Bkz. III. Bölüm, s. 99-100.
163 Victor Matthews, *Pastoral Nomadism in the Mari Kingdom (ca 1830-1760BC),* Cambridge, MA, American Schools of Oriental Research, 1978.
164 Aynur Özfırat, *Doğu Anadolu Yayla Kültürleri (M.Ö. Binyıl),* İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2001.
165 Şabankara (Şevankara) aşiretinin Kürt olup olmadığı tartışmalıdır, bkz. V. Minorsky, «Kurds, Kurdistan», *EI*[2], V, s. 430.
166 Lambton, "Aspects of Saljuq-Ghuzz settlement", s. 122.
167 Ibn al-Balkhî, *Farsnama,* G. Le Strange ve R. Nicholson (ed.), Londra, Gibb Memorial Trust, 1921, s. 133.
168 *A.g.e.,* s. 166.
169 Lambton, "Aspects of Saljuq-Ghuzz settlement", s. 123.
170 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* IX, s. 390.
171 Claude Cahen, "Nomades et sédentaires dans le monde musulman du milieu du moyen age", Richards, *Islamic Civilisation,* s. 102; Xavier de Planhol, *Les fondements géographiques de l'histoire de l'islam,* Paris, Flammarion, 1968, s. 30-32.
172 C.E. Bosworth, "Rawwadids", *EI*[2], VIII, s. 469-70.
173 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* IX, s. 295; Bar Hebraeus, *Chronography,* I, s. 198.
174 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* IX, s. 296.
175 Bar Hebraeus, *Chronography,* I, s. 198.
176 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* IX, s. 298.
177 *A.g.e.,* IX, s. 298-300.
178 Minorsky, «Kurds, Kurdistan», s. 450; karş. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* IX, s. 320.
179 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* IX, s. 402-403; Türkmenlerin Kürt bölgelerine yaptığı saldırıların bir başka örneği için bkz. *a.g.e.,* IX, s. 411.
180 Sıbt İbnü'l-Cevzi, *Mir'ât,* s. 31.

181 *A.g.e.*, s. 144.
182 Minorsky, *History of Sharvan and Darband*, s. 35.
183 bnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, s. 405.
184 *A.g.e.*, IX, s. 408.
185 *A.g.e.*, IX, s. 298.
186 Bar Hebraeus, *Chronography*, I, s. 202, 209.
187 Cahen, "La première pénétration", s. 19; Cahen'in kaynağının ne olduğu çok açık değildir, ama Sıbt İbnü'l-Cevzi olması muhtemeldir (*Mir'at*, s. 4-5). Ancak Sıbt, Kürtlerle Arapların, topraklarını koruyabilmek için Besasiri'yle güç birliği yaptıklarını söylese de, otlaklara özel olarak değinmemiştir.
188 De Planhol, *Fondements*, s. 41.
189 A.y.
190 Mirdasiler için bkz. Th. Bianquis, "Mirdas, Banü", *EI*[2],VII, s. 115-23.
191 Sıbt İbnü'l-Cevzi, *Mir'ât*, s. 122.
192 *A.g.e.*, s. 124.
193 Aristakes, *History*, s. 84.
194 *A.g.e.*, s. 103.
195 Vryonis, *Decline*, s. 143-216.
196 *A.g.e.*, s. 164-69.
197 Matthew, *Chronicle*, s. 44-45.
198 Karş. Dedeyan, "L'immigration", s. 51.
199 Bkz. Hendy, *Studies*, s. 54.
200 Yakut, *Mu'cemü'l-Buldan*, Beyrut, Dar Sadir, 1993, 1, s. 181 ('Iskaf maddesi).
201 *Nasir-i Khusraw's Book of Travels*, Wheeler M. Thackston (ed. ve çev.), Costa Mesa, Mazda, 2001, s. 6, 125-26. Aslında Nâsır-ı Hüsrev, Isfahan'daki kıtlığı hafifletmek için Selçukluların gösterdiği çabadan övgüyle söz etmişti.
202 Ahmed Kesrevi, *Şehriyaran-ı Gumnam*, s. 160; *Divan-ı Katran-ı Tebrizi*, Huseyn Ahi (ed.), Tahran, Mü'essese-yi Matbu'ati-yi Hazar, ty., s. 167.
203 Ahmed Kesrevi, *Şehriyaran-ı Gumnam*, s. 169; *Divan-ı Katran-ı Tebrizi*, s. 318.
204 Peter Christensen, *The Decline of Iranshahr: Irrigation and Environments in the History of the Middle East, 500 BC to AD 1500*, Kopenhag, Museum Tusculanum Press, 1993.
205 Bu konudaki değerlendirmeler için bkz. Alastair Northedge, *BSOAS* 62/I, 1999, s. 127-28 ve Michael Morony, *Iranian Studies* 32/iii, 1999, s. 421-23.
206 Christensen, *Decline*, s. 209-10.
207 Robert M. Adams, *The Land behind Baghdad: A History of Settlement on the Diyala Plains*, Chicago, IL, University of Chicago Press, 1965, s. 106.
208 *A.g.e.*, s. 91-92, 87.
209 *A.g.e.*, s. 84-86, 103-05.
210 Nanette Pyne, The impact of the Seljuq invasion on Khuzestan: an inquiry into the historical, geographical, numismatic and archaeological evidence (yayımlanmamış doktora tezi), Washington Üniversitesi, 1982, s. 267.
211 *A.g.e.*, s. 109.
212 *A.g.e.*, s. 117.
213 *A.g.e.*, s. 267-68.
214 C.S. Lightfoot, "Amorium: the history and archaeology of an ancient city in the Turkish period'", *Uluslararası Dördüncü Türk Kültürü Kongresi (4-7 Kasım 1997, Ankara)*, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 2000, II, s. 79-89.
215 *A.g.e.*, s. 89.

216 Peter J. Neve, "Boğazköy-Hattusa in byzantinischer Zeit", V. Kavari, J. Lefort ve C. Morrison (ed.), *Hommes et richesses dans l'Empire byzantin,* Paris, P. Letthielleux, 1991, II, s. 91-111.

217 Clive Foss, "Strobilos and related sites", *Anatolian Studies* 38, 1988, s. 149 (yeni baskı, aynı yazar, *History and Archaeology of Byzantine Asia Minor,* Aldershot, Variorum, 1990); aynı yazar, "The Lycian coast in the Byzantine age", *Dumbarton Oaks Papers* 48, 1994, s. 50 (yeni baskı, aynı yazar, *Cities, Fortresses and Villages of Byzantine Asia Minor,* Aldershot, Variorum, 1996).

218 John Haldon, "Cappadocia will be given over to ruin and become a desert': environmental evidence for historically-attested events in the 7th and 10th centuries", Klaus Belke vd (ed.), *Byzantina Mediterranea: Festschrift Johannes Koder zum 65. Geburtstag,* Viyana, Bohlau, 2007, s. 215-30.

219 Hendy, *Studies,* s. 54-57.

220 *A.g.e.,* s. 138-41.

221 Pamela Armstrong, "Seljuqs before the Seljuqs: nomads and frontiers inside Byzantium", Eastmond, *Eastern Approaches,* s. 277-86, özellikle s. 279. Balboura'da yapılan yüzey araştırmalarının tam sonuçları Jim Coulton'un editörlüğünde Ankara'daki British Institute tarafından yayımlanacaktır, monografi 43. Orta Bizans döneminde Likya'nın bazı bölgelerindeki nüfus kaybı için bkz. Hansgered Hellenkamper ve Friedrich Hild, *Tabulae Imperii Byzantini* VIII: *Lykien und Pamphylien,* Viyana, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2004, I, s. 212-15.

222 Roger Matthews ve Claudia Glatz, *At Empires' Edge: Project Paphlagonia Regional Survey in North-central Turkey,* Londra, British Institute at Ankara, 2009, s. 191.

223 *A.g.e.,* s. 193.

224 Bkz. James Crow, "Alexios Komnenos and Kastamon: castles and settlement in middle Byzantine Paphlagonia", Margaret Mullett ve Dion Smith (ed.), *Alexios I Komnenos,* Belfast, Belfast Byzantine Texts, 1996, s. 23, 31.

225 a.g.m., s. 35.

226 Vryonis, *Decline,* s. 162.

227 Albert of Aachen, *Historia Ierosolimitana: history of the journey to Jerusalem,* Susan B. Edgington (ed. ve çev.), Oxford, Clarendon Press, 2007, s. 596-97.

228 Bkz. Decker, "Frontier settlement", s. 217-67.

229 a.g.m., s. 249-64.

230 Redford, *Archaeology of the Frontier,* s. 255, 263, 270.

231 Stefan Heidemann, *Die Renaissance der Städte in Nordsyrien und Nordmesopotamien: Städtische Entwinklung und wirtschaftliche Bedingungen in ar-Raqqa und Harran von der Zeit der beduinischen Vorherrschaft bis zu den Seldschuken,* Leiden, Brill, 2002, s. 1-12; karş. Karin Bartl, "The Balih Valley, northern Syria during the Islamic period: remarks concerning the historical topography", *Berytus* 41, 1993-94, s. 29-38.

232 Robert K. Faulkner, "Jordan in the early Islamic period: the use and abuse of pottery", *Berytus* 41, 1993-94, s. 39-52.

233 Heidemann, *Renaissance,* s. 290-305.

234 Muhsin D. Yusuf, *Economic Survey of Syria during the Tenth and Eleventh Centuries,* Berlin, Klaus Schwartz Verlag, 1985, s. 52-53.

235 *A.g.e.,* s. 173-75, 177-95.

236 *A.g.e.,* s. 169, 171-72.

237 *A.g.e.,* s. 174-75.

238 *A.g.e.,* s. 169-70.

239 Sıbt İbnü'l-Cevzi, *Mir'at*, s. 153. Ayrıca bkz. Jean-Luc Krawczyk, "The relationship between pastoral nomadism and agriculture: northern Syria and the Jazira in the eleventh century", *JRUR* 1, 1985, s. 13 (yeni baskı, Michael Morony (ed.), *The Formation of the Classical Islamic World*, XII: *Production and the Exploitation of Resources*, Aldershot, Ashgate, 2002).

SONUÇ
(Sayfa 191-195)

1 Hüseyni, *Ahbarü'd-Devleti's-Selçukıyye*, Muhammed İkbal (ed.), Beyrut, Darü'l-Afak el-Cedide, 1984, s. 5, Kuran'daki İmran suresi, ayet 26 (çev. Abdullah Parlıyan).

KAYNAKÇA

Birinci El Kaynaklar

Albert of Aachen, *Historia Ierosolimitana: history of the journey to Jerusalem,* (ed. ve çev.) Susan B. Edgington, Oxford, Clarendon Press, 2007.

Aristakes Lastivertsi, *History,* [Rusça çevirisi: *Povestvovanie Vardapeta Aristakesa Lastiverttsi,* (çev.) K. Yuzbashian, Moskova, Izd. Nauka, 1968. Fransızca çevirisi: *Récit des Malheurs de la Nation arménienne,* (çev.) M. Canard ve H. Berberian, Brüksel, Editions de Byzantion, 1973. İngilizce çevirisi: *History,* (çev.) Robert Bedrosian, New York, Sources of the Armenian Tradition, 1985].

Artsruni, Thomas, *History of the House of the Artsrunik',* (çev.) Robert W. Thomson, Detroit, MI, Wayne State University Press, 1985.

Attaleiates, Michael, *Historia,* (ed.) I. Bekker, Bonn, Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae, 1853.

'Azimi, *Ta'rih,* (ed.) A. Sevim, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1988.

Baherzi, *Divan,* (ed.) Muhammed el-Tunci, Beyrut, Dar Sadir, 1994.

Bar Hebraeus, *Chronography,* (çev.) Ernest A. Wallis Budge, Londra, Oxford University Press, 1932. [Abû'l Farac, *Abû'l-Farac Tarihi,* 2 cilt, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1945-47. (3. Baskı, 1999, (çev.) Ömer Rıza Doğrul].

Beyhaki, *Tarih,* (ed.) Halil Hatib Rehber, Tahran, İntişarat-i Mihtab, 1376.

Bîrunî, *al-Athar al-Baqiya 'an al-Qurun al-Khaliya,* (ed.) E. Sachau, Leipzig, Harrassowitz, 1928.

——— *Kitabü'l-Cemahir fi Ma'rifetü'l-Cevahir,* Haydarabad, Da'iretü'l-Ma'arif el-Osmaniye, 1355.

Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio,* (ed.) Gy. Moravcsik, (çev.) R. J. H. Jenkins, Dumbarton Oaks, Center for Byzantine Studies, 1967.

Cüveyni, *Gıyasü'l-Ümem,* (ed.) Mustafa Hilmi ve Fu'ad 'Abd el-Mun'im Ahmed, İskenderiye, Dar el-Da'va, 1979.

Cüzcânî, *Tabakat-ı Nâsırî,* (ed.) 'A. Habîbî, Tahran, Dunya-yi Kitab, 1363 [*Tabakât-ı Nâsırî. Selçuklular,* (çev.) E. Göksu, Taşhan Kitap yay., İstanbul, 2012].

Dede Korkut Oğuznameleri, (ed.) S. Tezcan ve H. Boeschoten, İstanbul, Yapı Kredi, 2001. [(çev.) Geoffrey Lewis, *The Book of Dede Korkut,* Harmondsworth, Penguin, 1974].

Dennis, George T. (ed. ve çev.), *Three Byzantine Military Treatises,* Dumbarton Oaks, Center for Byzantine Studies, 1985.

Ebulgazi Bahadır Han, *Şecere-i Terâkime (Türkmenlerin Soykütüğü),* (ed.) Zuhal Kargı Ölmez, Ankara, Simurg, 1996.

el-Fariki, *Ta'rihü'l-Fariki: ed-Devletü'l-Mervaniye,* (ed.) Bedevi 'Abd el-Latîf 'Avad, Beyrut, Deyrü'l-Kitab el-Lübnani, 1974.

en-Nesawi, Mohammed, *Histoire du Sultan Djelal ed-Din Mankobirti,* (ed.) O. Houdas, Paris, Ernest Leroux, 1895.

Frye, Richard N., *The Histories of Nishapur,* The Hague, Mouton, 1965.

Gerdizi, *Zeynü'l-Ahbar,* Rahîm Rida-zade Melik (ed.), Tahran, Encümen-i Eser ve Mefahir-i Ferhangi, 1384.

Gürgani, Fahreddin, *Vis u Ramin,* (ed.) Muhammed Revşan, Tahran, Sada-yı Mu'asır, 1377.

Hüseyni, *Ahbarü'd-Devleti's-Selçukıyye,* (ed.) Muhammed İkbal, Beyrut, Darü'l-Afak el-Cedide, 1984.

Hüseyni, Sadruddin Ebu'l-Hasan Ali ibn Nâsır ibn Ali el-Hüseyni, *Ahbar üd-Devlet is-Selçukıyye*, (çev.) Necati Lugal, Ankara, 1943.
Ibn al-Athir, *al-Kâmil fi 'l-Ta'rikh*, (ed.) C. Tornberg, Beyrut, Dar Sadir, 1965.
İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih Tercümesi*, (çev.) Abdullah Köşe ve Abdülkerim Özaydın, Bahar Yayınları, İstanbul, 1985-1991.
Ibn al-Balkhî, *Farsnama*, (ed.) G. Le Strange ve R. Nicholson, Londra, Gibb Memorial Trust, 1921.
Ibn Hawqal, *La Configuration de la Terre*, (çev.) J. H. Kramers ve G. Wiet, Paris, Maisonneuve, 1964 [İbn Havkal, *10. Asırda İslam Coğrafyası (Suretü'l-Arz)*, (çev.) R. Şeşen, Yeditepe yay., İstanbul, 2014].
Ibn Rajab, *Kitab al-Dhayl 'ala Tabaqat al-Hanabila*, (ed.) Henri Laoust ve Sami Dahhan, Şam, el-Ma'had el-Faransi li-'l-Dirasat el-'Arabîya, 1370/1951.
Ibn Sina, *Le Livre des directives et remarques*, (çev.) Anne-Marie Goichin, Paris, J. Vrin, 1951 [*El-İşârâtü ve't-Tenbîhâtü fi'l-Mantıkı ve'l-Hikme*]
İbn Ebü'l-Vefa, *el-Cevâhirü'l-Mudiyye fî tabakâtü'l-Hânefiyye*, (ed.) 'Abd el-Fattah Muhammed el-Hulv, Kahire, Hacer, 1993.
İbn Fadlan, *Risala*, (ed.) Sami al-Dahhan, Beyrut, Dar Sadir, 1993. [*İbn Fadlan Seyahatnamesi*, (çev.) Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2010].
İbn Hallikân, *Vefeyatü'l-A'yan ve Enbau Ebnai'z-Zeman*, (ed.) Yusuf 'Ali Tevil ve Meryem Kasım Tevil, Beyrut, Darü'l-Kütüb el-İlmiye, 1419/1998.
İbn Hassûl, *Kitab Tafdilü'l-Etrak 'ala Sa'irü'l-Ecnad*, (ed.) A. Azzavi, *Belleten* 4, 1940.
İbn Sa'id, *Kitabü'l-Coğrafiyye*, (ed.) İsma'il el-'Arabi, Beyrut, Menşuratü'l-Mekteb el-Ticari, 1970.
İbnü'l-'Adîm, *Bugyetü't-Taleb fi Tarih-i Haleb*, (ed.) Ali Sevim, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1976. [İbnü'l-Adim, *Bugyetu't-taleb (Seçmeler)*, Ankara, 1989].
İbnü'l-Tiktaka, *el-Fahri fi'l-adab es-sultaniye ve'l-düvelü'l-islamiye*, Beyrut, Dar Sadir, 1966.
Idris 'Imad al-Din, *The Fatimids and their Successors in Yaman: The History of an Islamic Community. Arabic Edition and English Summary of Idris 'Imad al-Din's* 'Uyun al-Akhbar, (ed.) Ayman Fu'ad Sayyid, Paul E. Walker ve Maurice A. Pomerantz, Londra, I. B. Tauris, 2003.
Idrîsî, *Opus Geographicum*, (ed.) E. Cerulli vd., Napoli, Istituto Universitario Orientale, 1972.
Isfahanî/Bundarî, *Zubdat al-Nusra*, (ed.) M. Th Houtsma, *Recueil de Textes Relatifs à l'Histoire des Seldjouqides*, Leiden, Brill, 1889. [Isfahani/Bündari, *Zubdat Irak ve Horasan Selçuklular Tarihi*, (çev.) K. Burslan, İstanbul, 1943].
Istakhrî, *Masalik al-Mamalik*, (ed.) M. J. de Goeje, Leiden, Brill, 1927.
Kazvini, 'Abdü'l-Celil el-Huseyn b. Ebi'l-Fadl el-Kazvini, *Kitabü'n-Nakz ma'ruf bi-ba'du Mesâlibi'n-Nevâsıb fi Nakzi ba'di Fedâ'ihi'r-Revâfiz*, (ed.) Celaleddin Huseyni Urmevi, Tahran, Cephane-i Sipir, 1371AH/1331AHS.
[Kazvini] Hamdallah Mustawafi, *Tarîkh-i Guzîda*, (ed.) E.G. Browne, Londra, E. J. W. Gibb Memorial, 1910-13 [Hamdullâh Müstevfî-i Kazvînî, *Târîh-i Güzîde*, (ed.) E. Göksu, Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 2015].
Kesrevi, Ahmed, *Şehriyaran-ı Gumnam*; *Divan-ı Katran-ı Tebrizi*, (ed.) Huseyn Ahi, Tahran, Mü'essese-yi Matbu'ati-yi Hazar, ty.
Mahmud al-Kaşgari (Kashghari), *Compendium of the Turkic Dialects*, (çev. ve ed.) R. Dankoff, Cambridge, MA, Harvard University, 1982. [Mahmud al-Kaşgari, *Divanü Lugati't-Türk Tercümesi*, (çev.) Besim Atalay, TDK Yayınları, Ankara, 1985].
Makrizi, *Kitabü's-Süluk li-Ma'rifet Düvelü'l-Müluk*, (ed.) Muhammad Mustafa Ziyada, Kahire: Darü'l-Kütubü'l-Mısriyye, 1934-72.

Matthew of Edessa, *Armenia and the Crusades, Tenth to Twelfth Centuries: the Chronicle of Matthew of Edessa,* (çev.) Ara E. Dostourian, New York, University Press of America, 1993. [*Urfalı Mateos Vekayinamesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)* (ed. ve çev. H. D. Andreasyan), TTK, Ankara, 1962].

Mes'udi, *Kitabü't-Tenbih ve'l-Eşraf,* (ed.) Abdullah İsmail es-Savi, Kahire, el-Mektebetü't-Tarihiyye, 1953.

——— *Murüj al-Dhahab,* (ed.) C. Pellat, Beyrut, Université Libanaise, 1966 [*Murûc ez-Zeheb (Altın Bozkırlar),* (çev.) D. Ahsen Batur, Selenge yay., İstanbul, 2012].

Minorsky, V. (çev. ve ed.), *Sharaf al-Zaman Tahir Marvazi on China, the Turks and India,* Londra, Royal Asiatic Society, 1942.

——— (çev. ve ed.), *A History of Sharvan and Darband in the 10th and 11th centuries,* Cambridge, W. Hefferand Sons, 1958.

Mirhond, *Ravzatü's-Safa,* Tahran, Hayyam-Piruz, 1338.

Muqaddesi, *Kitab Ahsan al-Taqasim fi Ma'rifat al-Aqalim,* (ed.) M. J. de Goeje, Leiden, Brill, 1906 [*İslam Coğrafyası (Ahsenü't-Takasim),* D. Ahsen Batur, Selenge yay., İstanbul, 2015].

Nishapuri, *Saljuqnama,* (ed.) A.H. Morton, Gibb Memorial Trust, 2004.

Nizamü'l-Mülk, *Siyasetname,* (ed.) J. Shi'ar, Tahran, İntişarat-i 'İlını ve Ferhengi, 1377. [(çev.) Hubert Darke, *The Book of Government or Rules for Kings,* Londra, Routledge and Kegan Paul, 1960]. [Nizamülmülk, *Siyasetname,* (çev.) Mehmet Taha Ayar, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2015].

Ravendi, *Rahat al-Sudur wa-Ayat al-Surur,* (ed.) Muhammad Iqbal, Londra, Gibb Memorial Series, 1921. [Ravendi, *Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Alameti,* (çev.) Ahmed Ateş, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1957].

Reşideddin, *Camiü't-Tevarih,* (ed.) A. Ateş, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1960.

——— *Camiü't-Tevarih,* (ed.) Muhammed Revşan ve M. Musavi, Tahran, Neşr-i Elburz, 1373.

——— *Camiü't-Tevarih: Tarih-i Uğuz,* (ed.) Muhammed Revşan, Tahran, Miras-i Mektub, 1384; A. Zeki Velidi Togan, *Oğuz Destanı: Reşideddin Oğuznamesi, Tercüme ve Tahlili,* İstanbul, Ahmed Sait Matbaası, 1972. [Reşidü'd-din Fazlullah, *Selçuklu Devleti: Cami'ü-t-Tevarih,* (çev.) Erkan Göksu, İstanbul, Selenge, 2010; *Camiü't-Tevarih (Cami'al-Tevarih),* (yay. haz.) Ahmet Ateş, 1957-60].

Sıbt İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam fi't-Tarih,* Haydarabad, Da'iretü'l-Ma'arif el-Osmaniye, 1357. [Ali Sevim, "İbnü'l-Cevzî'nin *El-Muntazam* Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler (H. 430 - 485 = 1038 – 1092)", *Belgeler,* 26/30, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2005].

——— *Mir'âtü'z-zamân fî Târîhi'l-Âyân,* (ed.) Ali Sevim, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1968.

——— *Mir'âtü'z-zamân fî Târîhi'l-Âyân'da Selçuklular,* (ed. ve çev.) Ali Sevim, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2011.

Skylitzes, Jean, *Empereurs de Constantinople,* (çev.) B. Flusin, Paris, P. Lethielleux, 2003.

Sübki, *Tabakatü'ş-Şafi'iye el-Kübra,* (ed.) Mahmud Muhammed Tanahî ve 'Abd el-Fattah Muhammed Hulv, Kahire, 'Isa el-Babi el-Halebî, 1964.

Thackston, Wheeler M. (ed. ve çev.), *Nasir-i Khusraw's Book of Travels,* Costa Mesa, Mazda, 2001.

Thomson, Robert W., *Rewriting Caucasian History: The Medieval Armenian Adaptation of the Georgian Chronicle: The Original Georgian Texts and the Armenian Adaptation,* Oxford, Clarendon Press, 1996.

Yakut, *Mu'cemü'l-büldan,* Beyrut, Dar Sadir, 1993.

İkinci El Kaynaklar

'Athamina, Khalil, "The Black Banners and the socio-political significance of flags and slogans in medieval Islam", *Arabica* 36/iii, 1989.

Aceituno, Antonio Jurado, "The Seljuk *jihad* against Fatimid Shi'ism: an observation on the Sunni Revival", *Essays in Ottoman Civilization Archiv Orientalni*, suppl. 8, 1998.

Adams, Robert M., *The Land behind Baghdad: A History of Settlement on the Diyala Plains*, Chicago, IL, University of Chicago Press, 1965.

Agadshanow, S.G., *Der Staat der Seldschukiden und Mittelasien im 11.-12. Jahrhundert* Berlin, Reinhold Schetzler Verlag, 1994.

——— (*Ocherki Istorii Oguzov i Turkmen Srednei Azii: IX-XIII vekov*, Aşkabad, Ilım, 1969 [S.G. Agacanov, *Oğuzlar*, (çev.) Ekber N. Necef ve Ahmet Annaberdiyev, İstanbul, Selenge Yayınları, 2004].

——— (Agajanov, S.G.) "The states of the Oghuz, the Kimek and the Kipchak", (ed.) M.S. Asimov ve C.E. Bosworth, *History of Civilizations of Central Asia.*

Ahrweiler, Hélène, "La frontière et les frontières de Byzance en Orient", Berza ve Stanescu, *Actes*, II [*Byzance: les pays et les territoires*, Londra, Variorum, 1976].

Amitai, Reuven, "Whither the Ilkhanid army? Ghazan's first campaign into Syria (1299-1300)", di Cosmo, *Warfare in Inner Asian History.*

Angold, Michael, "The Byzantine state on the eve of the Battle of Manzikert", *Byzantinische Forschungen* 16, 1991.

——— *The Byzantine Empire 1025-1204: A Political History*, Londra, Longman, 1997.

Armstrong, Pamela, "Seljuqs before the Seljuqs: nomads and frontiers inside Byzantium", Eastmond, *Eastern Approaches.*

Arutjunova-Fidanjan, V., "Some aspects of the military-administrative districts and of Byzantine administration in Armenia during the 11th century", *REArm* NS 20, 1986-7.

Asimov, M.S. ve C.E. Bosworth (ed.), *History of Civilizations of Central Asia*, IV: *The Age of Achievement: A.D. 750 to the End of the Fifteenth Century, Part One: The Historical, Social and Economic Setting*, Delhi, Motilal Banarsidass, 1999.

Ayalon, David, "The Mamluks of the Seljuks: Islam's military might at the crossroads", *JRAS* 3. dizi 6/iii, 1996.

——— *Eunuchs, Caliphs and Sultans: A Study of Power Relationships*, Kudüs, The Magnes Press, 1999.

Baldick, Julian, *Animal and Shaman: Ancient Religions of Central Asia*, New York, New York University Press, 2000.

Barfield, Thomas, *The Nomadic Alternative*, Englewood Cliffs, NJ, Prentice Hall, 1993.

——— *The Perilous Frontier: Nomadic Empires and China 221 BC to AD 1757*, Oxford, Blackwell, 1989.

Barthold, W., *Turkestan Down to the Mongol Invasion*, Londra, E. J. W. Gibb Memorial, 1958. [*Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, (çev.) Hakkı Dursun Yıldız, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1981].

Bartikian, H., "L'Enoikon à Byzance et dans la capitale des Bagratides, Ani à l'époque de la domination byzantine (1045-1064)", *REArm* NS 6, 1969.

Bartl, Karin, "The Balih Valley, northern Syria during the Islamic period: remarks conceming the historical topography", *Berytus* 41, 1993-94.

Bayat, Fuzuli, *Oğuz Destan Dünyası: Oğuznamelerin Tarihi, Mitolojik Kökenleri ve Teşekkülü*, İstanbul, Ötüken, 2006.

Bearman, Peri, Rudolph Peters ve Frank E. Vogel (ed.), *The Islamic School of Law: Evolution, Devolution, and Progress*, Cambridge, MA, Harvard University Press, 2005.

Beaurecueil, Serge de, *Khwadja 'Abdallah Ansari (396-481H./1006-1089)*, Beyrut, Imprimerie catholique, 1965.

Bianquis, Th., "Mirdas, Banu", *EI²*, VII.
Blake, Robert P., "The circulation of silver in the Moslem east down to the Mongol period", *Harvard Journal of Asiatic Studies* 2/iii-iv, 1937.
Boomer, I. vd., "Advances in understanding the late Holocene history of the Lake Aral region", *Quarternary International* 194, 2009.
Bosworth, C.E., "Saldjukids", *EI²*, VIII.
——— "An Oriental Samel Pepys? Abu 'l-Fadl Bayhaqi's memoirs of court life in eastern Iran and Afghanistan 1030-1041", *JRAS* 3. dizi, 14, 2004.
——— "Djand"', *EI²*, Supplement.
——— "Ghaznevid military organisation", *Der Islam* 36/i-ii, 1960.
——— "Khwarazm-shahs", *EI²*, IV.
——— "Rawwadids", *EI²*, VIII.
——— "The heritage of rulership in early Islamic Iran and the search for dynastic connections with the past", *Iran* 11, 1973. [*Iranian Studies* 9, 1978].
——— "The political and dynastic history of the Iranian world (1000-1217)", Boyle, *The Cambridge History of Iran,* V.
——— "The rise of the Karamiyya in Khurasan", *Muslim World* 50/I, 1960.
——— *The Ghaznavids: Their Empire in Afghanistan and Eastern Iran 994-1040,* Edinburgh, Edinburgh University Press, 1963.
———*The History of the Saffarids of Sistan and the Maliks of Nimruz,* Costa Mesa, Mazda, 1994.
Bowen, Harold, "Notes on some early Seljuqid viziers", *BSOAS* 20/i, 1957.
Boyle, J.A. (ed.), *The Cambridge History of Iran* V: *The Saljuq and Mongol Periods,* Cambridge, Cambridge University Press, 1968.
——— "The journey of Hetum I, King of Little Armenia, to the court of the Great Khan Möngke", *Central Asiatic Journal* 4/iii, 1964.
——— "Turkish and Mongol shamanism in the Middle Ages", *Folklore* 83/iii, 1972.
Brand, Charles, "The Turkish element in Byzantium, eleventh to twelfth centuries", *Dumbarton Oaks Papers* 43, 1989.
Bregel, Yu., "Mangishlak", *EI²*, VI.
Brentjes, B., "Nomadenwanderungen und Klimaschwankungen", *Central Asiatic Journal* 30/i-ii, 1986.
Brook, Kevin Alan, *The Jews of Khazaria,* Lanham, Rowman and Littlefield, 2006.
Bulliet, Richard, *Islam: The View from the Edge,* New York, Columbia University Press, 1994.
——— "Numismatic evidence for the relationship between Tughril Beg and Chaghrî Beg", (ed.) Dickran K. Kouymjian, *Near Eastern Numismatics, Iconography, Epigraphy and History: Studies in Honor of George C. Miles,* Beyrut, American University of Beirut, 1974.
——— "The political-religious history of Nishapur in the eleventh century", Richards, *Islamic Civilisation.*
——— *The Patricians of Nishapur: A Study in Medieval Islamic Social History,* Cambridge, MA, Harvard University Press, 1972.
Cahen, Claude, "Nomades et sédentaires dans le monde musulman du milieu du moyen age", Richards, *Islamic Civilisation.*
——— "A propos de quelques articles du Köprülü Armaganı", *Journal Asiatique*, 1954. [*Turcobyzantina et Oriens Christianus.*]
——— "Ibn al-Muslima", *EI²*, III.

——— "Ibn Said sur l'Asie Mineure seldjuqide", *AÜDTC Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi* 6, 1968. [*Turcobyzantina et Oriens Chistianus.*]

——— "La première pénétration turque en Asie Mineure", *Byzantion* 18, 1946-8. [*Turcobyzantina et Oriens Christianus,* Londra, Variorum, 1974].

——— "Le Malik-nameh et l'histoire des origines seldjukides", *Oriens* 2/I, 1949.

——— "Les tribus turques de l'Asie Occidentale pendant la période seljukide", *WZKM* 51, 1951.

——— "Mouvements populaires et autonomisme urbain dans l'Asie musulınane du moyen age – II", *Arabica* 6/I, 1959.

——— "Qutlumush et ses fils avant l'Asie Mineure", *Der Islam* 39, 1964. [*Turcobyzantina et Oriens Christianus.*]

——— "The historiography of the Seljuqid period", (ed.) B. Lewis ve P.M. Holt, *Historians of the Middle East,* Londra, Oxford University Press, 1962.

——— "The Turkish invasion: the Selchukids", *A History of the Crusades,* (ed.) K. Setton, *I: The First Hundred Years,* (ed.) M. Baldwin, Madison, WI, The University of Wisconsin Press, 1969.

Calmard, Jean, "Le Chiisme imamite en Iran à l'époque seldjoukide d'après le *Kitab al-Naqd*", *Le monde iranien et l'islam: sociétés et cultures* 1, 1971.

Canard, M., "La campagne arménienne du sultan salguqide Alp Arslan et la prise d'Ani en 1064", *REArm* NS 2, 1965. [*L'expansion arabo-islamique et ses répercussions,* Londra, Variorum, 1974].

Cheynet, J.-C., "Basil II and Asia Minor", (ed.) Paul Magdalino, *Byzantium in the Year 1000,* Leiden, Brill, 2003.

——— "La conception de la frontière orientale (IXe-XIIIe siècles)", (ed.) Anthony Eastmond, *Eastern Approaches to Byzantium,* Aldershot, Ashgate, 2001.

——— "Mantzikert: une désastre militaire?", *Byzantion* 50, 1980.

Christensen, Peter, *The Decline of Iranshahr: Irrigation and Environments in the History of the Middle East, 500 BC to AD 1500* Kopenhag, Museum Tusculanum Press, 1993.

Cribb, Roger, *Nomads in Archaeology*, Cambridge, Cambridge University Press, 1991.

Crow, James, "Alexios Komnenos and Kastamon: castles and settlement in middle Byzantine Paphlagonia", (ed.) Margaret Mullett ve Dion Smith, *Alexios I Komnenos,* Belfast, Belfast Byzantine Texts, 1996.

Dabashi, Hamid, "Historical conditions of Persian Sufism during the Seljuk period", (ed.) Leonard Lewisohn, *The Heritage of Sufism: Classical Persian Sufism from its Origins to Rumi (700-1300),* Oxford, Oneworld, 1999.

Dangles, Philippe ve Nicholas Prouteau, "Observations sur quelques fortresses de la région d'Ani", *REArm* NS 30, 2005-07.

——— "Sondages archéologiques sur l'enceinte nord d'Ani", *REArm* NS 29, 2003-04.

Dankoff, Robert, "Kashgari on the beliefs and superstitions of the Turks", *JAOS* 95/I, 1975.

——— "Kashgari on the tribal and kinship organization of the Turks", *Archivum Ottomanicum* 1972.

Davidovitch, E.A., "The Karakhanids", (ed.) Asimov ve Bosworth, *History of Civilizations of Central Asia*, IV.

Davitis-dze, Smbat, *Gürcistan tarihi*, (çev.) Stephen H. Rapp, *Studies in Medieval Georgian Historiography: Early Texts and Eurasian Contexts,* Leuve, Peeters, 2003.

de Planhol, Xavier, "Azerbaijan: Geography", *EIr*, III.

——— *Les fondements géographiques de l'histoire de l'islam,* Paris, Flammarion, 1968.

Decker, Michael, "Frontier settlement and economy in the Byzantine east", *Dumbarton Oaks Papers* 61, 2007.

Dedeyan, Gerard, "L'immigration arménienne en Cappadoce au XI siècle", *Byzantion* 45, 1975.
Devereux, Robert, "Al-Kashghari and early Turkish Islam", *Muslim World* 49/ii, 1959.
DeWeese, Devin, *Islamization and Native Religion in the Golden Horde: Baba Tükles and Conversion to Islam in Historical and Epic Tradition*, University Park, PA, Pennsylvania State University Press, 1994.
di Cosmo, Nicola, "State formation and periodization in Inner Asian history", *Journal of World History* 10/I, 1999.
——— (ed.), *War and Warfare in Inner Asian History (500-1800)*, Leiden, Brill, 2002.
Dickens, Mark, *Medieval Syriac Historians' Perceptions of the Turks*, Cambridge Üniversitesi Doğu Araştırmaları Fakültesi (Faculty of Oriental Studies), Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2004.
Divitçioğlu, Sencer, *Oğuz'dan Selçuklu'ya: boy, konat ve devlet*, Ankara, İmge, 2005.
Dunlop, D.M., *The History of the Jewish Khazars*, New York, Schocken, 1967.
Durand-Guedy, David, "Mémoires d'exilés: lecture de la chronique des Saljuqides de 'Imad al-Din Isfahani", *Studia Iranica* 35, 2006.
——— "Un fragment inédit de la chronique des Salğuqides de 'Imad al-Din al-Isfahani: le chapitre sur Tağ al-Mulk", *Annales Islamologiques* 39, 2005.
Eastmond, Anthony (ed.), *Eastern Approaches to Byzantium*, Aldershot, Ashgate, 2001.
Edwards, Robert, "Medieval architecture in the Oltu-Penck valley: a preliminary report on the marchlands of northeastern Turkey", *Dumbarton Oaks Papers* 39, 1985.
Ephrat, Daphna, "Madhhab and madrasa in eleventh century Baghdad", Bearman, Peters ve Vogel, *The Islamic School of Law.*
——— *A Learned Society in a Period of Transition: The Sunni 'ulama' of Eleventh-century Baghdad* Albany, NY, SUNY, 2000.
Faulkner, Robert K., "Jordan in the early Islamic period: the use and abuse of pottery", *Berytus* 41, 1993-94.
Fleming, Barbara, "Political genealogies in the sixteenth century", *Osmanlı Araştırmaları* 7-8, 1988.Fletcher, Joseph, "The Mongols: ecological and social perspectives", *Harvard Journal of Asiatic Studies* 46/i, 1986.
Foss, Clive, "Strobilos and related sites", *Anatolian Studies* 38, 1988. [*History and Archaeology of Byzantine Asia Minor*, Aldershot, Variorum, 1990].
——— "The Lycian coast in the Byzantine age", *Dumbarton Oaks Papers* 48, 1994. [*Cities, Fortresses and Villages of Byzantine Asia Minor*, Aldershot, Variorum, 1996].
Frank, Richard, *Al-Ghazali and the Ash'arite School*, Durham, NC, Duke University Press, 1994.
Frenkel, Yehoshua, "The Turks of the Eurasian Steppes in medieval Arabic writing", (ed.) Reuven Amitai ve Michal Biran, *Mongols, Turks and Others: Eurasian Nomads and the Sedentary World*, Leiden, Brill, 2005.
Frye, Richard N. ve Aydın M. Sayılı, "The Turks in the Middle East before the Saljuqs", *JAOS* 63/iii, 1943.
Ganjei, Tourkhan, "Turkish in pre-Mongol Persian poetry", *BSOAS* 49/I, 1986.
Garsoi'an, Nina, "The Byzantine annexation of the Armenian kingdoms in the eleventh century", (ed.) Richard G. Hovannisian, *Armenian People from Ancient to Modern Times, I: The Dynastic Periods: From Antiquity to the Fourteenth Century*, New York, St Martin's Press, 1997.
Genç, Reşat, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, İstanbul, Kültür Bakanlığı, 1981.
——— *Kaşgarlı Mahmud'a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası*, Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1997.

Glassen, Erika, *Der Mittlere Weg: Studien zur Religionspolitik und Religiosität der späteren Abbasiden-Zeit* Wiesbaden, Franz Steiner, 1981.

Golden, Peter B., "Cumanica I: The Qıpcaqs in Georgia", *AEMAe* 4, 1984. [*Nomads and their Neighbours in the Russian Steppe: Turks, Khazars and Qipchaqs,* Aldershot, Variorum, 2003].

——— "Cumanica II: The Ölberli (Ölperli): the fortunes and misfortunes of an Inner Asian nomadic clan", *AEMAe* 6, 1985. [*Nomads and their Neighbours in the Russian Steppe*].

——— "Imperial ideology and the sources of political unity amongst the pre-Cinggisid nomads of Western Eurasia", *AEMAe* II, 1982. [*Nomads and their Neighbours in the Russian Steppe: Turks, Khazars and Qipchaqs,* Aldershot, Variorum, 2003].

——— "The Karakhanids and early Islam",*The Cambridge History of Early Inner Asia,* Cambridge, Cambridge University Press, 1990.

——— "The migrations of the Oguz", *Archivum Ottomanicum* 4, 1972. [*Nomads and their Neighbours in the Russian Steppe: Turks, Khazars and Qipchaqs,* Aldershot, Variorum, 2003].

——— "War and warfare in the pre-Cinggisid western steppes of Eurasia", (ed.) Nicola di Cosmo, *War and Warfare in Inner Asian History (500-1800),* Leiden, Brill, 2002.

——— *An Introduction to the History of the Turkic Peoples: Ethnogenesis and State-formation in Medieval and Early Modern Eurasia and the Middle East,* Wiesbaden, Harrassowitz, 1992.

——— *Khazar Studies: An Historico-philological Inquiry into the Origins of the Khazars,* Budapeşte, Akademiai Kiado, 1980.

Gordon, Matthew S., *The Breaking of a Thousand Swords: A History of the Turkish Military of Samarra (AH 200-275/ 815-889 CE),* Albany, NY, SUNY, 2001.

Grousset, René, *Histoire de l'Arménie des origines à 1071,* Paris, Payot, 1947 [*Ermenilerin Tarihi, Başlangıcından 1071'e,* (çev.) Sosi Dolanoğlu, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2005].

Gündüz, Tufan, *Anadolu'da Türkmen Aşiretleri: Bozulus Türkmenleri 1540-1640,* İstanbul, Yeditepe Yayınevi, 2007.

Haldon, John, "Cappadocia will be given over to ruin and become a desert: environmental evidence for historically-attested events in the 7th and 10th centuries", (ed.) Klaus Belke vd., *Byzantina Mediterranea: Festschrift Johannes Koder zum 65. Geburtstag,* Viyana, Bohlau, 2007.

——— *Warfare, State and Society in the Byzantine World, 565-1204,* Londra, UCL Press, 1999.

Hallaq, Wael B., "Caliphs, jurists, and the Saljuqs in the political thought of al-Juwayni", *Muslim World* 74/I, 1984.

——— *The Origins and Evolution of Islamic Law,* Cambridge, Cambridge University Press, 2005.

Halm, Heinz, "Der Wesir Al-Kunduri und die *fitna* von Nishapur", *Die Welt des Orients* 6, 1970-71.

Hanne, Eric J., *Putting the Caliph in his Place: Power, Authority and the Late Abbasid Caliphate,* Madison, WI, Farleigh Dickinson University Press, 2007.

Heemskerk, Margaretha T., *Suffering in the Mu'tazilite Theology: 'Abd al-Jabbar's Teaching on Pain and Divine Justice,* Leiden, Brill, 2000.

Heidemann, Stefan, *Die Renaissance der Städte in Nordsyrien und Nordmesopotamien: Städtische Entwinklung und wirtschaftliche Bedingungen in ar-Raqqa und Harran von der Zeit der beduinischen Vorherrschaft bis zu den Seldschuken,* Leiden, Brill, 2002.

Hellenkamper, Hansgered ve Friedrich Hild, *Tabulae Imperii Byzantini* VIII: *Lykien und Pamphylien,* Viyana, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2004.

Heller, B., ve N.A. Stillman, "Lukman", *EI*², V.

Hendy, Michael F., *Studies in the Byzantine Monetary Economy c. 300-1450,* Cambridge, Cambridge University Press, 1985.

Hillenbrand, Carole, "Ibn al-'Adîm's biography of the Seljuq sultan, Alp Arslan", (ed.) Concepción Vázquez de Benito ve Miguel Rodriguez, *Actas XVI Congreso UEAI*, Salamanca, Agencia Española de Cooperación Internacional, 1995.

——— "The power struggle between the Saljuqs and the Isma'ilis of Alamut, 487-518/1094-1124: the Saljuq perspective", (ed.) Farhad Daftary, *Medieval Isma'ili History and Thought,* Cambridge, Cambridge University Press, 1996.

——— *Turkish Myth and Muslim Symbol: The Battle of Manzikert*, Edinburgh, Edinburgh University Press, 2007 [*Malazgirt Muharebesi,* (çev.) Mehmet Moralı, Alfa Yay., İstanbul, 2015].

Hodgson, Marshall G.S., *The Venture of Islam: Conscience and History in a World Civilization, I: The Classical Age of Islam,* Chicago, IL, University of Chicago Press, 1974.

Holmes, Catherine, "How the east was won' in the reign of Basil II", Eastmond, *Eastern Approaches.*

Honigmann, E., *Die Ostgrenze des byzantischen Reiches,* Brüksel, Institut de philologie et histoire orientales, 1935.

İnan, Abdülkadir, *Tarihte ve Bugün Şamanizm,* Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1954.

Iskandar, Albert Z., "A doctor's book on zoology: al-Marvazî's *Taba'i' al-Hayawan* (Nature of Animals) reassessed", *Oriens* 27, 1981.

Jenkins, Gareth, "A note on climatic cycles and the rise of Chinggis Khan", *Central Asiatic Journal* 18/iv, 1974.

Jirmunskiy, V.M., "Sirderya boyunca Oğuzlara dair izler", *Belleten* 25, 1961.

Kaegi, Walter, "The contribution of archery to the Turkish conquest of Anatolia", *Speculum* 34, 1964.

Kafadar, Cemal, *Between Two Worlds: The Construction of the Ottoman State,* Berkeley, CA, University of California Press, 1995 [*İki Cihan Âresinde. Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu,* Birleşik Kitabevi, Ankara, 2010].

Kafesoğlu, İbrahim, "A propos du nom Türkmen", *Oriens* 11, 1958.

——— *Harezmşahlar Devleti Tarihi (485-617/1092-1229),* Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1956.

——— "Doğu Anadolu'ya İlk Selçuklu akını (1015-1021) ve Tarihi Ehemmiyeti", *Mélanges Fuad Köprülü,* İstanbul, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, 1953.

Kara, Seyfullah, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaları,* İstanbul, İz Yayıncılık, 2007.

Kennedy, Hugh, "Medieval Merv: an historical overview", Georgina Herrmann, *Monuments of Merv: Traditional Buildings of the Karakum,* Londra, Society of Antiquaries, 1999.

Kesrevi, Ahmed, *Şehriyaran-ı Gumnam,* Tahran, Emir Kebir, 1377.

Khazanov, Anatoly M., *Nomads and the Outside World,* Madison, WI, The University of Wisconsin Press, 1994.

Klemm, Victoria, *Memoirs of a Mission: The Ismaili Scholar, Statesman and Poet al-Mu'ayyad fi 'l-Din al-Shirazi*, Londra, I. B. Tauris, 2003.

Kotchnev, Boris D., "Histoire de 'Ali Tegin, souverain qarakhanide de Boukhara (XIe siècle) vue à travers les monnaies", *Boukhara la Noble Cahiers d'Asie Centrale* 5-6, 1998.

——— "La chronologie et la généalogie des Karakhanides du point du vue de la numismatique", *Etudes Karakhanides Cahiers d'Asie Centrale* 9, 2001.

Kouymjian, D.K., "Mxit'ar (Mekhitar) of Ani on the rise of the Seljuqs", *REArm* NS 6, 1969.

Köprülü, Mehmet Fuad, "Kayı Kabilesi Hakkında Yeni Notlar", *Belleten* 8, 1944.

——— "Osmanlı İmparatorluğu'nun Etnik Menşei Meseleleri", *Belleten* 7, 1943.

Köymen, Mehmet Altay, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi* Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1954, 1979.

——— *Tuğrul Bey ve Zamanı*, İstanbul, Kültür Bakanlığı, 1976.

Krawczyk, Jean-Luc, "The relationship between pastoral nomadism and agriculture: northern Syria and the Jazira in the eleventh century", *JRUR* 1, 1985. [(ed.) Michael Morony, *The Formation of the Classical Islamic World*, XII: *Production and the Exploitation of Resources*, Aldershot, Ashgate, 2002].

Kurat, Akdes Nimat, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Ankara, Murat Kitabevi, 1992.

Laiou, Angeliki E. ve Cecile Morrisson, *The Byzantine Economy*, Cambridge, Cambridge University Press, 2007.

Lambton, A.K.S., "Aspects of Saljuq-Ghuzz settlement in Persia", (ed.) D.S. Richards, *Islamic Civilisation. Theory and Practice in Medieval Persian Government.*

——— "The administration of Sanjar's empire as illustrated in the *'Atabat alkataba*", *BSOAS* 20, 1957. [*Theory and Practice in Medieval Persian Government*, Londra, Variorum Reprints, 1980].

——— "The internal structure of the Saljuq Empire", Boyle, *The Cambridge History of Iran*, V. [*Theory and Practice in Medieval Persian Government*].

——— *Continuity and Change in Medieval Persia: Aspects of Administrative, Economic and Social History, Eleventh to Fourteenth Century*, Londra, I. B. Tauris, 1988.

Lang, David M., *Studies in the Numismatic History of Georgia in Transcaucasia*, New York, American Numismatic Society, 1955.

Laoust, H., "Le Hanbalisme sous le Califat de Baghdad (241/855-656/1258)", *REI* 27, 1959.

Le Strange, G., *Lands of the Eastern Caliphate: Mesopotamia, Persia and Central Asia from the Moslem Conquest to the Time of Timur*, Cambridge, Cambridge University Press, 1930.

Leiser, Gary (çev. ve ed.), *A History of the Seljuks: İbrahim Kafesoğlu's Interpretation and the Resulting Controversy*, Carbondale and Edwardsville, IL, Southern Illinois University Press, 1988.

Lightfoot, C.S., "Amorium: the history and archaeology of an ancient city in the Turkish period", *Uluslararası Dördüncü Türk Kültürü Kongresi 4-7 Kasım 1997, Ankara*), Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 2000.

Lindner, Rudi Paul, "What was a nomadic tribe?", *Comparative Studies in History and Society* 24/ii, 1982.

Mackay, Anson "1000 years of climate variability in Central Asia: assessing the evidence using Lake Baikal (Russia) diatom assemblages and the application of a diatom-inferred model of snow-cover on the lake", *Global and Planetary Change* 46, 2005.

Madelung, W., "The spread of Maturidism and the Turks", *Actas do IV Congresso de Estudos arabes e islamicos, Coimbra-Lisboa, 1968*, Leiden, Brill, 1971. [*Religious Schools and Sects in Medieval Islam*, Londra, Variorum, 1985].

——— *Religious Trends in Early Islamic Iran*, Albany, NY, Bibliotheca Persica, 1988.

Makdisi, George, "The marriage of Tughril Beg", *IJMES* 1/iii, 1970. [*History and Politics in Eleventh Century Baghdad*].

——— "The Sunni revival", (ed.) D.S. Richards, *Islamic Civilisation 950-1150*, Oxford, B. Cassirer, 1973. [*History and Politics in Eleventh Century Baghdad*].

——— "The topography of eleventh-century Baghdad: materials and notes – I", *Arabica* 6/ii, 1959. [*History and Politics in Eleventh Century Baghdad*].

——— "Ash'ari and the Ash'arites in Islamic religious history -1", *Studia Islamica* 17, 1962.

——— "Autograph diary of an eleventh century historian of Baghdad", *BSOAS* 18/I, 1956, 18/ii, 1956, 19/I, 1957, 19/ii, 1957. [*History and Politics in Eleventh Century Baghdad*, Aldershot, Variorum, 1991].
——— "Les rapports entre Calife et Sultane à l'epoque Saljuqide", *IJMES* 6/ii, 1975. [*History and Politics in Eleventh Century Baghdad*].
——— "Muslim institutions of learning in eleventh century Baghdad", *BSOAS* 24/I, 1961. [*Religion, Law and Learning in Classical Islam,* Aldershot, Variorum Reprints, 1991]. [*İslam'ın Klasik Çağında Din, Hukuk, Eğitim,* (çev.) Hasan Tuncay Başoğlu, İstanbul, Klasik Yayınları, 2007].
——— "The topography of eleventh-century Bagdad: materials and notes", *Arabica* 6/ii, 1959, 6/iii, 1959. [*History and Politics in Eleventh Century Baghdad*].
——— *Ibn 'Aqil et la Resurgence de l'Islam traditionaliste au XIe siècle,* Şam, Institut Français de Damas, 1963.
Malamud, Margaret, "Sufi organizations and structures of authority in medieval Nishapur", *IJMES* 26/iii, 1994.
Manz, Beatrice Forbes, *The Rise and Rule of Tamerlane,* Cambridge, Cambridge University Press, 1989 [*Timurlenk. Bozkırların Son Göçebe Fatihi,* (çev.) Zuhal Bilgin, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2006].
Matthews, Roger ve Claudia Glatz, *At Empires' Edge: Project Paphlagonia Regional Survey in North-central Turkey,* Londra, British Institute at Ankara, 2009.
Matthews, Victor, *Pastoral Nomadism in the Mari Kingdom (ca 1830-1760 BC.),* Cambridge, MA, American Schools of Oriental Research, 1978.
May, Timothy, *The Mongol Art of War: Chinggis Khan and the Mongol Military System,* Barnsley, Pen and Sword, 2007.
Meisami, Julie Scott, *Persian Historiography to the End of the Twelfth Century,* Edinburgh, Edinburgh University Press, 1999.
Melville, Charles, "The itineraries of Sultan Öljeitü, 1304-16", *Iran* 28, 1990.
Meyer, William B., "Climate and migration", (ed.) Andrew Bell-Fialkoff, *The Role of Migration in the History of the Eurasian Steppe: Sedentary Civilization vs. 'Barbarian' and Nomad,* New York, St Martin's Press, 2000.
Minorsky, Vladimir, "Ainallu/Inallu", *Rocznik Orientalistyczny* 17, 1951-3.
——— "Kurds, Kurdistan", *EI*², V.
——— *Studies in Caucasian History,* Cambridge, Cambridge University Press, 1953.
Mottahedeh, Roy, *Loyalty and Leadership in an Early Islamic Society,* Londra, I. B. Tauris, 2001.
Nagel, Tilman, *Die Festung des Glaubens: Triumph und Scheitern des islamischen Rationalismus im 11. Jahrhundert* Münih, C. H. Beck, 1998.
Nazim, Muhammad, *The Life and Times of Sultan Mahmud of Ghazna,* Cambridge, Cambridge University Press, 1931.
Necef, Ekber N., *Karahanlılar,* İstanbul, Selenge, 2005.
Neve, Peter J., "Boğazköy-Hattusa in byzantinischer Zeit", (ed.) V. Kavari, J. Lefort ve C. Morrison, *Hommes et richesses dans l'Empire byzantin,* Paris, P. Letthielleux, 1991.
Nokandeh, Jebrael, "Linear barriers of northern Iran: the Great Wall of Gorgan and the Wall of Tamishe", *Iran* 44, 2006.
Oberhansli, Hedi vd., "Climate variability during the past 2000 years and past economic and irrigation activities in the Aral Sea basin", *Irrigation and Drainage Systems* 21, 2007.
Obolensky, Dmitri, *The Byzantine Commonwealth, 500-1453,* Londra, Weidenfeld and Nicholson, 1971.

Oikominides, N., "L'organisation de la frontière orientale de Byzance aux X-XIe siècles et le Taktikon de l'Escorial", (ed.) M. Berza ve E. Stanescu, *Actes du XIV Congrès International des Etudes Byzantines,* Bükreş, Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1975.

Özfırat, Aynur, *Doğu Anadolu Yayla Kültürleri (M.Ö. Binyıl)*, İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2001.

Özgüdenli, Osman G., "Yeni Paraların Işığında Kuruluş Devri Selçuklularında Hâkimiyet Münasebetleri Hakkında Bazı Düşünceler", *Belleten* 65, 2001.

Paul, Jürgen, "Nouvelles pistes pour la recherche sur l'histoire de l'Asie centrale à l'époque karakhanide", *Etudes Karakhanides Cahiers d'Asie Centrale* 9, 2001.

——— "The Seljuq conquest(s) of Nishapur: a reappraisal", *Iranian Studies* 38/iv, 2005.

——— "The state and the military - a nomadic perspective", Mitteilungen des Sondersforschungsbereich "Differenz und Integration", Halle, 2002, .

Peacock, A. C. S., "Utbi's *al-Yammi:* composition, patronage and reception", *Arabica* 54/ iv, 2007.

——— "Nomadic society and the Seljuq campaigns in Caucasia", *Iran and the Caucasus* 9/ii, 2005.

——— *Mediaeval Islamic Historiography and Political Legitimacy: Bal'ami's Tarikhnama*, Londra, Routledge, 2007.

Polat, M. Said, *Selçuklu Göçerlerinin Dünyası: Karacuk'tan Aziz George Kolu'na,* İstanbul, Kitabevi, 2004.

Pritsak, Omeljan, "Der Untergang des Reiches des Oguzischen Yabgu", *Mélanges Fuad Köprülü,* İstanbul, Ankara Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, 1953. [*Studies in Medieval Eurasian History*, Londra, Variorum, 1981].

——— «Von den Karluk zu den Karakhaniden», *ZDMG* 101 NF 26, 1951, s. 270-300 (yeni baskı, a.yz., *Studies in Medieval Eurasian History*).

——— "Die Karachaniden", *Der Islam* 31, 1953. [*Studies in Medieval Eurasian History*].

——— "Two migratory movements in Eurasian steppe in the 9th-11th centuries", *Proceedings of the Twenty-Sixth Congress of Orientalists,* Poona, Bhandarkar Oriental Research Institute, 1964. [*Studies in Medieval Eurasian History.*]

Pyne, Nanette, *The impact of the Seljuq invasion on Khuzestan: an inquiry into the historical, geographical, numismatic and archaeological evidence*, Washington Üniversitesi, Yayımlanmamış Doktora Tezi, 1982.

Redford, Scott, *The Archaeology of the Frontier in the Medieval Near East: Excavations at Gritille, Turkey*, Philadelphia, PA, University Museum Publications, 1998.

Rekavandi, Hamid Omrani , "An imperial frontier of the Sasanian Empire: further fieldwork at the Great Wall of Gorgan", *Iran* 45, 2007.

Richards, D.S. (ed.), *Islamic Civilisation, 950-1150,* Oxford, Bruno Cassirer, 1973.

Roux, Jean-Paul, *La Religion des Turcs et des Mongols,* Paris, Payot, 1984 [*Türklerin ve Moğolların Eski Dini,* (çev.) Aykut Kazancıgil, İşaret Yayınları, İstanbul, 1998].

——— *Les Traditions des Nomades de la Turquie méridionale: contribution à l'étude des représentations religieuses dans les sociétés turques d'après les enquêtes effectuées chez les Yörük et les Tahtaci*, Paris, Maisonneuve et Larosse, 1970.

Sabari, Simha, *Mouvements populaires à Bagdad à l'époque 'abbasside, IXe-XIe siècles,* Paris, J. Maisonneuve, 1981.

Safa, Z., "Bakarzi Korasani", *EIr,* III.

Safi, Omid, *The Politics of Knowledge in Premodern Islam: Negotiating Ideology and Religious Enquiry,* Chapel Hill, NC, University of North Carolina Press, 2006.

Sagona, Antonio ve Claudia Sagona, *Archaeology at the North-east Anatolian Frontier, I: An Historical Archaeology and a Field Survey of the Bayburt Province,* Leuven, Peeters, 2004.

Sagona, Claudia, "An archaeological survey of the Erzurum province, 1999: the region of Pasinler", *Ancient Near Eastern Studies* 36, 1999.
Segal, J.B., *Edessa: The Blessed City,* Oxford: Oxford University Press, 1970.
Sevim, A. ve C.E. Bosworth, "The Seljuqs and the Khwarazm Shahs", Asimov ve Bosworth, *History of Civilizations of Central Asia,* IV.
Shephard, Jonathon, "Scylitzes on Armenia in the 1040s", *REArm* NS 11, 1975-76.
Sinclair, T.A., *Eastern Turkey: An Architectural and Archaeological Survey,* Londra, Pindar Press, 1989.
Sinor, Denis, "Horse and pasture in Inner Asian history", *Oriens Extremus* 19/i-ii, 1972. [*Studies in Medieval Inner Asia,* Ashgate, Variorum, 1997].
——— "Réflexions sur la présence turco-mongole dans le monde méditerranéen et pontique à l'époque pré-ottomane", *Acta Orientalia Hungariae* 36, 1982. [*Studies in Medieval Inner Asia,* Ashgate, Variorum, 1997].
——— "The Inner Asian warriors", *JAOS* 101, 1981.
Smith, John Masson, "Mongol nomadism and Middle Eastern geography: qishlaqs and tümens", (ed.) Reuven Amitai-Preiss ve David Morgan, *The Mongol Empire and its Legacy,* Leiden, Brill, 1999.
——— "Turanian nomadism and Iranian politics", *Iranian Studies* 11, 1978.
——— "Mongol manpower and Persian population", *JESHO* 18/iii, 1975.
Sorrel, Philippe vd., "Climate variability in the Aral Sea basin (Central Asia) in the late Holocene based on vegetation changes", *Quarternary Research* 67, 2007.
Spinei, Victor, *The Great Migrations in the East and South East of Europe from the Ninth to the Thirteenth Century, I: Hungarians, Pechenegs and Uzes,* Amsterdam, Adolf M. Hakkert, 2006.
Spuler, B., "Ghuzz", *EI²*, II.
Stephenson, Paul, *Byzantium's Balkan Frontier: A Political Study of the Northern Balkans, 900-1204,* Cambridge, Cambridge University Press, 2000.
Sümer, Faruk, "Azerbaycan'ın Türkleşmesi Tarihine Umumi bir Bakış", *Belleten* 21, 1957.
——— "Anadolu'ya Yalnız Göçebe Türkler mi Geldi?" *Belleten* 24, 1960, s. 567-94.
——— "Yıva Oğuz boyuna dair", *Türkiyat Mecmuası* 9, 1951.
——— *Oğuzlar (Türkmenler): Tarihleri, Boy Teşkilatı, Destanları,* İstanbul, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1999, 5. baskı.
Talmon-Heller, Daniella, "Fidelity, cohesion, and conformity within madhhabs in Zangid and Ayyubid Syria", (ed.) Peri Bearman, Rudolph Peters ve Frank E. Vogel, *The Islamic School of Law: Evolution, Devolution, and Progress,* Cambridge, MA, Harvard University Press, 2005.
——— "The shaykh and the community: popular Hanbalite Islam in 12th-13th century Jabal Nablus and Jabal Qasyun", *Studia Islamica* 79, 1994.
Tapper, Richard, "Anthropologists, historians, and tribespeople on tribe and state formation in the Middle East", (ed.) Philip S. Khoury ve Joseph Kostiner, *Tribes and State Formation in the Middle East,* Berkeley, CA, University of California Press, 1990.
Ter-Ghewondyan, Aram, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia,* (çev.) Nina G. Garsoi'an, Lizbon, Livraria Bertrand, 1976.
Thierry, Michel, "Notes de géographie historique sur le Vaspurakan", *REB* 34, 1976.
Tolstov, S.P., *Po Sledam Drevne Khorezmiyskoi Tsivilizatsii,* Moskova/Leningrad, Izd. Akademii Nauk SSSR, 1948.
——— "Goroda Guzov", *Sovyetskaya Etnografya* 3, 1947.
Tor, Deborah, "The Islamization of Central Asia in the Samanid era and the reshaping of the Muslim world", *BSOAS* 72/ii, 2009.

Tor, Deborah, "The Mamluks in the military of the pre-Seljuq Persianate dynasties", *Iran* 46, 2008.
Treadgold, Warren, *Byzantium and its Army 284-1081*, Stanford, CT, Stanford University Press, 1995.
Tsfarir, Nurit, *The History of an Islamic School of Law: The Early Spread of Hanafism*, Cambridge, MA, Harvard University Press, 2004.
Turan, Osman, "The idea of world domination among the medieval Turks", *Studia Islamica* 4, 1955, s. 77-90.
Vaissière, Étienne de la, *Samarcande et Samarra: élites d'Asie centrale dans l'empire abbasside*, Paris, Association pour l'Avancement des Études Iraniennes, 2007.
Vryonis, Speros Jr, "A personal history of the Battle of Manzikert", *He Byzantine Mikra Asia*, Atina, 1998.
——— "Nomadization and islamization in Asia Minor", *Dumbarton Oaks Papers* 29, 1975.
——— "The battles of Manzikert (1071) and Myriocephalum (1176). Notes on food, water, archery, ethnic identity of foe and ally", *Mésogeios* 25-26, 2005.
——— *The Decline of Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century*, Berkeley, CA, University of California Press, 1971.
Waldman, M.R., *Toward a Theory of Historical Narrative: A Case Study in Perso-Islamicate Historiography*, Columbus, OH, Ohio State University Press, 1980.
Watson, Andrew, "Back to gold-and silver", *The Economic History Review* NS 20/I, 1967.
Watt, William Montgomery, *Muslim Intellectual: A Study of al-Ghazali*, Edinburgh, Edinburgh University Press, 1963 [*Müslüman Aydın Gazâlî Hakkında Bir Araştırma*, (çev.) Hanifi Özcan, Etüt Yay., Samsun, 2003].
Whittow, Mark, *The Making of Orthodox Byzantium, 600-1025*, Londra, MacMillan, 1996.
Wittfogel, Karl A. ve Feng Chia-Sheng, *A History of Chinese Society: Liao, 907-1125*, Philadelphia, PA, American Philosophical Society, 1949.
Woods, John E., *The Aqquyunlu: Clan, Confederation, Empire*, Salt Lake City, UT, University of Utah Press, 1999 [*Üç Yüz Yıllık Türk İmparatorluğu Akkoyunlular*, (çev.) Sibel Özbudun, Milliyet Yay., İstanbul, 1993].
Yang, Bao ., "Late Holocene climatic and environmental changes in arid central Asia", *Quarternary International* 194, 2009.
Yavari, Neguin, "Mirrors for princes or a hall of mirrors? Nizam al-Mulk's *Siyar al-Muluk* reconsidered", *al-Masaq* 20/I, 2008.
Yılmaz, Gürsoy, *Ortaçağ'da Erzurum-Kars Kaleleri*, Erzurum, Atatürk Üniversitesi Yayınları, 2000.
Yınanç, Mükrimin Halil, "Danişmendliler", *İA*, III.
——— *Türkiye Tarihi, Selçuklular Devri*, I: *Anadolu'nun Fethi*, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1944.
Yusuf, Muhsin D., *Economic Survey of Syria during the Tenth and Eleventh Centuries*, Berlin, Klaus Schwartz Verlag, 1985.
Yuzbashian, K. N., "L'administration byzantine en Arménie aux X-XIe siècles", *REArm* NS 10, 1973-74.

DİZİN

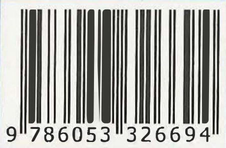
Batı Avrasya bozkırlarından çıkıp İran, Irak ve Anadolu'yu fethederek ortaçağ İslam dünyasının en büyük imparatorluklarından birini kuran Selçuklu Türklerinin ilk dönemlerini ele alan bu eser, Türk ve İslam tarihinin bu önemli sayfasıyla ilgili olarak bir Batı dilinde yayımlanmış ender çalışmalardan biridir ve bu büyük göçebe imparatorluğunun doğuşuna ilişkin yeni bir bakış açısı sunmaktadır.

Selçukluların belki en önemli ama en az anlaşılmış dönemi, Batı Avrasya bozkırlarında göçebe bir yaşam süren bir boydan büyük bir İslam imparatorluğuna dönüşme süreçleridir.

Bu kuruluş dönemi üzerine yoğunlaşan Andrew C.S. Peacock, daha önce pek kullanılmamış kaynakları (Gürcüce, Ermenice, Arapça, Farsça, vb) da ele alarak, bu can alıcı süreç içinde Selçukluların göçebe ve bozkır geçmişlerinin bugüne kadar düşünüldüğünden çok daha önemli bir rol oynadığını ortaya koymaktadır.

Ortadoğu'da yerleşik düzende yaşayan halkların bu istilalardan nasıl etkilendiklerini ve bölgenin demografik yapısının kalıcı biçimde değişmesine neden olan ilk Türk yerleşimlerini de irdeleyen *Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu*, bu bağlamda Ortadoğu tarihine farklı bir açıdan ışık tutmaktadır.

A.C.S. Peacock halen İngiltere'de St Andrews Üniversitesi Tarih Bölümü'nde ders vermektedir. Daha önce Ankara'daki İngiliz Arkeoloji Araştırma Enstitüsü'nün müdür yardımcılığını yapmıştır. Yayımlanmış bazı eserleri: Son çalışmaları *Mediaeval Islamic Historiography and Political Legitimacy* (2007) ve *The Great Seljuk Empire* (2015).

KDV dahil fiyatı
24 TL

Kapak resmi: Kümbet-i Müdevver, Meraga, 12. yüzyıl.